UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01451976 3

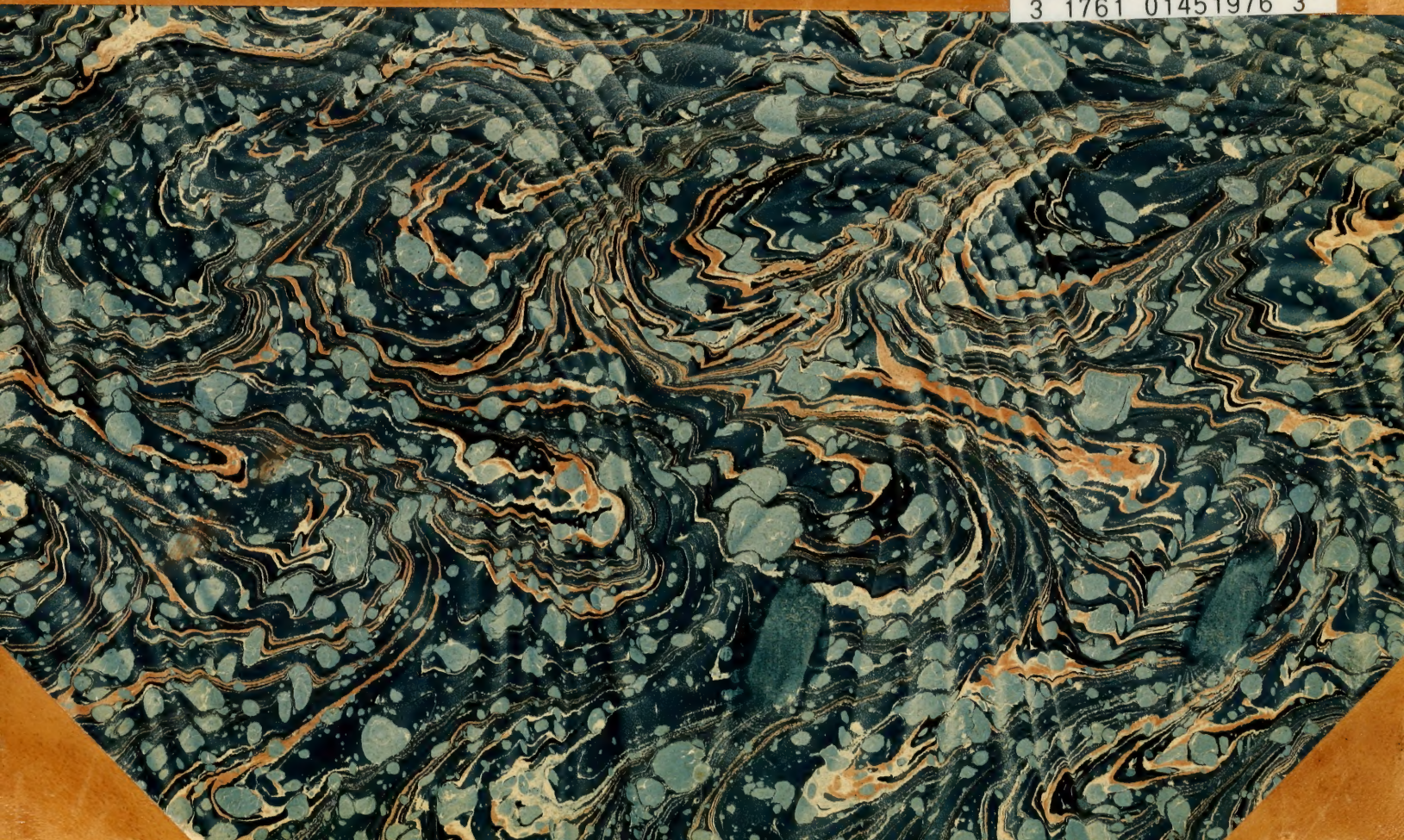

N. P. LERCHES
BOGBINDERI
SKAGEN

222

£2.25

MAZEPA.

(Efter kopparstick av den franske målaren Norblin.)

ALFRED JENSEN

MAZEPA

HISTORISKA BILDER FRÅN UKRAINA

OCH KARL XII:s DAGAR

MED 33 ILLUSTRATIONER

LUND
C. W. K. GLEERUPS FÖRLAG

DK
508
.752
M3J46

LUND
BERLINGSKA BOKTRYCKERIET
1909

INNEHÅLL.

		Sid.
	Förord	V.
I.	Ukrainas land och folk	1.
II.	Den politiske lyckoriddaren	32.
III.	Kärleksnarren	52.
IV.	»Förrädaren»	79.
V.	Karl XII:s olyckskamrat	116.
VI.	Till Bender	154.
VII.	Den stora efterräkningen	174.
VIII.	Mazepa i konsten och i dikten	201.
	1. Mazepa i konsten.	
	2. Mazepa i folkpoesien.	
	3. Mazepa i konstpoesien.	

FÖRORD.

Våren 1909 företog jag — delvis med välvilligt understöd av svenska statsmedel — en studieresa till lillryska språknäjder [Galizien och de ryska guvernementen Kiev, Poltava och Tjernigov]. Härunder riktades min uppmärksamhet på de lokala traditioner och litterära minnesmärken, som erinra om Karl XII i Ryssland, och det intresserade mig att, vid sidan av de egentliga litteraturstudierna, i arkiv, bibliotek och museer samla material rörande detta ämne.

Frukten av dessa efterforskningar är föreliggande arbete, en serie historiska bilder från Ukraina och Karl XII:s tid, grupperande sig kring den lillryske hetmanen Mazepa, som så ödesdigert ingrep i Sveriges historia vid ett kritiskt tillfälle och vars levnadshistoria erbjuder mycket av intresse. Och vad jag fann i det avlägsna landet vid Dnjeper, kompletterade jag sedermera genom studier i svenska riksarkivet.

Denna kulturhistoriska monografi av Mazepa gör ingalunda anspråk på att lösa det omstridda problemet om Karl XII:s ryska fälttågsplaner och kan ej heller lämna något väsentligt nytt bidrag till den rika litteratur, som vi redan äga om slaget vid Poltava, dess förutsättningar och värkningar. De strödda detaljer, som här förekomma av krigshistorisk art, äro av föga betydelse för den historiska vetenskapen. Men genom att giva en så trogen och fullständig bild som möjligt av Karl XII:s kosackiske bundsförvant tror jag mig indirekt hava gagnat även den svenska historieforskningen och belyst åtskilligt, som hittills varit oss okänt eller förefallit dunkelt.

Denna monografi tillhör ej heller den s. k. facklitteraturen, ty den vänder sig till den stora allmänheten — icke

minst till den bildningssökande ungdomen, för vilken Mazepa och Ukrainas kosacker helt visst kunna vara en lika lockande lektyr som någon äventyrsroman, men med det stora företrädet, att det här är verklig historia, som står i samband med våra största fosterländska minnen. Särskilt i år, då det 200-åriga minnet av Poltava-slaget firas, torde boken om Mazepa kunna hitta väg till alla vänner av Karl XII:s historia långt utom den trängre kretsen av våra många speciella kännare av detta krigfyllda tidevarv. Och Mazepas historia är därjämte skildringen av ett helt folks politiska undergång.

Denna i bästa mening populära plan utesluter dock ingalunda, att mitt arbete — såsom jag vågar hoppas — far ett verkligt historiskt värde, enär jag efter bästa förmåga sökt tillgodogöra mig det rika material, som på tre slaviska språk (lillryska, ryska och polska) har stått till mitt förfogande, varjämte jag antydningsvis också begagnat mig något av den stora litteratur, som vi på svenska redan äga - tack vare våra många forskare i Karl XII:s historia.

Den stora allmänhetens ögon skola lätt halka förbi namnen på mina slaviska sagesmän, och inga lärda noter tynga den berättande stilen. Men dess mer kärkomna böra dessa flyktiga hänvisningar kunna bliva för dem, som vilja vidare fullfölja dessa undersökningar i ena eller andra riktningen.

För att så mycket som möjligt bevara den historiska tidsfärgen har jag vid återgivandet av äldre svenska sagesmän bibehållit det ursprungliga stavningssättet, och vid tolkning av brev eller citat ur slaviska källor hava de utländska laneorden mestadels fått kvarstå, men försetts med översättning inom klammer, så att de kunna förstas av vem som hälst.

Tillägget om Mazepa i konsten och i skönlitteraturen torde ock kunna paräkna en tacksam publik utöver de jämförande litteraturkännarnas krets, och de inströdda illustrationsproven må tala för sig själva.

Stockholm, september 1909. *A—d J.*

I.

UKRAINAS LAND OCH FOLK.

»Ukraina! Var finnes en jord mera bördig och vacker?
Där finns det ej herrar, där är det ej judar, ej heller polacker.»
(Lillrysk visa från sjuttonde årh.)

Det är till den stora floden *Dnjeper* i Ryssland som läsarens historiska fantasi förflyttas i denna bok. Det största rinnande vattendrag i Europa näst »moder Volga» och »fader Donau», tävlar Dnjeper, forntidens *Borystenes,* med den förra i landskapets storslagenhet och med den senare i historisk ryktbarhet. Ty Dnjeper är den ryska kulturens källflöde; här grundades *Kiev,* »de ryska städernas moder», och utför denna segelled sökte sig varjagerna, våra uppsvenska väringar, som lade det statsbildande fröet i den nordöstslaviska jorden, väg till Svarta havet och Miklagård (Konstantinopel, Bysans) för att skörda guld och ära i främmande land. Och en underbar historiens skickelse fogade så, att Karl XII, själv en gengångare från den gamla vikingatiden, en krigisk äventyrare i bästa mening, med svärdet banade sig väg ända till dessa avlägsna näjder, för att vid Dnjeper sluta sin eller åtminstone det svenska storhetsväldets lysande hjältesaga och inhösta en omtvistad ära, men en obestridlig ruin.

Dnjeper är, näst Dunaj (Donau), den av den slaviska folkfantasien mest omhuldade floden, och själva ordet, säkerligen av tatariskt ursprung och besläktat med flodnamnen Don, Donets, Dnjester, Donau m. fl., torde betyda vatten.

Detta vatten har besjungits av tre slaviska tungomåls skalder: det lillryska, det polska och det storryska. »Underbar är Dnjeper — lyder en skildring på poetisk prosa — då han fritt och lätt rullar sina vågor mellan skogar och kullar. Vid åsynen därav vet man ej, om hon rör sig eller icke, denna majestätiska yta, och man häpnar, som om allt vore av glas och som om denna spegelklara blåa väg utan gräns på bredden, utan slut på längden, flöte och välvde sig över hela den grönskande världen. De grönlockiga träden jämte ängarnas blomster tråna efter böljorna, luta sig fram och blicka ned på dem, utan att kunna se sig mätta därpå, och vinka åt dem med grenarna. Men mitt i Dnjeper våga de icke titta ner, ty dit tränger ingen blick, utom solens och den blå himlens... Underbar är ock Dnjeper i den ljumma sommarnatten, när allt sover — både människor och djur och fåglar, och Gud allena majestätiskt överskådar himmel och jord och majestätiskt skakar sin mantel. Därifrån strös stjärnor ut; de brinna och lysa över världen och alla återspegla sig i Dnjeper, ty han håller allt i sitt mörka sköte. Ingen enda stjärna kan undfly honom, med mindre än att hon slocknar på himlen.»

»Men när blåsvarta moln — heter det vidare i denna poetiska naturmålning — såsom berg torna sig på himlen, när den mörka skogen skakar ända till rötterna, när ekarna skälva, och ljungeldar, som urladda sig ur molnen, med ens belysa hela omnäjden, då är Dnjeper förfärlig. Vattenkammarna dana, slående mot bergen, rusa med stönande och blänkande tillbaka och gråta och flyta isär. Så grämer sig den gamla kosackmodern, när hon ledsagar sin son till hären: Munter och hurtig rider han på den svarte hästen, med den käckt tillknycklade mössan neddragen på sidan. Men modern springer snyftande efter honom, söker kvarhålla honom vid stigbygeln, griper betslet, vrider sina händer över honom och gjuter bittra tårar.....»

Denna ståtliga bild av Dnjeper är hämtad ur en av

Gogols berättelser från Ukraina, och en historiens ironi ville, att denne Gogol, det storryska litteraturspråkets moderne grundare, hade till fader en lillrysk författare och var en äkta son av Ukraina, vars nationella och språkliga säregenheter dess storryska bröder i det allra längsta sökt förneka och undertrycka. Ty i de näjder, genom vilka Dnjeper med sina bifloder glider fram under hela sitt nedre lopp, talas huvudsakligen på landsbygden lillryska — ett slaviskt tungomål, vars ursprungliga självständighet vid sidan av storryskan vetenskapen nu mera satt utom allt tvivel.

Detta lillryska eller ukrainska folks historia är ännu dunkel i många stycken, liksom ock den allmänna uppfattningen av »Ukraina» (ordet betyder egentligen utmark, gränsland och begagnades närmast om Dnjeper-landet omkring Kiev) länge varit mycket svävande. Ursprungligen användes det skandinaviska låneordet *Rus* såsom beteckning för det furstendöme, som bildade sig med Kiev till huvudstad, och det lider intet tvivel, att de ryssar, om vilka Nestor talar i sin krönika, till större delen voro lillryssar, under det att *Rossija* (Ryssland) blev den gemensamma benämningen för hela det ryska rike, som längre fram spirade upp i Moskva. I äldre skrifter förekommer ock den latiniserade formen *ruthenicus,* som sedermera bibehållit sig i ordet *ruten*, nu mera huvudsakligen liktydigt med den i Österrike befintliga delen av det lillryska folket. Termen *Lill-ryssland (Malaja Rossija)* i motsats till Storryssland (det moskovitiska tsardömet) kom i allmännare bruk på 1600-talet efter de båda ländernas förening och har sedan dess bibehållits såsom gemensam beteckning för de tre guvernementen Tjernigov, Poltava och Charkov öster om Kiev. I våra dagar hava lillryssarna själva antagit det poetiskt populära, men geografiskt något svävande namnet *Ukraina* såsom beteckning för hela språkområdet.

Huru stor den lillryska folkmängden är, därom äro

meningarna ännu delade. Den obestridligt ypperste kännaren av Ukrainas folk och historia, professor Michail *Hrusjevskij* i Lemberg-Kiev, uppger totalsiffran till 31—32 miljoner, därav 5 ½ milj. i Österrike och Ungern. Även om det skulle ligga någon överdrift i denna uppgift, trots professor Hrusjevskijs vetenskapliga auktoritet, gör den i alla händelser ofantliga folkmängden dock lillryssarna till det talrikaste slaviska folket näst efter storryssarna, framför polackerna, och redan denna omständighet kunde vara till fylles att åt lillryssarna tillförsäkra en uppmärksamhet, som deras mestadels undanskymda historia i flere avseenden förtjänar.

Det etnografiska rike, som lillryssarna representera och som i världshistorien endast undantagsvis har låtit tala om sig politiskt i enstaka fall, sträcker sig på ömse sidor av Dnjeper över det vida stepplandet norr om Svarta havet och har följande naturliga gränser: i norr Dnjepers bifloder Pripet, Desna och Sejm; i väster Karpaterna, Dnjester, San och Bug; i söder Svarta havet och i öster Don. Härtill komma smärre språkområden på nordöstra kusten av halvön Krim, i Kaukasien mellan Don och dess biflod Manytj samt Kuban. De nordligaste städerna i detta på tre stater delade rike äro Brest, Pinsk och Tjernigov; de största i väster äro Lemberg (Lviv, Lvov) och Cholm [i ryska Polen]; den sydligaste Novorossijsk på Svarta havets östra kust.

Såsom redan antytts, var det kristna furstendöme, som i slutet av det första årtusendet efter vår tideräkning bildades i Kiev, till sitt väsen lillryskt, något som dock ofta förbises i den ryska historieskrivningen. Den andliga litteratur, som från Bysans utbredde sig över Dnjeper-landet, hade mer originalitet och ljus friskhet än den torra, mörka dogmatik, som genom Moskva tryckte sin stela prägel på Rysslands äldre litteratur. Den ridderliga anda, som genomgår den berömda dikten om Igors fälttåg mot polovtserna, var alldeles främmande för Moskva, och när Peter den store

skulle begynna sitt väldiga omdaningsarbete, skulle han ha rett sig klent, om han ej bland sina andliga föregångare och medhjälpare räknat de för sin tid utmärkta språk- och religionslärare, som uppammats av den lärda skolan eller akademien i Kiev och som genom sin lillryska nationalitet slogo den brygga, som förmedlade den österländska kulturens inträde i det då ännu barbariska storryska tsardömet.

Men illa lönades lillryssarna för dessa kulturella tjänster. När tatarerna i början av det trettonde århundradet inträngde i östra Europa från Asien, vart »Ukraina» det närmaste offret för deras ödeläggelser, som kröntes med Kievs förstöring (1240). Och landets naturliga läge, med bristen på bestämda gränskonturer, försvårade upprättandet av ett nytt lillryskt rike, hälst som lillryssarna själva i högre grad än andra slaver tyckas ha saknat förmågan av en målmedveten politisk statsbildning. Ukraina hemföll till större delen åt Litauen, och endast i Volynien och Halitsch kunde lillryska furstar ännu en liten tid hålla stånd mot den politiska upplösningsprocessen. Genom Polens personalunion med Litauen (1386) fick det polska elementet överhand i Ukraina och gjorde sig nästan allsmäktigt efter unionen i Lublin 1569, varigenom Litauen och Rus (Vita Ryssland jämte Ukraina) fullständigt uppgingo i det mäktiga polska konungariket.

Skenbart tycktes detta vasallskap icke göra något intrång på lillryssarnas nedärvda frihet. Sigismund August bekräftade 1572 lillryssarnas »likställighet» med polackerna, och 24 år senare stadgades det genom den kyrkliga unionen mellan Polen och Ukraina, att de grekisk-ortodoxa visserligen skulle stå under påvens överhöghet, men åtnjuta fullständig religionsfrihet. Ja, ännu så långt fram i tiden som år 1621 kunde det förekomma, att en Sahajdatjnyj — den förste lillryss, som antog den officiella titeln av *hetman* (det tyska Haupmann, kapten) — i slaget vid Chocim hjälpte polackerna mot turkarna.

Men detta samförstånd var endast skenbart och nödtvunget, ty de båda folken voro till sin natur varandra fullkomligt olika. För båda hägrade visserligen ett mer eller mindre regeringslöst frihetsideal; men under det att lillryssarnas politiska mål var ett demokratiskt, kommunistiskt färgat samfund, bildade det polska adelssamhället med kunglig etikett (*Rzeczpospolita,* Res publica) ett högaristokratiskt fåmannavälde. Den religiösa unionen hade endast till följd, att jesuiterna innästlade sig i Dnjeper-landet för att med våld och list göra katolsk propaganda, och den politiska unionen inskränkte i själva verket lillryssarnas fri- och rättigheter genom att göra dem beroende av den hetman, som polska kronan stadfästade, och av de polska tjänste- och adelsmän, som förtryckte lantbefolkningen dels direkt genom skattebördor, dels indirekt genom judiska arrendatorer. Bönderna måste erlägga en mängd avgifter under allehanda förevändningar: för fiskafänge och bete, för plöjning och malning, vid giftermål och barndop m. m. Det är också från dessa tider som den latinska smädedikten förskriver sig:

Clarum regnum Polonorum
Est coelum Nobilitorum,
Paradisus Judeorum
Et infernus rusticorum.»

(»Polackernas lysande kungadöme är ett himmelrike för adelsmännen, ett paradis för judarna och ett helvete för bönderna.»)

Det politiska missnöjet fick ökad näring genom nya stadganden, t. ex. förbud mot försäljning av salpeter och krut åt kosackerna samt förordningen att alla kosacker, som icke voro »registrerade», d. v. s. officiellt inskrivna i rullorna och av polska staten besåldade krigare, skulle bliva jordbrukande trälar under de stora godsägarna. Lillryssar-

nas växande motstånd mot polackerna var sålunda av både politisk, religiös och — framför allt — social-ekonomisk art och tog sig från slutet av 1500-talet uttryck i våldsamma resningar, som krävde stränga repressalier från polackernas sida. Historien och dikten bevara namnen på flera »rebeller», som med livet fingo plikta för sin lillryska folkvänlighet. Bland de första nämnes Semeryj *Nalivajko* från Ostrog, där brodern Damjan var präst hos den ädle bildningsfrämjaren furst Konstantin Ostrozjskij, som lät trycka den första slaviska bibeln på sitt slott i Volynien. Nalivajko blev omsider besegrad, tillfångatagen och avrättad i Warschau 1594. Enligt en vida spridd och länge gängse uppgift skulle han ha blivit levande stekt i en glödhet kopparkjur — en »historia», som, enligt vad den lillryske forskaren Ivan Franko i Lemberg påvisat, endast är ett fantastiskt eko av forntida sägner om den feniciska Molochkulten och den antika sagan om tyrannen Falaris i Agrigent. En annan lillrysk folkhövding var Taras Trjacilo, som avrättades 1632 — den historiska förebilden för kosackhjälten i Gogols ypperliga, även på svenska översatta berättelse »Taras Bulba», det kanske vackraste äreminne, som Gogol i den storryska litteraturen rest över Ukraina och Dnjepers krigiska romantik.

Under trycket av olidliga förhållanden, då Ukraina å ena sidan utplundrades av tatarerna och å den andra sidan utsögs av den polska adeln, så att befolkningen måste fly från de härjade stepperna till städer och befästade gömslen, utbildade sig efterhand en institution, som hör till de intressantaste samhällsföreteelserna i östra Europa: det var den *kosack*-republik, som så småningom uppstod vid Dnjepers nedre lopp. Sannolikt var den av en ursprungligt social art, ehuru den genom omständigheternas tvång utvecklade sig till ett krigiskt kast-väsen. Häri fick det lill-

ryska folkets anarkistiska individualism och kommunism sitt mest karaktäristiska uttryck.

Ordet *kosack* (kozak, kazak), till betydelsen något besläktat med det i Ungern och hos sydslaverna brukliga, ävenledes asiatiska låneordet hajduk (kringstrykande legoknekt), omnämnes först i ryska krönikor i samband med tatariska angrepp, något som ju ock bekräftar ordets tatariska ursprung, och i ett brev av år 1492 från den krimske khanen Mengli-Girej till tsar Ivan III talas det om ordynska kosacker. Sedan omnämnas de flerestädes i västra och södra näjder av det nuvarande Ryssland, och betydelsen växlade något allt efter vistelseort. På halvön Krim utgjorde kosackerna den lägsta samhällsklassen, som saknade jord och avlönades med krigsbyte; i västra Ryssland voro de skattefria jordbrukare, och vid floderna (Dnjeper, Don, Volga) livnärde de sig huvudsakligen med fiske.

Efterhand fingo kosackerna längs mellersta och södra Dnjeper en avgjort krigisk karaktär, enär de frihetsälskande lillryssarna i dessa avlägsnare näjder med vapen i hand sökte icke blott sin utkomst, utan ock sin personliga frihet, och till dem sällade sig mer och mer diverse hemlösa och äventyrliga element, som av ena eller andra skälet ville trygga sig för både tatarisk-turkiska och polska övergrepp. Den polska regeringens politik gick därför ut på att så mycket som möjligt reglera denna nya stat inom staten och vinna en del av dessa fribytare genom att åt dem upprätta en skattefri militärgräns gent emot de asiatiska horderna, men så småningom tvinga de övriga såsom jordbrukare in i den polska samhällsordningen. Det senare misslyckades grundligt, såsom vi redan sett; men det förra lyckades så mycket bättre, och därigenom smiddes ett nytt vapen, som snart nog skulle riktas mot den polska adelsrepubliken själv. Redan 1506 utfärdades en polsk förordning, att kosackerna skulle delas i »*nizovtser*» (zaporoger) och »*gorodovyer*» (i Ukrainas städer), och under Stefan Batory upp-

rättades en besåldad kosack-armé av 6,000 man i polsk tjänst, varemot de övriga — det stora flertalet — hänvisades till jordbruk, fiske, hantverk och fritt krigaryrke vid södra Dnjeper. Det är just de senare, som under namnet *zaporoger* kommo att spela en så betydelsefull och glänsande, om ock kortvarig roll i östra Europas historia.

En blick på kartan visar oss, att Dnjeper vid Kievs höga strand gör en stark svängning åt vänster för att kringgå de östligaste utlöparna av Karpaterna, som floden icke mäktat bryta sig igenom. Men för att nå fram till Svarta havet har Dnjeper i sitt nedre lopp sedermera besegrat kullarnas hinder och söndersmulat klippväggarna. Härigenom uppstodo de s. k. *porogerna,* d. v. s. trösklarna eller forsarna, som än i dag göra flodfarten omöjlig (utom för enstaka roddbåtar under ledning av beprövade lotsar), och det var dessa trösklar, över vilka våra svenska roddsmän från vikingatiden snavade, så att de måste släpa sina lätta farkoster över landtungorna för att kunna fortsätta vidare till havet. Inalles finns det på en sträcka av c:a 70 kilometer söder om staden Jekaterinoslavl 11 »trösklar» (poroger) och 6 »stängsel» (zaborer), och av de förstnämnda kände den höglärde medeltidsgeografen, kejsar Konstantin den purpurfödde, de ursprungliga svenska namnen på sex: Essupi (»sov icke!»), Ulvorsi (»holmfors»), Gelandri (»den ljudande»), Aifor (»alltid forsande»?), Baruforos (»böljefors»), Leanti (»den leende»?) och Strukun (»stråk»?).

Dessa flodkatarakter erbjödo sålunda en naturlig skyddsmur mot fientliga angrepp till sjöss, och där bakom byggde de zaporogiska kosackerna sitt hart när oåtkomliga rövarnäste på öar och holmar. Detta befästade läger kallades *Sitj* (betyder egentligen uthuggning, skogsglänta), och det flyttades efter omständigheterna från den ena ön eller holmen till den andra. Inalles känner man 8 sådana *Sitji,* av vilka de viktigaste voro på Chortitsa och vid mynningen av Tjertomlyk. Konung Sigismund I (d. 1548) gav

kosackerna i evig besittning» näjderna kring porogerna på båda sidor av Dnjeper såsom en vall mot tatarer och turkar, och hit samlade sig alla, som voro »redo att för den kristna tron bliva steglade och som ej räddes döden för det kristna korset. Sitj var »kosackens mor», och Velikij Lug, den stora steppen väster om Dnjeper mitt emot Chortitsa, var hans far, och när en sultan sporde, huru många zaporogiska kosacker det fanns, fick han till svar: Bakom varje buske en kosack; i varje klyfta hundra kosacker.

Detta egendomliga krigarsamhälle rekryterades oupphörligt genom frivillig tillströmning av den lillryska befolkningen och diverse andra folkelement, varpå det sydöstra Europa är så rikt, ty Sitj stod öppet för varje vapenför man utan hänsyn till nationalitet. De flesta voro naturligtvis från Ukraina, men det förekom dock, att tyskar, italienare, fransmän och till och med engelsmän förirrade sig dit. Fordringarna för inträde i denna krigiska munkorden voro, att den nykomne var »fri» (icke bonde-träl) och att han var ogift eller åtminstone levde såsom ogift, ty det var vid dödsstraff förbjudet att föra med sig kvinnor till Sitj, även en moder eller syster. Alla måste bekänna sig till den grekisk-ortodoxa läran, och om en katolik, mohamedan, jude eller luteran anmälde sig, måste han döpa om sig. År 1632 fattades ock ett formligt beslut, att alla katoliker skulle avlägsnas från Sitj. Men för resten frågade man varken efter pass, börd eller antecedentia, och vanligtvis antog den nybakade zaporogen ett nytt namn för att så mycket bättre dölja sin värkliga person.

Tröttnade nagon på detta vilda friluftsliv, stod det honom fritt att lämna Sitj och begiva sig vart som hälst. Alla kunde naturligtvis icke oavbrutet få tillfälle att slåss och öva sig i vapnens bruk, och därför delade sig zaporogerna i två klasser: *sizevyer,* som bildade ett slags krigaradel och ständigt levde kasernliv i Sitj, och *zimovnyer,* som

bodde i omnäjden och under fredstid sysslade med fiske, boskapsskötsel, jordbruk och hantverk, men vid förefallande behov inkallades till krigstjänst.

Det inhemska namnet på detta flyttbara läger var *kosj, korg*. En kosj [tatariskt låneord] bestod av 38 *kureny,* träbaracker eller kaserner, flätade med ris och taktäckta med vattentäta hästhudar. Varje sådan barack med eldstad (*kuren* kommer av ett ord, som betyder *röka*) inrymde 150 man, så att ett zaporogläger sålunda i regeln bestod av inemot 6,000 man, som ögonblickligt voro redo att slåss. Men om ett större krigsföretag tillärnades, kunde zaporoghären genom uppbåd av zimovnyerna uppbringas ända till 50,000 ryttare. Sedermera utbyttes dessa kureny mot s. k. *palanki,* befästningar, fyra på vardera sidan av Dnjeper.

Den zaporogiska krigarrepubliken var grundad på demokratisk-kommunistisk självstyrelse. Varje nyårsdag skiftades alla inkomster av land och vatten genom jakt och fiske medels dragning av lotter, som lades i en mössa, och i krigstid fördelades bytet så jämnt som möjligt på alla deltagare. Rådplägningarna skedde under bar himmel på det sandade torget i lägrets mitt, och alla voro då barhuvade. Valen försiggingo med allmän, öppen omröstning och avlöpte sällan utan träta eller slagsmål. De kraftigaste struparna och de grövsta nävarna avgingo ofta med segern. Presidenten i denna republik hette *kosjevoj ataman.* Då han valdes, borde han för skams skull krusa och säga nej två gånger, innan han åtog sig denna förtroendepost. Därpå bugade han sig åt alla fyra väderstrecken, och zaporogerna ropade åt honom: »Gud give dig svanens ålder *(vik)* och tranans skrik *(krik)!*» Till ceremonierna hörde ock, att det ströddes sand eller gneds smuts på hans rakade hjässa, för att han inte skulle förhäva sig över sin upphöjelse, utan inse sin intighet gent emot den suveräna folkviljan. Zaporogerna voro nämligen slätrakade på huvudet och hade blott på hjässan en dinglande hårtofs, *chochol,*

Zaporoger dikterande ett smädebrev till turkiske sultanen.
(Efter oljemålning av ryske målaren Rjepin).

som för moskoviterna blev en spefull benämning på lillryssen i allmänhet.

I krigstid hade *kosjevojen* oinskränkt myndighet, men i fredstid låg all makt hos folkförsamlingen eller det folkvalda rådet. Vid slutet av varje år skulle han avlägga räkenskap för sin förvaltning, och om han då befanns skyldig till missbruk, blev han ögonblickligen avsatt, stundom till och med straffad med döden. Därför förekom det också oupphörliga ömsningar av atamaner eller kosjevojer. Till tecken på sin värdighet hade han *bulava,* en spira eller kort, klubblik stav, vanligtvis försedd med en klotrund prydnad i toppen. Någon särskild bildning utöver det praktiska krigaryrket fordrades ej av honom, och det förekom till och med, att mången f. d. seminarist, som från Kiev hamnat i Sitj och valts till kosjevoj, rent av förnekade sin läs- och skrivkunnighet för att ej väcka misstankar, och denna brist, värklig eller låtsad, hade dessutom den fördelen, att kosjevojen slapp skriftligt binda sig genom kontrakt eller dokument.

Den ryske konstnären Rjepin har målat en vida bekant, även i Stockholm förevisad tavla, framställande zaporoger, dikterande ett smädebrev till turkiske sultanen — ett konstverk, som utom sitt historiska intresse även mästerligt framhåller olika skiftningar av skrattet och hånlöjet. Att professor Rjepins komiskt-burleska teckning icke är överdriven, därpå äga vi historiska bevis. När t. ex. sultanen Mohamed IV i en övermodig skrivelse till zaporogerna, med framhållande av sina många titlar såsom »solens och månens broder, Guds ättling och ståthållare, härskare över Macedoniska, Babyloniska, Jerusalemska och Egyptiska riket» etc. etc., ville tvinga de uppstudsiga kosackerna till ödmjuk underkastelse, svarade dessa med ett brev, varav en kopia föreligger från senare delen av det sjuttonde århundradet. Detta kostliga dokument, på vars relativa äkthet kännare ej tvivla, är av följande lydelse:

»Du turkiske satan! Den förbannade djävulens broder och kamrat och själva Lucifers sekreterare! Vad är du för en avgrundsriddare? Hin onde spyr ut, vad din här slukar. Du är inte värd att ha kristna söner under dig. Din här frukta vi icke; till lands och vatten skola vi slåss med dig, du babyloniske köksmästare, macedoniske tunnbindare, jerusalemske bryggare, alexandrinske getabockstjuv, Stora och Lilla Egyptens svinaherde, armeniske galt, tatariske bagge, Kamieniec' slaktardräng, Podoliens missdådare, själva djävulens ättling, all världens och den undre världens tokstolle, svintryne och hästsvans, rödhåriga hynda, odöpte skalle, måtte den onde taga dig! Så svara kosacker dig, hedning. Ovärdig är du sanna kristnas moder. Datum känna vi icke, ty vi ha ej kalender. Måne på himlen, året i boken och för rästen samma dag hos oss som hos er.

Kosjevoj atamanen Ivan Sirko med hela sin zaporogiska här.»

Sasom verkställande och rådgivande myndighet hade kosjevojen vid sin sida åtskilliga höga förtroendemän: en general-*asaul* eller *jesaul,* som kommenderade hären i kosjevoj atamanens frånvaro och hade uppsikt över trupperna i fredstid, en domare, som förvarade silversigillet, och en sekreterare eller skrivare (med penna och bläckhorn av silver). Dessutom hade varje kuren en underataman, som hade en mindre käpp till tecken på sin rang.

Den bäste kännaren av zaporogernas historia, *D. I. Evarnitskij,* direktör för det etnografiska museet i Jekaterinoslavl, lämnar i sina många arbeten intressanta upplysningar om zaporogernas seder och bruk. Det var i fredstid ett lättjefullt, enformigt liv, som synes mig något erinra om montenegrinernas — det enda europeiska folk i nutiden, som i någon mån skulle kunna jämföras med de lillryska kosackerna.

De stego upp med solen, tvättade sig i rinnande vat-

Spelande och sjungande zaporog.

(Efter målning från 1700-talet, kopior i Kievs och Tjernigovs museer).

ten, och efter morgonbönen satte de sig till en varm frukost. Förmiddagarna tillbragte de med att se om sina hästar, putsa vapnen, laga kläder och — att röka. Klockan tolv slog kocken i varje kuren (kasern) på en kittel, till tecken att middagen var serverad. Den bestod vanligtvis av en fisk- eller mjölrätt med vatten och kvas (»dricka»). För kött måste de betala extra åt kocken. Vid högtidliga tillfällen vankades hirs- eller majskaka med saltad fårost eller med *pastrema* (soltorkat fårkött) samt *teterja* (på kol gräddade pannkakor). Till soppan använde de skedar, men den fasta födan inmundigades med fingrarna. Såväl före som efter måltiden lästes en bön. Kvällarna fördrevos med sång, musik och dans. De vanligaste instrumenten voro kobza (bandura, en åttasträngad gitarr eller luta), fiol, cymbal och rörpipa.

Strängt ortodoxa, iakttogo zaporogerna noggrant så väl fastorna som firandet av den grekiska kyrkans hälgdagar, och då tog man rikligt skadan igen. Visiter avlades, det sköts med bössor, det röktes och dracks först och sist. Om »ljuljka» (pipan) heter det i en gammal lillrysk folkvisa:

»Pipan skänker själen ruset.
Hjärnan friskas upp av snuset».

Under krig höllo de sig i allmänhet nyktra, och det lär ha hänt, att en full ataman under en sjöfärd kastats överbord. Men hemma i Sitj överlämnade de sig allt för gärna åt »vinets» njutningar. Dryckenskapen frodades på krogen, som de poetiskt kallade »*knjagina*» (furstinnan), och de kunde ej leva utan *okovyta* (aqua vitæ). När en hetman vid namn Apostol år 1733 i Gluchov invigde sitt nya stenhus, gav han en »bankett», där den 75-årige värden själv söp sig värst full och fick slag i vänstra sidan, så att man måste skicka bud till Moskva efter »recept».

Rättskipningen hos zaporogerna var lika enkel som kraftigt verkande. Förnärmelser mot överheten straffades med att den skyldige bands vid en kanon på torget och sedan vanligen sönderslets av mängden; en tredskande gäldenär fjättrades i kedja vid en kanon, och en tjuv näpstes med knut under en galge. Den vanligaste bestraffningen bestod i prygel vid skampålen på torget, där det alltid fanns till hands torra ris med blyklumpar i ändan, och stundom upprepades exekutionen flera dar å rad, någon gång med dödlig verkan. För mord och svårare förbrytelser, såsom olovligt umgänge med kvinnor, stadgades dödsstraff än i form av levande begravning, än i en galge, i vars järnhake brottslingen fästades, sittande på en häst, varpå hästen rycktes undan. Även spetsning på påle hörde till den tidens barbariska straff, och härutinnan hade lillryssarna helt visst goda föredömen både i Moskva och i Polen.

Så förflöt detta liv, tidtals enformigt, men dessemellan avbrutet av vilda fäjder och djärva plundringståg. På alderdomen gingo åtskilliga kosacker i kloster för att försona sina synder. Men de flesta stupade, försvunno spårlöst eller begravdes utanför Sitj i full rustning. En slovakisk präst, som råkade följa Karl XII genom Ukraina, har skildrat en dylik begravning, till vilken vi längre fram återkomma. Och på kosackgraven sattes stundom ock en flaska med »okovyta», för att zaporogen ej skulle törsta ihjäl, innan han slapp in i sitt himmelrike.

Detta lillryska folk, som koncentrerade sig i Dnjepers kosacker, hade sålunda i brokig blandning de dygder och laster, som pläga kännetecknа s. k. naturfolk. De kunde vara grymma, vilda, sluga, trolösa, omåttliga; men de visade också vackra prov på öppenhjärtighet, barnslig godhet, enkelhet i levnadsbehov, gästfrihet och personlig hederskänsla, och alla dessa egenskaper återspegla sig mer eller mindre hos deras hetmaner och atamaner. Men framför allt voro de besjälade av en häjdlös frihetslust, som i

förening med kallblodig tapperhet och dödsförakt drev dem långt på krigets bana. Redan på 1570-talet företogo de plundringståg till Moldau [Wallachiet] och Krim; på sina lätta »måsar» (*tjajki,* farkoster, var och en rymmande 60 man) plöjde de Svarta havets vågor, brände Sinope och hotade själva sultanen under Konstantinopels murar.

Ukraina och zaporogerna voro näppeligen kända i den svenska litteraturen förr än Karl XII gjorde sin ödesdigra bekantskap med båda delarna. *Petrus Petrejus,* vår förste ryske kulturskildrare, har i sitt vid början av Gustav II Adolfs regering utgivna arbete mycket sant och osant att förtälja om tatarerna, men intet om lillryssarna och visste blott om kosackerna, att »det är ett frijmodigt Folck uthi Krijgh, alla til Häst och bruka Bogar och Pijlar, Sablar och temligen långa Glafwer och Spiut. The som grentza närmest thet Moskowitiske Regemente, haffva uthi alla punckter then Ryska Religion.»

Det är emellertid förundransvärt, huru pass väl Karl XII:s fältpredikant *Nordberg* tog reda på och visste att bedöma denna för en svensk präst så främmande och helt visst motbjudande värld. Hans skildring av zaporogerna i »Karl XII:s historia» är ännu läsvärd och överensstämmer i huvudsak med verkliga förhållandet. Låt oss höra, vad Nordberg skriver:

»*Zaproverne* äro ett folck som uppehålla sig på öarna uti Niepern, 50 mihl nedan för Kiow. De blifwa så kallade af Porohi, det är forssar eller fall, hwilke å de orterna skola vara uti strömmen på 13 eller flere ställen. Deras första ursprung och början skall hafwa warit af förlupna bönder utur Wolhynien, Podolien, Reussland och andra orter, hwar til allehanda sladder sig sedermera slagit, at de blifwit starcke till några 1,000 man. De nära sig med jagande och fiskande, men mäst med ströfweri på sina grannar. I begynnelsen hafwa de stadigt legat i håret på

Turckarne och Tartarerne, dem de både til lands och siös på swarta hafwet gjorde mycken skada».

»Deras mackt war ej alltid lika stor. Om sommaren växte hon ofta til 30,000 man, hvilke lupo tillsammans utur Ukraine och nästgräntzande orter, ty aldenstund man höllt dem för de stridbareste af alle Cossaker, så hade de uti hela Ukraine det anseendet,' at när de reste sig op, föllo gemenligen alle inwånarena dem til. De ledo inga qwinfolck hos sig. Då de ifrån Pohlen eller andra orter röfwade och bortförde några qwinfolck, sålde de dem genast till Turckarne eller Tartarerne. Imedlertid om någon besof en sådan fånge eller trälinna, som han hade, blef han utan nad fördränckt. När en ung Cossak kom til dem, lemnades honom frihet att föda sig med fiskande och skiutande, så länge årstiden wille det tillåta. Sedan mot wintern gaf han sig hem igen och gifte sig, om han hade lust. De åter, som ej wille gifta sig, bedrefwo öfwer wintern så mycket större lösacktighet som Cosackerne höllo til den ändan uti städerne lättferdiga kohnor fahla. Wid första Wahredag begofwo de sig til Zaporoverne igen. Elliest hållas hustrurna i Ukraine mycket strängt.»

Vidare omtalar vår stränge sedeskildrare, att 4,000 man alltid måste vara i Sitj. På den största holmen funnes 30 hus, så stora och rymliga att 400 till 500 personer kunde ligga i vart och ett. I Poltava avyttrade kosackerna fisk, pälsverk och salt, men tillhandlade sig viktualier, tobak, brännvin, bly, krut och järnredskap. Dessutom fodrade de sina hästar i staden över vintern, enär det ej fanns hö hemma.

Adlerfelt, Karl XII:s kammarherre under fälttågen, vilken stupade vid Poltava, efterlämnande den värdefulla dagbok, som 1740 utgavs av hans son, fick i likhet med de flesta utlänningar en ofördelaktig uppfattning av de zaporogiska kosackerna. I en not säger han: »De bo ännu i dag blott i jordkulor eller ock i tält, gjorda av filt, för att

lätt kunna flytta dem från en ort till en annan, och de livnära sig endast av sin boskap, av villebråd och fiske. Härav kan man lätt förstå, varför detta härliga land hittills förblivit obebott norrifrån, och varför det alltid skall vara i detta skick, om man tar i betraktande de omgivande folkslagens anlag, särskilt tatarernas.» — Men när Karl XII hade sårats i foten omedelbart före Poltavaslaget, kunde Adlerfelt icke låta bli att giva dem ett visst erkännande för deras skjutskicklighet: »Dessa stackare ha långa bössor, som de kalla Tourk och som ha en skottvidd av ända till 500 fot. Med dem ha de gjort oss nog mycket ont, men aldrig mer än i denna trakt, som rågat måttet av våra olyckor.»

De karolinska dagboksanteckningar, som professor *Aug. Quennerstedt* sedan 1901 begynt utgiva och som av honom försetts med en inledning om Ukrainas natur och folk, innehålla åtskilliga notiser om det intryck, som det bördiga landet med dess underliga befolkning gjorde på de svenska krigarna. Så t. ex. skrev löjtnant *Joachim Lyth* den 12 nov. 1708: »Wi kommo nu in utj landet Ukraina eller Ukrain, fältherren Maseppa tillhörigt, som uti sig sielf är ett ymnigt, frucktbart land på säd, fruckt, tobak och boskap, men skog finnes där litet eller intet, utan består mäst uti stora flacka fälten; ett elackt och swinacktigt folk är här att finna, honung, lin och hampa är till öfverflöd ock försäljes för en ringa pening, och bo desse ukrainer merendels wid små strömmar för watn skull, som till myckenhet där i landet finnas, de bränna mästa delen halm ock torf, hwar wid de både koka ock baka.»

Ett halvt århundrade före Karl XII företogs en forskningsresa genom Ukraina av en fransk ingeniör Guilleaume le Vasseur de *Beauplan,* som tillbragte 17 år i Polen och under ständiga resor hade rika tillfällen att lära känna även Lilleryssland. Det intryck, som han år 1646 fick av det sociala tillståndet i Ukraina, var högst nedslående. Ur hans »Déscription d'Ukranie» (tryckt 1663, 73) må följande citat anföras:

»Bönderna i detta land äro alldeles eländiga, nödsakade som de äro att arbeta tre dagar i veckan med sina armar och sina hästar för sina herrar och att betala dem, alltefter den brukade jordens storlek, ett visst antal spannmålsskäppor, kapuner, höns, gåsungar och kycklingar, nämligen vid påsk, pingst och jul; vidare måste de köra timmer för sina herrars räkning och göra tusen andra dagsverken, som de ej borde vara underkastade, utom att det utprässas pängar av dem, likasom ock tionden av får, svin, honung, frukter och var tredje oxe vart tredje år. Korteligen, de äro nödsakade att giva sina herrar allt, vad dem lyster, så att det ej är underligt, om dessa stackare icke kunna samla något under så hårda villkor. Och icke nog härmed — deras herrar ha ock oinskränkt makt ej blott över deras egendom, utan ock över deras liv, ty så stor är friheten hos den polska adeln, vilken lever såsom i paradiset, under det att bönderna äro som i skärselden, att om dessa fattiga bönder råka i händerna på dåliga herrar, är deras belägenhet ömkansvärdare än galerslavarnas. På grund av detta slaveri rymma många, och de djärvaste av dem fly till »le Zaporoüys», som är tillflyktsorten för Dnjepers kosacker. Efter att ha tillbragt nagon tid där och gjort en färd på havet betraktas de som zaporogiska kosacker, och genom dylika missförhållanden växa deras legioner alltjämt övermåttan.»

När lillryska flyktingar på 1690-talet kommo från Sitj norrut, beskrevo de »porogernas» krigare sålunda: »Det är sådana människor, som ej våga släppa tungan lös, när de vistas i Ukraina. Men så snart de komma tillsammans i Sitj, framkläcka de lasteliga tal och hitta på historier, eggande till uppror. En pratar i fyllan och villan; en annan andas hätskhet, även fast han inte super, och skäller inte bara på hetmanen och panerna (herremännen), utan till och med på monarkerna.»

Detta underbara samhälle, som dels bestod av krigiska äventyrare, vilkas politiska ideal voro lika svävande som den ändlösa steppens konturer och lika nyckfulla som vindens fläkt eller fågelns flykt, dels kompletterades av biltoga främlingar och förlupna bönder, för vilka friheten var liktydig med laglöst självsvåld, saknade ju alla betingelser för att bliva en stat med varaktigt bestånd. Men varken från Polen eller Turkiet, som vid 1600-talets början visade tecken till inre förfall eller avmattning, lurade den värsta faran: den kom från ett hittills föga beaktat håll, från det moskovitiska tsardöme, som höll på att samla Ryssland till ett politiskt helt och inom kort skulle komma att övertaga den ledande rollen i östra Europa icke blott på Polens bekostnad, utan ock i strid mot de svenska stormaktsintressena. Härigenom råkade Sveriges storpolitiska historia i någon mån bliva förknippad med Ukrainas och den lilla zaporog-republikens öde.

Sveriges första förbindelse med Ukraina går tillbaka till »den stora oredans» dagar i Ryssland, då Karl IX tog verksam del i den moskovitiska tronföljdens förvecklingar. Petrus Petrejus (Per Person), som då vistades i Moskva för diplomatiska värv, hade bland annat även i uppdrag att utverka tillstånd för några tatarer att från Sverige återvända över Ryssland till Krim och torde väl då hava fått en smula kännedom om södra Ryssland. Men det var först Gustav II Adolf, som med sitt politiska snille, under förberedelserna till sitt deltagande i det stora religionskriget, fick uppmärksamheten riktad på sydöstra Europa och insåg nödvändig-

heten av att söka bundsförvanter mot papismen och mot det svenska östersjöväldets rivaler i öster och söder, från Dnjepers och Dnjesters okända näjder.

Redan år 1626 kommo den svenske adelsmannen [?] Georg Bernhart och Alexander Ljubim Rubtsov, en rysk fånge, som befriats från Marienburgs fästning, till Moskva för att å svenske konungens vägnar anhålla om tillstånd att fritt få färdas till Zaporozje genom det ryska tsardömet. Men tsaren, som icke utan skäl misstänkte en diplomatisk avsikt bakom denna reseplan, vägrade med hänvisande till Stolbova-fredens bestämmelser, vari det icke var tal om lov för svenska sändebud att släppas fram till Lillryssland. Och kort därpå knöt Gustav Adolf direkta förbindelser med sin frände, Betlen Gabor av Siebenbürgen, genom sitt ombud Paul Strassburg [1]). som förut vistats å greve Thurns vägnar vid detta hov och kunde inhämta upplysningar om kosackerna och tatarerna.

Dessa underhandlingar blevo ej heller alldeles fruktlösa. År 1629 kom till Moskva från Krim khanens sändebud Chalberdej med ett följe av nio man och bad att få fara vidare till Sverige. Detta beviljades, och de återvände jämte det svenska sändebudet Bernhart från Stockholm följande år, medförande ett förbundsfördrag mellan Gustav Adolf och khanen av Krim mot kåjsaren och konungen av Polen. Även 1630 fick det svenska sändebudet Benjamin Baron lov att genom Ryssland färdas till Krim, och han återkom 1632 med beskedet, att tatarerna, för tillfället upptagna av krigiska förvecklingar med Persien, icke kunde lämna någon hjälp genast, men att de längre fram skulle ställa 30,000 man till förfogande.

Även med zaporogerna sökte Gustav Adolf komma i omedelbar beröring, men detta försök strandade på kosac-

[1]) Månne besläktad med den Hans v. Strassburg, som var assessor i Dorpat och adlades 1658?

kernas misstrogenhet och vankelmod. Kaptenen Peter L'Amiral och fänriken Jakob des Greves fingo genom Roussels bemedling audiens hos tsaren i Moskva 19 juli 1631 för att utverka sig tillåtelse att uppsöka zaporogernas ataman. De kommo också till atamanen Jan Kulaga, som då vistades i Kanev (Kaniow) vid Dnjeper, och överlämnade åt denne en kunglig skrivelse, som lovade kosackerna dubbel lön och såld mot vad de fått av polackerna, om de för sin nedärvda tro ville stå emot polackerna och vara i samdräkt och gott förhållande med svenske konungen, men aldrig tillsammans med polske konungen tåga i krig mot någon. Men zaporogerna brydde sig ej ens om att läsa skrivelsen, utan skickade sändebuden till den polske hetmanen Koniecpolski i Bar. De sluppo med knapp nöd över Warschau hem till Stockholm, men deras tolk Ivan Jaganov (Johansson?), förut anställd vid utrikeskansliet i Moskva, fängslades av polackerna och sattes på fri fot först år 1634.

Dessa framsynta planer hämmades visserligen genom Gustav Adolfs död, men upptogos med fördubblad kraft av Karl X Gustav, den värdige arvtagaren av Gustav Adolfs snillrika politik. Och samtidigt med honom hade Ukraina och zaporog-republiken fatt en statsman och härförare, som för en liten tid fyllde hela Europa med häpnad, beundran och skräck — det var *Chmielnitskij*.

Bogdan Chmielnitskij hade år 1610 blivit tagen tillfånga av turkarna i slaget vid Cecora, där fadern Michail stupade. Återkommen till Ukraina, ärvde han efter fadern gården Subotov och gifte sig med Anna Samkovna från Perejaslavl. Men han rönte stora motgångar i hemmet, ty en viss Tjaplinskij tog egenmäktigt hans gård och enleverade hans hustru. Han stämde Tjaplinskij inför polska riksdagen, men den avvisade hans klagomål. Det var sålunda närmast personliga oförrätter, som väckte hans oförsonliga hat mot polackerna; men på samma gång var det kärleken till Ukraina, som drev honom att ställa sig i spet-

sen för ett nationalkrig mot Polen år 1648, och detta krön-tes med en stor seger vid den lilla floden Zjolte Vody, där det mäktiga Polens lysande här blev grundligt slagen av en kosackhövding i förbund med de tatariska horderna. Från denna stund var Chmielnitskij i folkuppfattningen »blodets ande, jätten som på miljoner människor hämnades sina egna oförrätter», såsom Sienkiewicz uttrycker sig i den gent emot kosackerna något ensidigt orättvisa romanen »Med eld och svärd». Men Chmielnitskij var något vida mer: han var en viktig politisk faktor i östra Europa och hylla-des såsom en okrönt monark, t. ex. av Cromwell, vilken i en latinsk skrivelse hälsade zaporog-hetmanen såsom »den grekisk-österländska kyrkans överhuvud av Guds nåde, an-föraren för alla zaporogiska kosacker, det polska adelsvål-dets skräck och störtare, erövraren av fästningar, det ro-merska prästerskapets förintare samt hedningars, judars och antikrists förföljare».

Men Chmielnitskijs och Ukrainas olycka var att bunds-förvanter voro nödvändiga i den ojämna kampen mot det ännu övermäktiga Polen, och dessa bundsförvanter gjorde inga offer för lillryssarnas skull. Redan 1650 hade han kas-tat sina blickar på den svenska stormakten för att där finna understöd i sina planer mot Polen. Två kosacker i tatarisk förklädnad anlände då till Stockholm, och samma år begav sig Johan v. Meijer från Stockholm till Krim. Såsom mel-lanhand tjänstgjorde den polske underkanslärn Radziejowski, vars sändebud till Chmielnitskij dock uppfångades på vä-gen. Efter slaget vid Batog [1652] sände Chmielnitskij till Stockholm för underhandling två kaptener, svenskar till bör-den, som tjänat i polska armén, men tagits tillfånga, och 1653 anlände en igumen (kloster-abbot) från Aten vid namn Daniel de Græcani (adlad 1657 under namnet Oliveberg), enär drottning Kristina »intresserade sig för det grekiska språket».

Detta var ju också sant, men Gustav Adolfs dotter

intresserade sig så mycket mindre för krigiska angelägenheter, och förhandlingarna mellan Sverige och kosackrepubliken sköto fart först efter hennes tronavsägelse. Karl Gustav skickade till Ukraina — enligt historikern Kostomarovs monografi över Chmielnitskij — en general Wilhelm Karlus, som begav sig dit över Moskva med köpmanspass, samt sedermera från Lemberg en armenier Gamotski, som i sin ungdom hade vistats i Sverige, med nya förslag. Chmielnitskij å sin sida sände den svenske konungen tre turkiska hästar med rik mundering, tre janitjarbössor, tre buffelhorn och tre kosackuniformer med sammet, guld och pärlor. — I det svenska riksarkivet bevaras åtskilliga skrivelser mellan Radziejowski och Chmielnitskij samt zaporoghärens kanslär Ivan Wyhowski från åren 1654—56 samt rapporter från residenten Daniel Oliveberg och ablegaterna Gotthard Wellingk, borgmästare i Riga, och den blivande presidenten Gustav Lilljecrona. Och i Danzig hade svenska regeringen två ombud, Pelz och Koch, som skulle lämna löpande underrättelser om kosackerna.

Men Chmielnitskijs storslagna plan att få till stånd ett tremaktsförbund Ukraina—Sverige—Moskva mot Polen förfelades, därför att tsardömet ej ville veta av något krig med Polen, så länge Ukraina icke erkände Moskvas överhöghet. Med sin diplomatiska slughet sökte kosackdiktatorn gå en medelväg genom en »personal-union» med tsardömet, som skulle tillförsäkra hela Ukraina jämte Sitj full autonomi och en egen här av 60,000 man. Men denna personal-union vart ödesdiger för Lillryssland; det var lammets förbund med vargen. Ukrainas demokratiska självstyrelse var oförenlig med det tsariska Moskvas centralisationspolitik, och man var redan inne på ett sluttande plan, som förr eller senare måste sluta med Ukrainas politiska undergång. Förbundet med Moskva var från Chmielnitskijs sida ej heller allvarligt menat, fast han i Perejaslavl 1654 besvor de s. k. Bogdanska artiklarna, ty det dröjde ej länge, förrän han

arbetade på ett nytt tremakts-förbund med Sverige och Transsylvanien. Men döden bortryckte honom plötsligt år 1657, och ingen var mäktig att upptaga hans mantel. Näppeligen hade han dock kunnat ana, att hans ståtliga ryttarstaty skulle resas på Kievs förnämsta torg såsom en symbol av det »enda, odelbara Ryssland», samtidigt med att detta Ryssland sökte kväva all andlig individualitet och självbestämningsrätt hos det lillryska folk, för vilket Chmielnitskij var och skall förbliva den största hjälten och fosterlandsvännen.

De tre årtionden, som följde efter Chmielnitskijs död, hava i Ukrainas historia fått namnet: *ruina,* det politiska, sedliga och materiella förfallets tröstlösa period. Det var en kaotisk tid av hjälplöshet och principlöshet, av trångbröstad egoism, kortsynt intressepolitik, trolöshet och svek, och det hette med rätta: »Nu har den Chmiel (= Chmielnitskij) dött, som svor tsaren trohetsed, och med honom dog ock trohetseden». Och nu gällde det icke längre krig och allianser mot Polen, utan själva livsfrågan för Lillryssland, som blev en lekboll i ryska och polska händer. Genom freden i Andrusovo 1667 avträdde Polen åt Ryssland hela det lillryska landet öster om Dnjeper jämte Kiev, och enligt fördraget i Bachtjisaraj 1681 skulle det västra (högra) Dnjeper-landet lyda under Turkiet.

Det moskovitiska tsardömet förfor i förstone mycket hänsynsfullt mot det genom »personalunionen» införlivade Lillryssland, väl vetande, att ett rike, som söndrat sig inom sig självt, ej var svårt att styra. Den lillryske hetmanen skulle väljas av starsjinan (»de äldstes» råd), och tsaren hade endast att stadfästa valet. Jämte fullständig avtonomi utlovades frihet i militära och diplomatiska angelägenheter, utom gent emot Polen och Turkiet. Men vid sidan av hetmanen inrättades ett generalkrigskansli, och det vänstra Dnjeper-landet indelades i tio »regementen»

eller militärdistrikt, vilkas överstar efterhand började införa rysk militärdisciplin hos de »fria» kosackerna. *Kotosjichin,* den märklige ryss, som hamnade i Stockholm under Karl XI:s regering, beskriver Lillrysslands statsrättsliga förhållanden sålunda i den samtida svenska översättningen:

Den samme Boiarin som förwaltar det Galetske Qwarteret (i guv. Kostroma), sitter och uti Pricas (= kansli) Malvoi Rossi tillijka medh een Diak (= sekreterare). Det lilla Rysslandh, Saporoske Casaker Armadan sampt städerne Kief och Zernigoff med deras Towarisse eller Adhærenter, lyda under detta Pricaset, alt ifran den tijden sedhan dhe blefwe åthskilde från Kongen j Påhlen och kommit under Tzarens devotion. Af samma lilla Rysslandh inkomma inga intrader, derföre at da Tzaren hade bekommit dem j sitt waldh och bracht dem till sin hörsamhet, hafwer han utfäst och förplichtigat sigh, at de skole ewinnerligen blifwa hans Undersathare, effter dhe privilegier och frijheeter som dhe hafft hafwa j förtijden under Kongen i Påhlen, intet derpa förandrandes, eller dheras frijheet dem afskährandes, uthan war medh dem förafskedat at de skole hålla altijdh een Armé j parat af 60,000 man emoot Tzarens fiender och till städernas defension: Hwilken Armé skulle blifwa underhallen af dhe Räntor och uthlagor som af den Landsohrtens inbyggare faller.»

»Ruinen» i Ukraina nådde sin höjdpunkt under den grymme, vinningslystne hetmanen *Bruchovietskij.* Med en svit av mer än 500 man for han 1665 till Moskva för att »reglera» förhållandet mellan Lilla och Stora Ryssland, i själva verket liktydigt med att främja sina personliga intressen genom att gynna det moskovitiska inflytandet. Han gifte sig med en dotter till furst Dolgorukov, lät tsariska vojevoder sla sig ner i lillryska städer och överflyttade kosackernas bränvinsmonopol — ett av deras dyrbaraste privilegier! — till den tsariska statskassan. Då han med starka skäl misstänktes för att avfalla från Moskva och

övergå i turkisk tjänst, men ej godvilligt ville lämna från sig *bulavan,* hetman-staven, blev han av Dorosjenko bunden vid en kanon och sönderslets av kosackpöbeln 1668.

Under det att den vänstra Dnjeper-stranden allt mer kom i Moskvas ledband och den högra oupphörligt slets mellan polska och turkiska intressen, hade zaporog-republiken i Sitj en sista glansperiod under sin tappre kosjevoj ataman *Sirko,* som i fejderna mot tatarer och turkar upplivade minnet av Sahajdatjnyjs och Taras Trjacilos segersälla dagar. Det berättas om denne Sirko, att han föddes med tänder, och hans aptit lär ha varit fruktansvärd. Konsten att läsa och skriva lärde han sig aldrig (jmfr det med hans namn undertecknade smädebrevet till sultanen!), men dess skickligare blev han i stridskonsten. Han deltog i femtio drabbningar och hade sålunda gjort sig högeligen förtjänt av den eviga saligheten, ty — säger ett kosackiskt ordstäv — ju fler busurmaner man dödar, dess säkrare slipper man in i himmelriket. I sin politik var han en äkta kosack med typiskt vankelmod: än stod han på ena sidan, än på den andra, allt eftersom det lämpade sig, och ansåg sig aldrig bunden av edliga försäkringar till Moskva eller Polen, ty »nöden bryter lagen».

Hans oroliga livs största bragd timade år 1675, då Mohamed IV utsände 15,000 janitjarer, vilka i förening med 40,000 krimska tatarer skulle angripa Sitj. Khanen själv lyckades tredje julnatten smyga sig fram till en väktare, som övermannades och yppade, att zaporogerna nu höllo på att sova ruset av sig. Men de angripande upptäcktes i allra sista ögonblicket av en kosack, som händelsevis stod på utkik, och bredvid honom vakade ännu några, som spelade kort. Alla baracker (*kureni*) alarmerades, och en häftig eld öppnades från alla fönstergluggar. Men då den anfallande massan glesnade, hotade skotten de motliggande fönsterna, och zaporogerna övergingo därför till handgemäng med bösskolv, spjut, sabel och klubba. Av de 15,000

janitjarerna undslapp knappt halvannat tusen med livet, och khanen själv flydde hals över huvud tillbaka till Krim.

Den oerhörda mängd av lik, som hotade att förpesta luften i Sitj, vållade zaporogerna huvudbry. Några föreslogo, att de skulle brännas på busurmansk sed, men flertalet tyckte att det gick åt för mycket bränsle på så värdelösa föremål. Andra tyckte, att janitjarkropparna kunde få ligga kvar på marken och bli byte för rovdjur och fåglar; men även detta billiga och osvikliga medel förkastades, enär vargar och örnar därigenom kunde få blod på tand och bli vadliga för kosackerna själva. Ej heller kunde liken begravas i jorden, ty ingen ville gräva gratis i den frusna marken, och det toge för mycken tid. Slutligen beslöts med acklamation, att liken skulle vräkas i Dnjeper för vidare befordran till ursprungslandet. Och så skedde.

Efter tacksägelsegudstjänst och glädjesalut företogs genast ett hämndetåg av 20,000 kosacker till Krim, och khanen hann med knapp nöd rädda sig från Bachtjisaraj, tatarernas Alhambra, upp på bergen. Efter hemkomsten firades det lysande fälttåget med en »bankett», d. v. s. dryckesorgier, som varade i två dygn, och en allmän utdelning av ox- och fårkött från Krim ägde rum.

Sirko, som under sin skiftesrika levnad även fått pröva på förvisning till Sibirien, dog 1680 och begrovs i Tjortomlytska Sitj. Men dessförinnan avhöggo zaporogerna hans högra hand för att ha den med sig i nya strider. Nu hjälpte dock ej en dylik amulett eller talisman längre. Det var oåterkalleligt förbi med den kosackiska frihetsrepubriken. Pa östra Europas politiska horisont tedde sig de mäktigt växande skepnaderna av två giganter, Peter den store och Karl den tolfte, och deras kamp avgjorde för långliga tider framåt icke blott Lilla Rysslands, utan ock hela det stora Europas politiska öden.

Utgångspunkten för denna tingens nya ordning betecknas av år 1687, då Ukraina fick en utomordentligt skick-

lig och förslagen administratör i den av Moskva nyutnämnde hetmanen *Ivan Mazepa*. I samvetslös egoism och politisk karaktärslöshet överträffade han till och med Bruchovietskij; såsom statsman och krigare var han en parodisk vrångbild av Chmielnitskij. Även han upptog i den stora frestelsens stund tanken på ett förbund med Sverige mot den slaviske länsherren; men förhållandena voro nu helt annorlunda än på »Chmiels» tid.

Denna katastrof i Sveriges och Ukrainas historia skall utförligt belysas genom Mazepas i flera hänseenden högst intressanta levnadsöden.

Om ej saken vore så ytterst allvarsam och bedrövlig, kunde man frestas att le åt den genom den skärande kontrasten groteskt löjliga sammanställningen av sådana bundsförvanter som Karl XII:s tröga, rätlinjiga, genomhederliga och nyktra »bussar» och Mazepas hetlevrade, vankelmodiga, baksluga och ofta onyktra zaporoger.

Och icke minskas det hemskt komiska i denna tragik, om man jämför Karl XII:s kyska, envisa och rättrådiga karaktär med Mazepa.

II.

DEN POLITISKE LYCKORIDDAREN.

Ivan Stepanovitj Mazepa-Koledinskij tillhörde en ortodox, lillrysk adelssläkt. Stamfadern fick av polske konungen Sigismund år 1544 godset Mazepince i distriktet Bialacerkiew (i det nuvarande guvernementet Kiev), med skyldighet att göra rusttjänst hos starostan (slottsfogden) i Bialacerkiew. Dennes son Michail fick denna förläning bekräftad av Sigismund August 1572 och Stefan Batory 1578 samt av Henrik av Anjou nyttjanderätt till byn Pasotjna vid Liubomir. Dennes son, regementsdomaren Fedor, deltog i den redan omnämnde Nalivajkos resningsförsök mot polackerna, utlämnades av kosackerna i Solnica och avrättades jämte Nalivajko 1594.

Denne dog barnlös, men hans broder Nikolaj hade en son med dubbelnamnet *Stepan Adam*. Det ovanliga förhållandet med tvänne förnamn har man endast kunnat förklara därmed, att han såsom grekisk-ortodox döptes till Stepan, men sedermera genom polsk-katolsk påtryckning antagit namnet Adam. För mord på en polsk adelsman Zielenski dömdes han 1638 till »infami» (ungefär motsvarande vart »förlust av medborgerligt förtroende») och till döden, men lyckades genom mutor slingra sig undan snaran och återinsattes 1659 av Johan Kazimir i sina forna rättigheter och fick titeln »undermunskänk» *(podstoli)* av Tjernigov, vilken värdighet också överflyttades på hans ende

son Ivan, den blivande hetmanen. Han dog i mitten av 1600-talet.

Hans hustru tillhörda släkten Mokiewski och blev efter hans död abbedissa i Frolo-Voznesenska nunne-klostret i Kiev under namnet Maria Magdalena. Då hennes son blivit hetman, flyttade hon till Moskva och förestod en tid även klostret i Gluchov. Hon dog 1707, sålunda blott två år före den ålderstigne sonen. Förutom sonen Ivan hade hon en dotter, som ingick tre äktenskap: det första med Obidovskij, vars son blev överste och gifte sig med den lillryske generaldomaren Kotjubejs äldre dotter Anna; det andra med en viss Vitoslavskij, och i detta äktenskap föddes en dotter (Marianna), som ock blev nunna i Kiev; det tredje med Vojnarovskij. Det sista äktenskapet blev mycket olyckligt, ty den tredje gemålen, som var änkling, medförde icke blott tre döttrar från sitt förra gifte, utan ock starka sympatier för katolicismen. För att slippa övergå till den romerska läran rymde hon från hemmet till sin mor och dog såsom nunna, måhända i Poltava, där hon skulle ha vistats år 1709. I detta äktenskap föddes sonen Andrej Vojnarovskij, vilken sedermera blev överste i svensk tjänst och såsom laglig arvtagare av Mazepas kvarlåtenskap vållade den svenska Frihetstidens regeringar mycket besvär, såsom vi längre fram skola få se.

En annan gren av släkten Mazepa kallade sig Vasiutinski (till skillnad från Koledinski) och förekommer i kosackregister från 1600-talet. Överhuvud tyckes namnet icke hava haft någon god klang i Polen; när t. ex. en viss Kasian Sakowitj år 1644 avföll från ortodoxien till papismen, kallades han i en smädeskrift för en »kättersk mazepa».

Mazepas födelseår är okänt. Ett dylikt årtal kan ju synas oväsentligt, men onekligen vore det av stort intresse att med bestämdhet veta, huru gammal Mazepa var, då han år 1708 kom till det svenska lägret. Den främste Ma-

zepa-kännaren, *N. I. Kostomarov*, uppger i sin stora Mazepa-monografi (1885) födelseåret till 1629, och en annan Mazepa-forskare, den lillryske författaren *F. M. Umanec*, söker i sin stora studie (Petersburg 1897) bevisa, att födelseåret ej kan förläggas senare än till 1633. Men fältet har stått öppet för gissningar och lösa antaganden. Den historiska kalendern »Die Europäische Fama» för år 1709 uppgav hans ålder ända till 83 år — en siffra som man så mycket mindre kan lita på som denna tidskrönika var ganska illa underrättad om förhållandena i östra Europa. På en fotografi efter Norblins kopparstick av Mazepa (från slutet av 1700-talet) läses: »*Ætatis 78*», vilket lika litet är att bygga på. Däremot måste man tillmäta en viss betydelse åt uppgifter, lämnade av Mazepas samtida, som varit i hans personliga närhet, och därav framgår, att födelseåret knappt kan ha varit tidigare än 1638 och ej senare än 1645, det förra dock troligare. Adlerfelt anger visserligen hans ålder till 64 år (år 1709), men Nordberg nämner siffran 70 år, och den slovakiske pastorn Krmann, som också var med då, skriver »inemot 70 år». Yngre än c:a 65 år kunde han näppeligen ha varit, eftersom hans mor levde ända till år 1707, och eftersom han själv redan år 1689 beskärmade sig över sin »höga ålderdom och dess krämpor», även om man alltid med stor misstro bör upptaga Mazepas uppgifter om sig själv. En ålder av inemot sjuttio år är i alla fall högst aktningsvärd, om man besinnar, att han då inlät sig på det dumdristiga företaget att »förråda» tsar Peter och att han endast några få år förut hade haft ett av sina kollrigaste kärleksäventyr.

Här må redan anföras, vilket intryck de båda ovannämnda fältprästerna fingo av den svenske kungens tvetydige bundsförvant. Det heter i *Nordbergs* historia:

»Elliest war denna Mazeppa til sin härkomst en Pohlnisk Adelsman; hade i ungdomen, i Konung Johan Casimirs tid, warit Camar-page wid Hofwet. Längre fram, då

ett buller warit i Pohlen, skall Pohlniske Fältherren welat skicka sina meubler i säkerhet och gifwit Mazeppa Commission at föllja dem åt, men hade ej bättre lyckats än at Saporowerne kommit deröfwer, tagit bort altsammans och fördt Mazeppa till Ukraine, der han så insinuerat sig hos alla, at då warande Cosackiske Fältherren brukat honom hemma såsom sitt förtrognaste Råd. Efter några år, då hans Herre förfallit i Czarens onåd och blifwit skickad til Sibirien, hade Cosackerne med enhälliga röster walt honom til sin Hettman eller Fältherre. Sant är det, at han i yngre åren måste hafwa haft både lif och hierta såsom en braf karl, ty ännu då han kom til Kongl. Hög-quarteret och war redan 70 år, hade hans ögon en brinnande eld, och talet förstånd med mycken beskedlighet. Han war dageligen hos Konungen, ibland at de woro allena, ibland at Gr. Piper war tillstädes, och skedde alla deras discourser på Latin». — Det var väl efter denna icke oävna karaktäristik som Voltaire i sin historia om Karl XII beskrev Mazepa såsom »en modig, företagsam och otröttlig man, änskönt gammal till åren».

Krmann skriver: »Mazepa var en man av inemot 70 år, med allvarsam uppsyn, utbildad efter kosackiska sedvänjor, kunnig i latin, polska och ryska, egare av en stor förmögenhet, som han hade samlat genom olika underhåll av tsaren och polske kungen samt genom egna rika inkomster och årsintäkter av sina underhavande. Ty hela Ukraina var beroende av sin *dux* (hetman) ända till slutet av hans liv, och han utvalde ansvariga bland sina hovmän och gav dem städer och byar i underhåll; men av andra underhavande samlade han själv pängar, och av varje jordbrukare tog han i årlig skatt två eller flera polska gyllen i mån av deras skatteförmåga. I alla städer och större byar hade han egna gårdar, rörlig egendom, bryggerier och bränneri ..... Polsk till sinnelaget, gynnade han polacker och

svenskar mer än moskoviterna, men dolde detta så mycket som möjligt.»

Och den polske historieskrivaren *Erazm Otwinowski,* som i sin krönika om August II:s regering skildrat tilldragelser, tillhörande författarens egen tid, säger om Mazepa, att han var en man »av förtjänst med stora egenskaper, levde i stor lycka, var hos hela folket *in amore venerativo et adorativo timore,* och att han dristigt kunde säga om sin lycka: *Nil felicitati meæ deest nisi moderatio ejus* (Intet fattas i min lycka, utom en måttfull begränsning därav)». För Otwinowski framstod Mazepa nämligen såsom en polsk ädling, den där ville befria sitt land från tsaren genom att övergå till Polen!

Vi skola i det följande se, huru pass riktiga dessa omdömen voro.

Mazepas ungdom är likaledes höljd i dunkel. Emellertid fick han en god uppfostran, förmodligen vid seminariet i Kiev och vid något jesuitkollegium i Warschau eller möjligen i Polotsk. Man vet också, att han tillbragt ett par studieår i utlandet, troligen Frankrike och Holland, med anslag av Krakau-akademiens mecenat Nowodworski. I sällskap hade han den blivande artilleriöversten Marcin Katski, och enär denne redan deltagit i 1655 års krig med svenskarna, låter detta förmoda, att Mazepa själv då var tämligen hunnen till åren. Att hans lättsinniga natur redan tidigt tog ut sin rätt, tyckes framgå av faderns råd, att sonen »måtte lära sig umgås med folk i den polske konungens omgivning och icke bedriva ofog på krogarna».

Det äldsta samtida vittnesbördet om Mazepa föreligger i polacken *Paseks* memoarer. Jan Chryzostom Pasek efterlämnade i handskrift högst intressanta memoarer om sina upplevelser i krig och fred (han hade bland annat följt Czarnieckis trupper till Danmark år 1659 — se den förträffliga danska översättningen av Stanislaw Rosznieckі:

»Polackerne i Danmark»), och däri nämnes Mazepa vid två tillfällen. Denne var då såsom kammarherre eller adjutant anställd vid det polska konungahuset sedan 1659 och tyckes ha tillvunnit sig sympati, att döma av Johan Kazimirs ord: »På grund av hans färdigheter kunna vi hoppas, att fosterlandet i sinom tid skall få gagn av honom». Vid det första tillfället, år 1661 (då Pasek var 31 år gammal), hade Mazepa, som då befann sig hos konungen i Grodno, beskyllt Pasek för förräderi, och denna anklagelse var icke ogrundad, ty Pasek hyste verkligen planer att övergå från Czarnieckis kungliga trupper till de konfedererades motparti; men då de erbjödo honom kanslärsposten, vägrade han att avlägga eden, och hela saken förföll. På Mazepas angivelse häktades han i Grodno. Han blev visserligen fri och fick till och med 500 dukater av kungen. Men Pasek hyste sedan dess groll till Mazepa, »den nyadlade kosacken», och lurade blott på lägligt tillfälle att få betala för gammal ost.

Ett sådant tillfälle erbjöd sig redan året därpå, då de båda hetlevrade herrarna träffades på kungliga slottet i Warschau. Vi återgiva här ordagrant Paseks dråpliga skildring av detta möte, enär den lämnar en intressant kulturbild från det dåtida hovlivet, kryddad med Paseks kärva och mustiga humor.

»Mazepa hade redan bett kungen om förlåtelse för det elaka spratt, han spelade mig i Grodno, och återvände till hovet. Vi gingo dagligen vid varandras sida, ty denna enda förnärmelse hade ej vållat mig skada, utan fastmer skaffat mig bröd och gott rykte, som till och med de konfedererade avundades mig och som andra lyckönskade mig till. Men jag hade ändå ett horn i sidan till honom, särskilt då jag var drucken, ty då pläga ju alla oförrätter stiga åt huvudet.»

»En gång gick jag genom ett rum, gränsande till det sista, där kungen befann sig. Jag fann honom där, men

för rästen voro där blott några av hovfolket. Jag gick då fram, något beskänkt, och sade åt denne Mazepa: *Czolem, panie asawula!* [1]) Och eftersom han var en morsk herre, svarade han genast: *Czolem, panie kapral!* Utan att besinna mig gav jag honom med näven ett slag på truten och tog några steg tillbaka. Han grep med handen om svärdsfästet; jag likaså. Man rusade till och skrek: Stopp! Stopp! Kungen är där bakom dörren! Men ingen ställde sig på hans sida, ty de sågo snett på honom för att han var en smula kältring och till på köpet kosack, som nyss adlats. De kände också till det agg, som jag med rätta hyste mot honom, och de respekterade mig, ty jag hade redan förbrödrat mig med dem utan att dock svansa för dem.»

»Nu uppstod stor rörelse. En hovman gick in i det andra rummet och sade: Stormäktige konung! Herr Pasek har örfilat Mazepa! Men kungen gav honom då genast ett slag på munnen: Du skall vara tyst, tills du blir åtspord. — Biskopen blev förfärad, då han fick höra talas om detta *capitale* (förbrytelse), och fruktade, att jag skulle lida någon *insultus* (straff). Han gick därför fram till mig och sade: Jag känner ej ers högvälborenhet, men jag ber för Guds skull: gack hädan, ty det är ett stort brott att i konungens gemak örfila någon av hans hovmän. Men jag svarade: Ers högvördighet vet ej, vad den skurken är mig skyldig. Då återtog biskopen: Därmed må vara huru som hälst, men på detta ställe höves det icke att förgå sig på det viset. Gack hädan, medan det ännu är tid, innan kungen får vetskap därom. Men jag svarade: Nej, det gör jag icke.»

»Mazepa gick nu ut med gråten i halsen. Slaget smärtade honom icke så mycket som harmen att hovmännen ej hade tagit hans parti som för en kollega. Jag berättade då för biskopen *originem praetensionis* (orsaken till

[1]) Mjuka tjänare, herr asaul! — en föraktlig anspelning på Mazepas kosackiska härkomst.

grollet), då en kunglig kammarherre kom in och meddelade biskopen, att han nu kunde få företräde hos kungen. När han gick, räckte han hotfullt långnäsa åt mig, och jag trodde, att saken redan var bekant. De gingo in till kungen, men jag gick till värdshuset. Dagen därpå var en lördag. Jag gick dock ej till slottet ty jag hyste mina farhågor, och särskilt i nyktert tillstånd har människan en annan *recollatia* (stämning). Jag frågade på omvägar, om saken rapporterats för kungen, och det svarades mig, att kungen visste om det, men att han icke hade blivit ond, utan givit kammarherrn, som inberättat detta, en örfil med orden: Vad angår det mig? Det har ju ingenting hänt! Tala inte om sådant strunt för mig!»

»På söndagen gick jag till kammarherren och sporde, om jag tordes visa mig för kungen. Han svarade, att kungen ej hade en skymt av vrede och att han till och med sagt: Jag förundrar mig ej över detta, ty denna *calumnia* (smälek) gör mer ont än ett sår. Men det var en lycka, att de ej träffades ute, och det var också bra att Mazepa slapp undan så lindrigt med denna läxa, på det han en annan gång skall veta, hur det går, när man falskeligen förvränger saker. — Jag trädde alltså in, just som de kungliga höllo på att spisa. Då kungen fick se mig, sade han: Gud förlåte, har ni blivit stursk, eftersom jag icke sett er på tre dar. Jag märker, att ni måste uppföra er strängt mot herrar sändebud, ty ni skall ofta presentera i audiensrummet. Jag svarade: Men ändå beklaga de sig, nådig konung, fastän de åtnjuta både humanitet och traktament av ers kungliga höghet. Om man behandlar dem mer subtilt, skulle vi ej kunna umgås med dem.»

»Därpå konverserade jag med andra i olika ämnen. Jag var glad och tänkte ej mer på den där Mazepa. Då kringbjöds desserten. Där var en björn, *alias in forma* människa, *circiter* 13 år gammal, som blivit inringad i Litauen och som Marcin Oginski låtit infånga i nät till stor

förtret för jägarna, ty björnarna försvarade honom ursinnigt, särskilt en stor hona, som måtte ha varit ungens mor. Hon fälldes snart, och vi infångade ungen, som var nästan som en människa, särskilt på händer och fötter fanns det icke björnklor, utan mänskliga naglar. Men det var den *differentia*, att den var bevuxen med långt hår, till och med på hela munnen, och ögonen lyste bara. Meningarna voro delade: somliga trodde, att det måste komma sig *ex semine viri cum ursa;* andra höllo före, att björnhonan snappat åt sig och vårdat ett mycket litet barn, som, då det *ubera suxit* (diat), därigenom också *assumsit similitudinem animalis.* Men denna unge hade varken mänsklig talförmåga eller mänskliga sedvänjor, utan blott djuriska.»

»Nu räckte drottningen honom ett päronskal, som hon sockrat. Med välbehag stoppade björnen det i gapet; men så fort han smakat därpå, spottade han ut det, rakt i synen på drottningen. Kungen brast då ut i gapskratt. Drottningen sade något på franska, men kungen skrattade ännu mer. Ludwika (Maria Luisa av Gonzaga) steg upp från bordet, synbart förtörnad. Men kungen befallde oss alla att dricka en skål för denna furie, bjöd på vin och musik och lät hämta *fraucymer* (fruntimmer), för att vi skulle roga oss. Först nu lät han tillkalla Mazepa och befallde oss, att vi skulle omfamna och be varandra om ursäkt. Förlåten varandra av hjärtat, ty I ären båda lika skyldiga. Så blev det äntligen försoning och vi sutto sedan vid varandras sida och drucko.»

Mazepas vistelse vid det polska kungahovet vart av stor betydelse för hans karaktärsutbildning, ty han lärde sig där den diplomatiska smidighet, som sedermera kom honom så utmärkt till pass i brydsamma lägen, och hans medfödda lättsinne fick god näring i den njutningslystna kungastaden vid Weichsel. Men denna polska fernissa på den råbarkade kosackhuden bidrog ock i hög grad till att

göra honom impopulär bland Ukrainas oslipade kosacker, och gång på gång sökte han längre fram rentvå sig från misstanken att vara polsk *szlachcic* (adelsman). Efter utnämningen till lillrysk hetman ursakade han sig sålunda:

»Man lägger mig till last, att jag i min ungdom har varit kammartjänare hos den förre konung Johan Kasimir av Polen och att jag har en syster bosatt i Polen. Därför misstänker man mig för polska sympatier. Visserligen är det sant att min far skickade mig vid unga år till det polska hovet, men detta får ej göra mig misstänkt. Ehuru jag varit vid polska hovet, gick jag på mitt samvetes bud över till denna (vänstra) sidan av Dnjeper, där jag vann ynnest och allehanda förmåner, och jag är nu i tsarens tjänst, ej i den polske konungens. De forna hetmanerna tänkte annorlunda, men det fingo de plikta för, och det har jag oavlåtligt i minnet.»

Och vid ett annat tillfälle yttrade han: »Jag träder i tsarens tjänst med mörk uppsyn, ej glättig, ty det uppdiktas elaka rykten om mig, att jag skulle vara polack. Men min farfar och min far föddes i Ukraina och hava tjänat storgosudaren.»

Till Ukraina begav sig Mazepa för att å Johan Kazimirs vägnar överlämna bulavan (hetman-staven) åt den nye hetmanen över det polska Dnjeper-landet, Pavel Tetera. Så hette det åtminstone officiellt. Men att även personliga motiv till denna avresa, vartill vi återkomma på tal om Mazepas galanta äventyr, spelat in, framgår väl bäst därav att han aldrig återvände till det polska hovet, utan stannade kvar i det polska Ukraina, d. v. s. på högra stranden av Dnjeper. Här fick Tetera till efterträdare den kraftfulle, hänsynslöse och personligt äregirige *Peter Dorosjenko,* som i sin djärva politik sökte fullfölja Chmielnitskijs planer och i ett förbund med turkarna — kristenhetens arvfiender — såg enda möjligheten att bevara Lillrysslands självständighet gent emot både Polen och Moskva.

Samojlovitj, Mazepas företrädare såsom lillrysk hetman.
(Efter oljemålning från 1700-talet).

Mazepa blev 1669 anförare för Dorosjenkos livvakt och skickades 1673 till Krim för att åt khanen överlämna några fångade zaporoger. Men zaporogerna kommo Mazepa på spåren, befriade sina kamrater och förde honom själv till Sitj, där de ämnade avrätta honom. Men den redan omnämnde kosjevojen Sirko lade sig ut för honom: »Herrar bröder! Döden icke denne man! Han kan framdeles komma oss och vårt fosterland till pass.» Mazepa slapp sålunda undan med livet, men Dorosjenkos brev till khanen skickades till den vänstra Dnjeper-strandens hetman Samojlovitj, som redan stod helt och hållet under Moskvas inflytande, och denne befordrade brevet vidare till tsaren, som befallde att Mazepa skulle utlämnas av zaporogerna. Såsom fånge kom Mazepa sålunda till det vänstra Dnjeperlandet, men sattes efter några år på fri fot, upptogs bland Samojlovitj' hovmän och fick i förläning byn Mali Sambor. Mazepa var då ännu så pass medellös, att han enligt grannarnas utsago ej ens hade fyra par oxar att spänna för plogen, utan själv jämte två kosacker måste hjälpa till att draga lasset.

I Ukraina kulminerade då *ruinens* sorgliga skede. Samojlovitj' företrädare såsom lillrysk hetman, Demjan Mnohohrisjnyj, hade för hemliga stämplingar mot Moskva förvisats till Selenginsk i Sibirien 1672, och till hans efterföljare utsågs med Moskvas goda minne popsonen *Samojlovitj*, en högfärdig, vinningslysten despot. Hans dotter blev förmäld med bojaren Sjeremetev och fick i hemgift en by, ett hus i Moskva, ädelstenar till ett värde av 750 rubel, kläder och pälsverk för 1,000 rubel samt 5,000 rubel kontant. Men då hon dog, skickade Samojlovitj Mazepa till Moskva för att återfordra allt detta av svärsonen. Att Mazepa skulle ha varit lärare för Samojlovitj' barn är icke bestyrkt; men utan tvivel fick han ett stort personligt inflytande i hetmanens hus. Samojlovitj rönte samma öde som sina föregångare: jämte sonen Jakob förvisades han till

östra Sibirien, och hans andre son halshöggs i Sievsk. »Så — heter det i den apokryfiska krönika om kosackerna från 1648 till 1702, som till författare hade psevdonymen *Samovidets* [»det åsyna vittnet», sannolikt hette han Fedor Korobka] — straffar Gud dem, som i sin högfärd ringakta andra: i stället för gods och skatter stort armod, i stället för dyrbara kareter moskovitiska bondkärror och forvagnar, i stället för livréklädda tjänare en vakt av strjeltser, i stället för strängaspel daglig gråt och jämmer över egen inbilskhet, i stället för lyx ömklig ofrihet».

Det var år 1687 som Samojlovitj fängslades och avsattes. Till hans efterträdare såsom vice konung över Lilla Ryssland valdes — Ivan Mazepa. Men gratis klättrade han icke upp på denna vacklande tron. För att Golitsyn skulle värva anhängare åt uppkomlingen inom starsjinan (kosackernas rådgivande krigskansli) måste Mazepa åt Golitsyn betala 10,000 rubel, som — åtminstone delvis — togos ur Samojlovitj' konfiskerade förmögenhet. Och en gång uppe på denna svindlande höjd, blev Mazepas hela återstående liv ett mästerligt balanserande och vinglande, tills det oundvikliga fallet var inne.

Det kan ju vara av något intresse att taga del av den trohetsförklaring, som Mazepa avlade till Moskvas tsar omedelbart efter valet den 25 juli 1687. Den visar bäst de faktiska konsekvenserna av Chmielnitskijs »personalunion» med Moskva.

»Jag, Guds träl, lovar härmed vid det heliga Evangeliet inför Herren Gud den Allsmäktige, en person i den Heliga Trefaldigheten, att jag, hos de mest lysande och mäktige Storgosudarerna, Tsarerna och Storfurstarna Ioann Alexejevitj, Peter Alexejevitj samt Storgosudarynjan den rättrogna Tsarevnan och Storfurstinnan Sofia Alexejevna, hela Stora, Lilla och Vita Rysslands självhärskare, arvtagare, Gosudarer och härskare av många riken, stam- och arvegods i öster, väster och norr, skall vara trofast och stän-

digt i evig underdånighet hos deras tsariska lysande Majestät och hos dess tronarvingar; men med polske konungen, turkiske sultanen och krimske khanen skall jag ej hava förrädiska förbindelser eller skriva till dem om något utan deras tsariska Majestäts ukaz och befallning och icke lägga råd med dem; samt att de av deras tsariska Majestät och härskare åt mig, Ivan, samt åt starsjinan och hela zaporogiska hären och det lillryska folket på denna sammankomst, i krigslägret vid floden Kolomak [en biflod till Vorskla] uppställda och givna punkterna i allo hålla fast och beständigt enligt deras tsariska Majestäts och härskares ukaz; till uppfyllande av allt detta lovar jag och kysser detta Heliga Evangelium och Herrens undergörande kors.

Ivan Mazepa, hetman över deras Tsariska Majestäts zaporogiska armé.»

I övrigt bekräftades formellt Chmielnitskijs statuter rörande kosackernas skattefrihet, rättighet att välja hetman och att mottaga utländska sändebud [utom det polska och turkiska]. Efter installationen i Moskva undfägnades bojarerna och starsjinan rikligt av Mazepa, och enligt Gordon, den skottske ingeniören, som kommit till Ryssland 1661 och blev en av den unge tsar Peters första praktiska lärare, dracks det vid invigningsfesten många önskeskålar under avlossande av glädjesalvor.

Redan från det första ögonblicket röjde Mazepa sin politiska karaktärslöshet. Han visste, att han hade fiender och avundsmän på alla håll, särskilt bland Samojlovitj' anhängare; men på samma gång som han sökte köpa och vinna motståndarna på sin sida, försummade han ej att i smyg förtala och göra dem misstänkta i Moskva, likasom de ock använde samma lömska metod gent emot honom.

Men det måste oförbehållsamt erkännas, att Mazepa visade sig vara en utomordentligt skicklig omdanare av det lillryska lydlandet och att han med beundransvärd

diplomatisk takt sökte jämka mellan Moskvas och Ukrainas vitt skilda intressen. Och svårigheterna voro ofantliga. Själv yttrade Mazepa en gång om sina lillryska landsmän: »Bland de vanliga lillryssarna finns det sådana, som önska oreda och revolt. Fattiga stackare vilja få sin utkomst på de rikas bekostnad. Av samma härkomst som zaporogerna, taga de zaporogernas handlingssätt till mönster för sig hällre än att foga sig i en regelrätt samfundsordning i städerna. Och huru mycket de än lida genom zaporogerna, äro de dock i sitt vanvett alltid redo att sälla sig till dem.»

Det var särskilt två reformer, en politisk-militärisk och en ekonomisk, som gjorde kosackerna avogt stämda mot den nye hetmanen, »den sluge räven och Macchiavelli», såsom de kallade honom. Regeringen i Moskva beslöt nämligen att befästa Kiev och några orter vid floden Samara för att hava en säker försvarslinje mot tatarerna, och då detta på omvägar blev bekant i Sitj, hade Mazepa stor möda att lugna brushuvudena. Dessutom voro de för stolta och lata att deltaga i dessa befästningsarbeten, ty sådant grovarbete som att gräva löpgravar eller forsla kalk och lera var naturligtvis ovärdigt en »fri» kosack. Den andra reformen gällde brännvinsmonopolet, kosackernas ögonsten. I början tillät Mazepa de lillryska bönderna att själva »röka vin» (tillverka snaps) vid »bröllop och för husbehov» och att köpa mindre fat brännvin, rymmande 10 »kvarter» till pris av 2 kopek pr kv. Men snart indrogos dessa privilegier och »arrenden» helt och hållet, i det att brännvinsnäringen blev statsmonopol.

År 1689 var betydelsefullt både i Mazepas och Rysslands historia. Den 10 augusti kom den lillryske hetmanen med en svit av 300 personer åkande till Moskva i en gammalmodig tysk vagn, en sådan som utländska sändebud plägade färdas i. Hans avsikt var att bli presenterad för tsarevnan Sofia, men hennes dagar på tronen voro redan räknade, ty brodern Peter Alexejevitj stod just i be-

grepp att våldsamt övertaga regeringen. Mazepa med sitt fina politiska väderkorn uppfattade genast den nya situationen, och den 9 sept. var han redan i Troitska klostret för att hylla den unge monarken. Dagen därpå fick han audiens hos tsar Peter, och den utföll till hans stora belåtenhet — ett lysande bevis på hans diplomatiska smidighet och personligt vinnande sätt. Han var vid detta tillfälle iklädd en präktig kaftan och omgiven av kosack-starsjinan; efter följde kosacker med gåvor: ett guldkors, besatt med ädelstenar, och en sabel med dyrbar inläggning. Åt tsarens höga moder förärade han tio alnar förgylld sammet och åt tsarens höga gemål ett halsband av diamanter. I sitt svarstal på statssekreterarens nådigt lovordande hälsning hänvisade Mazepa till sitt ämbetes svårigheter, sin höga ålder och svaga hälsa, lovade att tjäna tsaren troget till sista blodsdroppen och inneslöt det lillryska folket i tsarens ynnest.

Ett följande möte med tsaren 1696 efter det andra fälttåget till Azov befästade det goda förhållandet mellan suveränen och vasallen. Mazepa förärade tsaren en turkisk sabel, besatt med guld och ädelstenar, samt en sköld prydd med diamanter, hyacinter och rubiner. Själv mottog han av Peter tolv stycken sammet, moiré och atlas, fem stycken damast och ett par sobelskinn, varjämte varje kosack fick en rubel. Men ett ännu större bevis på tsarens förtroende fick Mazepa, då han 1700, näst efter Golovin, utnämndes till den förste riddaren av S:t Andreas-orden, under det att monarken själv åt sig förbehöll det sjette rummet, och denna ordensutmärkelse följdes 1703 av den Vita örn, som August II förlänade honom. Kronan på dessa yttre nådesbevis sattes år 1707, då kejsar Josef I, för att behaga tsaren, gav »den ryske generalen, riddaren och värkliga geheimerådet» Mazepa värdigheten såsom furste av det heliga romerska riket. Diplomet undertecknades Wien d. 1 sept. 1707, men förseddes med anteckningen: »ingen

expedition. Han blev sålunda icke »introducerad» eller officiellt erkänd såsom tysk riksfurste, men vapenskölden upptogs i de heraldiska böckerna, och Mazepa var ej sen att sätta furstemärket på sina vapen och övriga värdeföremål.

Detta bevisar emellertid till fullo, att Mazepa ända till 1707 var tsarens trogne tjänare, och hans administrativa och diplomatiska förmåga bestod ypperligt de många svåra prov, som sattes på hans person och höga ämbete. Redan år 1698 kunde han icke utan skäl skriva till Moskva: »Under loppet av mina elva år såsom hetman har jag utfört 11 sommar- och 12 vinterfälttåg, och det är ej svårt att inse, vilka vanskligheter, förluster och skövlingar zaporog-hären och hela Lillryssland nödgats lida under dessa oupphörliga tåg». Hans kännedom om Ukrainas stepper och om tatarerna kom tsar Peter lika bra till pass som när han sedermera skulle visa den flyende Karl XII vägen genom öknen till Bender. Han ingav tsar Peter planen till den nya expeditionen mot Azov, och när en lillrysk äventyrare från Poltava vid namn Petrik, skrivare hos zaporogerna, sökte uppvigla Ukraina till krig mot Moskva (1692). stod Mazepa orubbligt på tsarens bästa för »det enda odelbara Ryssland», och till sist vart Petrik dödad av en kosack.

Mazepas vapen som romersk riksfurste».

(Efter Siebmachers Allgem. grosses Wappenbuch.)

Många orter i Ukraina erinra ännu i dag om denne märklige mans stora makt och den därmed vunna rikedomen. I födelsebyn Mazepince finnes det en kurgan (gravkulle), en väg och en källare, som bära hans namn. Vid

Ljubetj, 190 verst från Kiev vid Dnjeper, står det s. k. Mazepa-berget (*Mazepina gora*) med traditionen av det slott, som Mazepa där byggde, och som tsaren år 1708 skänkte åt översten Pavel Polubotok. Sitt stadiga hemvist hade han i Baturin vid floden Sejm, grundat av Stefan Batory och efter 1669 anvisat som residens åt lillryska hetmaner; men därav finnas nu mera inga spår kvar efter den förstörelse, varmed tsaren hemsökte »förrädarens» huvudstad. I gott skick bevaras däremot det vid Desna vackert belägna, prydliga stenhus i Tjernigov, nu mera länsarkiv, som enligt traditionen skulle ha tillhört Mazepa. Och redan 1696 hade han fått Jampol (i Podolien) såsom arvegods.

Att Mazepa förvärvade sig en stor förmögenhet lider intet tvivel. Tsar Peters gunstlingar förstodo att förena de fosterländska intressena med de personligt materiella, och Mazepa var lika vinningslysten som de andra lillryska hetmanerna. Någon större frikostighet utövade han däremot icke, utom mot den ortodoxa kyrkan — förmodligen var han mån om att skaffa ur världen ryktena om hans polskkatolska sympatier och »jesuitiska uppfostran». Han skänkte betydande summor till utvidgning och förskönande av Grottekyrkan (Lavra) i Kiev, vars gardsmur av sten han bekostade 1698, och byggde Allhelgona-kyrkan där bredvid; han grundade två kloster: Kamenskij-Uspenskij vid Klinov och Domnitskij-Rozjdestvenskij nära Makosjin vid Desna och en kyrka i byn Digtiruvka, som ännu bär hans namn.

Mazepas underbara skicklighet att reda sig i varje dilemma — bland polska adelsmän, zaporoger och bojarer — röjer icke blott en stor diplomatisk förställningskonst, utan ock en ovanlig förmåga att med sin personlighet vinna sympatier. Och hans lysande karriär skulle näppeligen ha varit möjlig, om ej den yttre turen varit grundad på en ovanlig intelligens. Mazepas begåvning har ej heller förnekats på något håll. Men om han ändock icke blev någon

värklig statsman av rang eller en stor historisk personlighet, kom sig detta av två stora fel i hans karaktär, vilka hindrade en varaktig framgång i hans förehavanden och som dessutom satt en outplånlig fläck pa hans minne. Det ena felet hade han ärvt av sina hetmanska föregångare: den totala bristen på en ledande princip i sitt handlingssätt, frånvaro av en politisk, målmedveten karaktärsfasthet. Och denna moralisk-politiska hållningslöshet drev han ända därhän, att han kunde vara svekfull även mot sina närmaste anhängare och att han knappt längre hade förståelse av rätt och orätt, av sanning och lögn, värklighet och dikt. Med Mazepa triumferade »ruinens» trångbröstade, vinningslystna egoism.

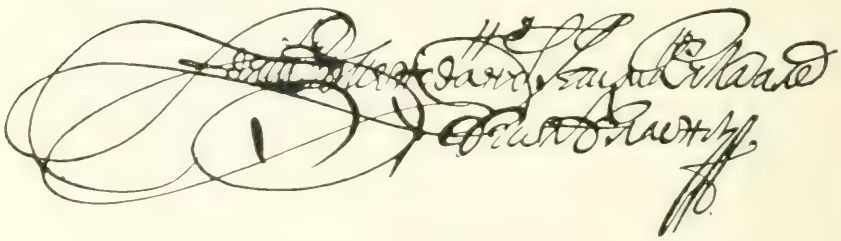

Mazepas namnteckning

(I svenska autografsällskapets tidskrift 1888 en annan faksimile efter original i svenska riksarkivet.)

Med detta lyte sammanhänger ock det andra grundfelet i hans komplicerade väsen: fegheten. Det skönjdes redan vid tvisten med Pasek, då han icke besvarade dennes örfil med samma mynt, och det framskymtade gång på gang under hela hans liv. Ehuru han såsom högsta chef för den zaporogiska hären ledde flera krigståg, t. ex. mot Azov, har man sig aldrig bekant att han personligt utmärkt sig i en drabbning. När han skickades till Volynien 1705 för att bistå August II, har krigshistorien intet att tälja om hans bedrifter där, och vi veta redan, vilken ömklig roll han spelade i krigshändelserna omedelbart före och

efter Poltava, även om han då redan var bruten av ålderskrämpor.

Och Mazepa hade ännu ett fel, som är kanske det värsta av alla för en politisk person — han gjorde sig narraktigt löjlig, och det förlåta människorna ingen, som vill gälla för stor i gott eller ont. Detta visar sig bäst i hans många kärleksäventyr, som bilda ett kapitel för sig. De hava visserligen föga med historien att skaffa, allra minst den svenska; men de ha förtjänsten att vara mycket underhållande, och denna förtjänst förringas ingalunda därav, att dessa »romantiska» kärleksöden äro *faktiska* kulturbilder ur det östra Europas vilt oroliga liv på Karl XII:s tid.

III.

KÄRLEKSNARREN.

Redan under tjänsten hos Dorosjenko gifte sig Mazepa med en förmögen änka, befryndad med överste Horlenko i Priluki. Hon var dotter till Semen Polovets, överste i Bialacerkiew, hade varit gift med en viss Samojl Fridrichovitj, som dog 1660, och med honom hade hon en son Krisjtov. Själv avled hon 1702, och det enda barnet i hennes äktenskap med Mazepa — en dotter — hade dött före henne.

Detta är allt vad historen och traditionen ha att förkunna om Mazepas äkta maka och hans äktenskapliga liv. Men dess mer hava hans erotiska snedsprång låtit tala om sig både i historien och i dikten.

Vår tidigaste sagesman är även i detta fall *Pasek*, som i sina memoarer avslutar kapitlet om Mazepa med följande nätta historia:

»Redan nästa år (1663) måste Mazepa med skam lämna Polen av följande anledning. I Volynien hade han en lantegendom och till granne en viss Falbowski, med vilkens hustru Mazepa rogade sig, ty han kom ofta dit, då Falbowski reste bort. Härom fick husbonden nys genom tjänarna, särskilt av dem, som gingo med biljetter och voro *conscii* (vittnen) till deras samspråk. En gång tillärnade Falbowski en lång resa, tog avsked av sin hustru och for sin väg. Men han stannade i den trakt, där Mazepa plä-

Porträtt av Mazepa(?).
I Kievs Lavra (Grottekyrka).

gade färdas fram, tills den karl kom, som vanligen tjänstgjorde som *ablegat,* och denne lämnade en biljett åt sin husbonde. Han tog brevet och läste, huru hon inviterade Mazepa till ett kärleksmöte och upplyste om att hans nåd rest bort etc. Falbowski återlämnade biljetten åt budbäraren och sade: Gå och bed honom om svar och säg, att nådig frun befallt honom skynda sig. Denne gjorde så, och Falbowski väntade tåligt, tills han kom med *respons* (svar), ty han hade två mil att löpa. Men snart var ärendet uträttat; han kom rusande tillbaka och lämnade sin husbonde en biljett, vari Mazepa *deklarerade* sin tjänstvillighet och lovade att genast infinna sig.»

»Efter en stund kom Mazepa ridande. De möttes. — Tjänare! — Tjänare! — Vart reser ni? — Mazepa svarade, att han ämnade sig åt ett visst håll. — Far jag lov att göra sällskap? — Mazepa ursäktade sig med att han hade bråttom: Ers nåd skall ju också resa åt sitt håll. — Ingalunda, svarade Falbowski och grep honom om strupen. Vad är det för biljett? — Mazepa kippade efter andan och sade, att han för första gången begav sig dit och att han aldrig hade varit där förr. Falbowski kallade nu på budbäraren: Hur många gånger har han varit där i min bortovaro, karl? Denne svarade: Så många gånger som det finns hår på mitt huvud. — Nu blev Mazepa tagen tillfånga, och de redo vidare. — Du får välja dödssätt! Mazepa bad, att man ej skulla döda honom, och erkände sig skyldig till allt. Falbowski blev ursinnig och beslöt att pina honom. Han klädde av honom naken, band honom vid hans egen häst utan sadel, med munnen vid svansen och huvudet bakåt, händerna fjättrade, fötterna fastbundna under hästbuken. Hästen, som av naturen var nog yster ändå, skrämdes duktigt genom snärtar med knutpiskan, betslet lossades, och skott avlossades till och med ett par gånger över honom. Såsom rasande satte den tatariske springaren i väg hemåt, men vägen gick alltjämt genom

täta busksnår av hagtorn, hassel, päronträd och törnbuskar, och det bar av — icke på den breda landsvägen, utan på smala stigar, som hästen kände till.»

»Hästen hade nämligen ofta trampat dessa stigar, såsom vanligt är, då man går på lömsk stråt och undviker stora landsvägen. Då måste man ju ofta gömma sig och med tyglarna i handen bana sig fram på besvärliga, täta ställen, där kvistar skrubba mot ansiktet och slita sönder kläderna. Men när nu den nakne låg baklänges på en yster, skrämd häst, som av smärta och fruktan flög blint fram, dit nosen pekade — vilka helvetiska njutningar måste Mazepa ej ha känt, innan han kommit igenom dessa vidsträckta skogssnår! Men hans sinnesnärvaro svek honom ej under den 2—3 timmar långa ritten, i hopp att någon skulle rädda honom. När han stelfrusen kom hem till sin port, skrek han: 'Väktare!' Denne kände igen rösten och öppnade. Men när han fick se detta spöke, slog han igen porten och sprang sin väg, ropande på gårdsfolket. De tittade ut genom porten och korsade sig av förfäran. Mazepa förklarade, att han var deras rätte husbonde, men de trodde honom ej, och det var nära att de hade lämnat honom i sticket, stelfrusen och sönderslagen.

»Då Falbowski kom hem till sin hustru, hittade han på ett knep. Han knackade på fönstret, genom vilket Mazepa brukade krypa in. Det öppnades, och han mottogs som en efterlängtad gäst. Men det lämpar sig ej att beskriva alla detaljer, allra minst hurusom Falbowski med flit bundit sporrarna på sina knäskålar. *Sufficit* (vare det nog sagt), att det var ett präktigt exempel att näpsa fräcka karlar och ge dem en minnesbeta. Mazepa kom knappt med livet därifrån; med nedsmort namn lämnade han Polen av blygsel. Jag vet ej, vart kosacken tog vägen, och om det blev folk av honom eller ej. Men jag har hört, att han hade skickats i lära hos fransmännen och kunde tala språket ganska bra.»

Är denna kostliga historia i alla delar överensstämmande med värkliga förhållandet? Vi veta redan, att Mazepa lämnade Polen för alltid under sken av ett officiellt uppdrag till Ukraina, men detta utesluter naturligtvis icke, att den sluge »kosacken» sökte första bästa förevändning att lämna en mark, där det började bli hett under fötterna. Pasek var visserligen Mazepas ovän och allt annat än ett helgon i sanningskärlek — hans memoarer vimla av starkt kryddade »skepparhistorier»; men å andra sidan får det ej förbises, att han icke stack under stolen med sina egna svagheter, t. ex. i dryckjom, och även de forskare, som ha velat framställa Mazepa i så fördelaktig dager som möjligt, måste erkänna, att en viss benägenhet att begära sin nästas hustru ingalunda stred mot Mazepas moraliska principer och att den originella bestraffningsmetoden ej var främmande för den tidens seder. En kärna av sanning kan sålunda hava legat till grund, ehuruväl Pasek, som aldrig skämde en god historia, tydligen »brett på», särskilt vad slutet beträffar.

Ett sannolikhetsbevis härför ligger i det sakförhållande, att historien om Mazepas ömkliga kärleksritt var vida känd redan under hans livstid, varemot utdrag av Paseks handskrivna memoarer utkommo först 1821 och 1835 (fullständigt först 1843), och i Polen var under 1700-talet ett ordstäv gängse: »Du är ju nedsmord som en Mazepa». I den historiska årskalendern »Die Europäische Fama» för 1704 talas det visserligen icke om detta äventyr, ty där heter det blott: »M. var en polsk adelsman fran Ukraina och uppvuxen som page vid Kasimirs hov. Ett slughuvud som han var, hade han där det bästa tillfälle att lära sig många viktiga statsmaximer och att tillgodogöra sig dem för framtida bruk.» — *Samuel Velitjko*, f. d. krigskanslist hos zaporogerna, avsatt 1708, nämner ingenting om saken i sin krönika om tilldragelserna i Ukraina från Chmielnitskij intill år 1702. Och att vår hederlige Nordberg ej har ett ord

härom, beror kanske på att han såsom präst ej ville befatta sig med en slik skandalkrönika, som var så förklenande för Karl XII:s bundsförvant. Men vi hava andra samtida sagesmän, vilkas uppgifter icke få lämnas obeaktade, i främsta rummet den franske markisen *de Bonac*.

Jean Louis d'Usson, marquis de Bonac (d. 1738), ackrediterad såsom franskt sändebud hos Karl XII och konung Stanislaus från 1701 till 1710, skrev i sina memoarer följande: »Mazepa hade fästat sig vid en dam av stort anseende. Hennes man, som märkte denna kärlekshandel, lät Mazepa veta, att han måste upphöra med sina besök, men denne föraktade detta råd och föll i händerna på sin fiende, som tog en löjlig hämd för denna skymf, som man eljes antingen hämnas mycket grymt eller också icke alls. Han lät avkläda Mazepa alldeles naken, och efter att ha insmort honom med honung och betäckt honom med fjäder band han honom på en häst och lät honom löpa. Den blygsel, som Mazepa hade av att se sig i detta skick, hindrade honom att återvända hem och visa sig för sina vänner. Han begav sig skyndsamt till Ukraina.»

Här är historien sålunda utpyntad med ytterligare en raffinerad detalj, som icke ens Pasek kände till eller har hittat på. Samma uppgift om den befjädrade insmörjningen — väl bekant från den amerikanska lynch-justicen mot negrer — upprepas av *Otwinowski* i hans polska krönika: Mazepas häst förde honom till en by, där det var marknad. Nedtjärad och fullklibbad med dun, togs han av folket för hin onde, och prästerna gjorde korstecknet, tills banden sletos av hästen under dennes språng över lassen, så att han blev fri.» (Enligt denna källa skulle skådeplatsen ha varit vojevodskapet Belz, och namnet Falbowski är utbytt mot Kacki, som sedermera blev vojevod av Kiev och borggreve av Krakau.)

Även *Krmann*, den redan omnämnde slovakiske pastorn i det svenska krigslägret 1708—09, hade reda på

saken: »Mazepa hade i yngre år tjänat vid polske konungens hov hos någon ansedd kunglig minister. Denne grep honom för äktenskapsbrott med sin hustru, stoppade honom i en stor kittel full med flytande tjära, drog upp honom och gned in honom med fjädrar. När de hade klibbat riktigt fast på hela kroppen, bands han på hästen mot svansen och med fötterna under hästbuken. Såsom ett vidunder färdades han så nio mil. Hästen förde honom till en bekant adelsman, av vilken han fick kläder. För skams skull lämnade han Polen och flydde till »Cosackia», men enär han var mycket talangfull (»*generosos spiritus gerebat*»), blev han hetman av tsarens nåde.»

Det var på dessa något lösa grunder, som *Voltaire* i sin »historia» om Karl XII (1731) konstruerade den historiska legend, som sedan blev tongivande i konsten och litteraturen: En kärleksaffär, som Mazepa i sin ungdom hade haft med en polsk adelsmans maka, blev upptäckt. Den äkta mannen band honom splitternaken på en vild häst och lät honom löpa i detta skick. Hästen, som var från Ukrainas land, återvände dit(!) med Mazepa, halvdöd av trötthet och hunger. Några bönder kommo till hans hjälp. Han stannade länge hos dem och utmärkte sig i många drabbningar med tatarerna. Hans överlägsna begåvning förlänade honom ett stort anseende bland kosackerna. Hans rykte växte med hvarje dag och föranlät tsaren att göra honom till furste av Ukraina.»

Slutligen må det nämnas, att den ryske historikern *Nik. Markevitj,* som i sin otillförlitliga »Lillrysslands historia» (Moskva 1842) är ensidigt orättvis mot Mazepa, uppger, att han vid 25 års ålder av »den förförda kvinnans *fader* kastades i fängelse, piskades naken och insmord med fjäder bands på hästen, sannolikt vid Dnjeper».

Emellertid stod historien fullt färdig och upprepades oupphörligt. När den polske jesuiten Nikodem *Musnicki*

»Mazepas vilda jakt».
(Efter oljemålning av Horace Vernet.)

i Polotsk skrev sin långrandiga hjältedikt »Pultawa» (1803), glömde han icke heller den vilda jakten:

»Det fanns en man, vars fräjdade namn var Mazepa,
vars hjärta hade pöst av förblindande högfärd,
en man med äventyr från sin ungdom förtrogen,
från polska näjder jagad för olovlig kärlek,
en ömklig hämndens lekboll. Ett rykte förtäljer,
att han med tjära vart över kroppen bestruken
samt därpå rullad kring uti klibbande fjäder
och på en vildhäst bunden vid fladdrande manen.»

Ingen rök utan eld! Något måste hava legat till grund för denna från flera håll uppdykande historia, och att Mazepa i yngre år icke hade varit främmande för den olovliga kärlekens fröjder och lidanden framgår av ett fall, som icke är byggt på en Paseks lösa prat, utan konstaterat genom de rättegångshandlingar, som numera förvaras i Warschaus arkiv. Av dessa torra handlingar framgå åtskilliga intressanta fakta, som bilda grundstommen till en mycket »spännande» äktenskapsprocess.

I Volynien fanns på 1660-talet en domare Zagorovski, tillhörande en av landets förnämligare ätter och redan gammal till åren. I sitt andra gifte hade han fått till maka den unga och vackra Jelena Kovalevska. Åtskilliga unga ädlingar uppvaktade henne nitiskt, däribland Dimitri Wiszniowiecki, en broder till den berömde fältherren Jeremij, och han förärade henne tio dukater av renaste guld samt tre pärlband såsom bevis på sin ömma tillgivenhet. Till dessa kavaljerer sällade sig nu kvinnotjusaren Mazepa, vars syster var gift med Jan Vojnarovskij, under-starosta i den volyniska staden Wladimir. Han hälsade ofta på i den gamle domarens hus, dansade med den unga frun och promenerade med henne i trädgården.

Detta var ju ännu inte så farligt, men betänkligare blev

det, när Mazepa och fru Jelena utsträckte promenaderna till skogen. Hennes sällskapsdam Szczepanowska var visserligen med, men när man av rättegångshandlingarna erfar, att Mazepa gav henne en mössa av sammet och sobel samt några blanka dukater, tyder detta på vissa tjänster såsom »förkläde», och fru Jelena själv fick av Mazepa en toalettask av förgyllt silver, en diamantring och några turkiska dukar — Mazepa kände nogsamt kvinnokönets svaghet för ögonfägnad!

Överväldigad av lidelse, skrev han till slut ett brev till den unga frun och bad henne övertala sin man att fara till byn Reusjka, där domaren skulle dödas i ett bakhåll. Men detta brev uppsnappades av Zagorovski, vilken försköt sin otrogna maka och flyttade till Wladimir. Gripen av ånger, sökte hon återvinna domarens kärlek, men när detta ej lyckades, tog hon sin tillflykt till »häxmedel» för att döda honom. Han blev värkligen så sjuk, att han måste fara till Lemberg, som då nyligen lyckliggjorts med läkare, perukmakare och »exorcister», och de gåvo honom botemedel, så att han repade sig. Kovalevskas släktingar sökte då mörda honom och hotade att döda hans vän, furst Stanislaw Massalski. Den stackars domaren måste lämna Lemberg och begav sig till Ljublin, där han begärde formlig skilsmässa och stämde frun och hennes älskare för mordförsök. Processen drog långt ut på tiden, och en mängd vittnen inkallades. Då hon fann sin ställning ohållbar, flydde hon till föräldrahemmet och återtog sitt flicknamn.

Om domarens hämnd på Mazepa tälja protokollen intet. Säkerligen var han för gammal och svag att uppträda lika energiskt och handgripligt som Falbowski i Paseks skildring. Men omöjligt är ju icke, att han lät en hantlangare utföra det raffinerade straffet på den brottslige, och en lillrysk forskare (Kamanin) anser till och med att det är denna faktiska historia, som Pasek fått reda på och

broderat ut på sitt vis. Vare därmed huru som hälst, Mazepa var onekligen »nedsmord» i den polska allmänhetens ögon.

En lillrysk dvärginna höll ock på att bringa hetmanen Mazepa på fall. Bojaren Lev Kirillovitj Narysjkin hade i sitt hus i Moskva en lillrysk dvärginna, som av hemlängtan rymt till Ukraina och ej ville återvända. Bojaren var ursinnig och fordrade, att den lillryske hetmanen skulle återskaffa henne. Här tog emellertid Mazepas ridderliga patriotism ut sin rätt, och han gav följande besked:

»Om denna dvärginna varit ett föräldralöst hittebarn, som icke hade haft ansedda och förtjänta kosacker till fränder, skulle jag, för att behaga hans nåd bojaren, änskönt jag därmed skulle ha sårat mitt kristna samvete (enär det är syndigt att skänka bort någon kvinna såsom ofri, om hon icke är busurmanska [muselmanska] eller trälinna), ha befallt, att denna dvärginna skickades till hans nåds gård i Moskva och sattes såsom fånge på en släde. Men ehuru hon är dvärginna, en nolla i växt och utseende, är hon dock av god kosackbörd, emedan hennes far stupade i monarkens tjänst, och därför är det mig motbjudande att förfara våldsamt mot hennes frihet, varigenom jag skulle åsamka mig ömkliga klagomal från hennes släktingars sida och klander av det fria folket.»

Dvärginnan togs dock med våld tillbaka utan Mazepas vetskap eller medgivande. Moskva har alltid fått rätt gent emot Ukraina.

* *

Mazepas näst sista och mest ödesdigra kärleksäventyr har ett särskilt intresse genom sin politiska bakgrund, mot vilken Peter den stores jätteskepnad tydligt avtecknar sig, under det att Karl XII:s skugga skymtar fram på avstånd.

Generaldomare i Ukraina under Mazepas hetmanskap var Vasilij Leontevitj *Kotjubej*. Släkten härstammade från en förnäm tatarisk ätt, som i sextonde århundradet inflyttade till Ukraina och med Andrej Kotjubej antog den ortodoxa läran. Dennes sonson Vasilij tjänade hos Dorosjenko samtidigt med Mazepa och skickades till Turkiet med viktiga papper. Men när dessa blevo stulna från honom på vägen, tordes han ej återvända till Dorosjenko i Tjigerin, utan övergick till Samojlovitj, hos vilken han avancerade till generalskrivare (sekreterare). Han var en av dem, som undertecknade anklagelsen mot Samojlovitj. För sina goda tjänster utnämndes han av Mazepa till generalskrivare vid ungefär 60 års ålder och fick 1700 i Moskva stolnik-titel. Då han på grund av sin höga ålder ville avsäga sig ämbetet, valdes han enhälligt till generaldomare i Ukraina, och den hittillsvarande domaren måste med eller mot sin vilja avgå. Av Mazepa fick han byarna Jaroslavets, Rudovka och Dikanka (i guvernementet Poltava), delvis ännu i den furstliga släkten Kotjubejs ägo, och ansågs mycket rik. Själv ville han låta påskina motsatsen: »Mången håller mig för rik utan att besinna, att jag har saknat tillfälle att samla pängar. Inte har jag sålt oxar på Danzig och inte har jag destillerat så mycket brännvin, att jag kunde sälja 30—50 fat i gången. Det har aldrig lyckats mig att sälja mer än fem fat i stöten. Min snaps har blott sålts i krogarna, och inkomsterna slukades av utgifterna, ty jag måste kläda både barn och husfolk.»

Hans hustru, Ljubov, var dotter till den förnäme Poltava-översten Fedor Zjutjenko. I allmänhet voro Ukrainas dåtida kvinnor modiga, energiska och inflytelserika, och »Pani Vasilevaja», såsom hon kallades, utgjorde ingalunda ett undantag från den regeln. Såsom bevis på hennes manhaftighet anföres, att hon handgripligt tuktade sina drängar, om de tredskades, och vid ett tillfälle hade hon

låtit ge en karl stryk därför att han ej ville dricka det brännvin, som hon bjöd.

Makarna Kotjubej hade två söner, Vasilij och Fedor, samt två döttrar, Anna och Motra, av vilka den äldre blev gift med Mazepas systerson Obidovskij. Men på den yngre, åt vilken Mazepa stått fadder 1684, kastade den gamle hetmanen själv sina lystna blickar, sedan han blivit änkling (1702), och friade formligt år 1704 — trots den stora skillnaden i ålder. Den ukrainska tärnan var då ännu icke tjugo vårar, under det att Mazepa efter en ganska stormig levnadssommar hunnit ett gott stycke in på livets höst och, lågt räknat, vid detta laget måste ha haft åtminstone ett par och sextio år på sin syndiga nacke. Men Motra tyckes ej ha varit obenägen för det ojämna partiet — även det lillryska kvinnohjärtat har sina fördolda kammare, och Nordberg hade nog rätt i sitt påstående att Mazepas ögon hade »brinnande eld och hans tal förstånd med mycken beskedlighet.»

Men giftermålet strandade på den ortodoxa kyrkolagen och på fru Ljubovs energiska motstånd. Och herr Kotjubej, som givetvis stod under toffeln, vädrade däri »satans funder» och gav sin förman-friaren korgen eller »svarta soppan», såsom det heter på polska. Den grekiska kyrkan förbjuder nämligen giftermål mellan gudfader och guddotter. Mazepa tog då sin tillflykt till list och lyckades värkligen göra flickan så kollrig, att hon rymde från föräldrahemmet och uppsökte hetmanen. Han bodde i Baturin, under det att Kotjubej då vistades i det två verst därifrån belägna Gontjarovka. Såsom postillons d'amour tjänstgjorde drängen Demjan och pigan Melasjka, vilken spionerade hos Kotjubejs. En gång skickades Demjan till Gontjarovka med färsk fisk för att fägna svärföräldrarna *in spe*, och han hade därvid i hemligt uppdrag att säga åt Motra i enrum: »Kom och träffa hetmanen, ty han längtar att få se dig och han förgås av trånad. Du skall få fem,

ja om du så vill, tio tusen blanka dukater. Han är en rik herre och kan förgylla dig. Vad är du rädd för? Det kan ju ej hända dig något farligt.» Men om hon vägrade, skulle Demjan bedja att få åtminstone skära av en hårlock för sin herres räkning. Och så arrangerades hemliga möten i en öppning mellan pålarna vid Kotjubejs omgärdade gård.

Men när Motra formligt rymde hemifrån och sökte skydd under Mazepas tak, tyckes han ha blivit orolig för följderna, även om hans lidelse ej slocknat — livet hade redan givit honom nog bittra erfarenheter av kärlekens faror och snaror. Han skickade därför henne hem igen med översten Annenkov, som tröstade Kotjubej med dessa ord: »Hetmanen är nog mäktig att icke blott ta din dotter, utan kunde ock beröva dig din hustru.» Emellertid tyckes Motra efter den betan ha tagit sitt förnuft till fånga och svalnat i sina känslor — förmodligen fann hon den ålderstigne friaren för narraktigt senil eller feg. Hennes vidare öden äro obekanta. Uppgiften att hon blev gift med Semen Tjujkevitj och med honom nödgades dela den sibiriska förvisningens fängelse, torde vara oriktig, sannolikt beroende på förväxling med hennes äldre syster Anna, förmäld med Obidovskij [1]), så framt det ej funnits en tredje syster. Det antages, att hon slutade sina dagar som nunna i Pusjkarovska klostret nära Poltava.

Från det sista skedet av denna kärlekstragedi föreligga åtskilliga brev, som den lidelsefulle Mazepa genom Melasjka lät smuggla till Motra; däremot vet man ej av några biljetter från henne, kanske av det enkla skälet att generaldomarens dotter icke kunde skriva. Alla Mazepas papper till familjen Kotjubej blevo visserligen 1708 åter-

[1]) Detta uppger ock Kostomarov, som dock längre fram i sin monografi motsäger sig själv, i det han låter Kotjubejs *syster* Anna vara gift med Obidovskij, och i hennes ställe såsom K:s äldre dotter nämner en Praskovia.

lämnade åt Mazepa och förstördes av honom. Men greve Golovkin var nog omtänksam att taga en avskrift därav, som ännu förvaras i utrikesdepartementets arkiv i Moskva, och det lider intet tvivel, att dessa kopior äro fullt äkta. I den halvt polska stiliseringen känner man igen något av den chevalereske pagen vid Johan Kazimirs galanta hov. Såsom ett litet bidrag till det dåtida känslolivet må dessa kärleksutgjutelser här återgivas, även om de på sin höjd endast bekräfta, att »kärlekens språk» är sig ganska likt i alla tider och på alla tungomål, och att den kärleken, den kärleken kan göra även gubbar fjolliga.

N:o 1.

»Mitt hjärta lilla! Min blommande ros! Innerligt beklagar jag, att du är så långt borta ifrån mig, att jag ej kan se dina ögon och ditt lilla ansikte. Genom denna biljett hälsar jag dig och kysser kärligt båda dina små kinder.»

N:o 2.

»Mitt hjärta lilla! Jag bedrövades, då jag erfor av jungfrun, att Nådig Fröken tänkte illa om mig för att jag inte höll Nådig Fröken kvar hos mig, utan skickade er hem. Men betänk själv, vad det skulle ha blivit av detta! För det första: dina föräldrar skulle ha skrikit ut för hela världen, att jag nattetid tagit deras dotter med *gewalt* och höll henne hos mig såsom frilla. Den andra orsaken är, att om jag kvarhållit Nådig Fröken hos mig, skulle jag ej kunnat lägga band på min åtrå, och inte Nådig Fröken heller. Vi skulle blivit tvungna att leva såsom äkta makar, men därigenom vållat att kyrkan förbannat, ej välsignat oss. Och vad skulle jag då ta mig till? Och det skulle gjort mig ont, om Nådig Fröken sedan hade gråtit för min skull.»

N:o 3.

»Mitt hjärtas älskling! Jag besvär och ber dig: var god och möt mig för ett personligt samtal! Om du älskar mig, så glöm icke! Men om du ej älskar mig, så hav mig ej mer i minnet! Jag ber upprepade gånger och hundrafallt: bestäm blott en enda minut, då vi kunna träffas för vårt gemensamma bästa, framför allt så som det dig täckes. Såsom ett stumt bifall beder jag dig skicka mig ditt korallhalsband!»

N:o 4.

»Mitt hjärta lilla! Redan har du förtrollat mig med ditt röda anlete och dina löften. Jag skickar nu Melasjka till Nådig Fröken för att hon skall språka med Nådig Fröken om allt. Var inte ängslig för henne, ty hon är Nådig Fröken och mig trogen i allo! Omfattande Nådig Frökens fötter, beder jag mycket, hjärta lilla, att du ej sviker ditt löfte.»

N:o 5.

»Mitt älskade hjärta! Själv vet du, huru vanvettigt och innerligt jag älskar Nådig Fröken. Ännu har ingen i världen älskat så. Det skulle vara din och min lycka och glädje, om du kunde komma och bo hos mig. Men jag måste besinna, vilken ände det kunde få, särskilt med hänsyn till dina föräldrars stora, samstämmiga elakhet. Jag ber dig, min älskling, förändra dig icke! Du har ju flera gånger givit mig ditt ord och din lilla hand, och jag å min sida skall, så länge jag lever, icke förgäta dig.»

N:o 6.

»Mitt hjärta lilla! Utan visshet om Nådig Frökens tillstånd, om man redan har slutat att pina och plåga Nådig Fröken eller icke, avreser jag nu på en vecka till några

städer och skickar Nådig Fröken genom Karl [1]) en skänk, som jag ber er hålla till godo med. Bevara mig i din orubbliga kärlek!»

N:o 7.

»Mitt hjärta lilla! Jag är mycket bedrövad att jag ej själv kan få tala utförligare med Nådig Fröken och göra något för att hugsvala Nådig Fröken i den nuvarande bedrövelsen. Säg åt flickan allt, vad Nådig Fröken fordrar av mig. Om för rästen dina fördömda (föräldrar!) inte längre vilja kännas vid dig, så gå i kloster . . .»

N:o 8.

»Mitt hjärtas älskling! Svårliga bedrövades jag, då jag erfor, att den där trollpackan (= Mazepas tilltänkta svärmor!) ej upphör att pina Nådig Fröken, såsom hon gjorde senast i går. Jag vet själv inte, huru man skulle förfara med det odjuret. Det är min olycka, att jag, stackare, ej har tid att samspråka med eder om allt. Mer kan jag inte skriva av sorg, men så länge jag lever, skall jag, huru det än går för dig, älska dig och önska dig allt gott, men allt ont åt mina och dina fiender.»

Inalles finnas tolv sådana brev bevarade. Han erinrar i ett av de följande om hennes löfte, då hon »lämnade hans rum av sten» och då han gav henne en diamantring. I den näst sista episteln utbrister han: »Lyckligare äro mina brev, som komma i dina händer, än mina stackars ögon, som ej få skåda dig.» Och med det sista brevet sände han henne sötsaker, »en liten bok» och ett diamantarmband. — Av skrivelserna tyckes det dock framgå, att Mazepa överhuvud uppfört sig ganska hänsynsfullt mot

[1]) Detta svenska namn tyckes bekräfta Krmanns uppgift att Mazepa hade i sin tjänst en svensk, som han ofta gjorde sig lustig över. Under kampanjen med Karl XII skänkte han den kanske något trögtänkte svensken en bägare att dricka ur »till svenske kungens ära .

Motra och att det ej kan ha varit tal om en våldsam enlevering. Men även denna ridderlighet kom sig kanske blott av Mazepas feghet och vankelmod.

Domaren Kotjubej sökte med böner få hetmanen att ta reson och sände följande ödmjuka böneskrift till honom: »Kännande det visa ordet, att döden är bättre än ett bittert liv, skulle jag velat vara död långt före detta hellre än att i livstiden fördraga allt, som nu vederfarits mig. Jag är lika usel och eländig som en kreperad hund. Tungt klappar och svider mitt hjärta att vara i ett sådant *register* (dilemma), som nödgar mig att utlämna min egen dotter till mänskligt självsvåld, förvisning och vanära, värd ett svårt straff och att dömas med lagens stränghet. O ve mig, olycklige! Haver jag under mitt ej ringa arbete i krigiska värv och i helig gudsfruktan under Ers Höghets lysande regemente kunnat vänta, att jag måste lida en sådan förödmjukelse? Haver jag förtjänat en slik skymf, som betäcker mig med smittosamma sår? Haver något dylikt vederfarits någon av dem, som före mig levat och tjänat i regementena (= de lillryska militärdistrikten)? O ve mig, eländige och av alla bespottade, som rönt en så olycklig ändalykt! Till sorg har förvandlats min tröstefulla förhoppning om min dotters framtid, till gråt har förvänt sig min fröjd, och till jämmer min glättighet. Jag är en av dem, som ljuvt skulle mottaga dödens skugga; jag skulle vilja irra kring bland deras gravar, vilka varit olyckliga i sitt liv, om det funnes andra människor, vilkas hjärtan dödligt sårats lika mycket som mitt. Mina ögons ljus har fördunklats, en frostig köld griper mig; jag kan ej se folk rakt i ansiktet eller visa mig för mina egna fränder och mitt husfolk. Bitter skam och skymf höljer mig. I denna min stora bedrövelse alltid gråtande jämte min arma maka och lidande min hälsas svåra nedbrytande, kan jag ej själv komma till Ers Höghet för att på trälavis vid edra fötter

böja mig för er, och därför ber jag ödmjukligast om nådigt överseende och förlåtelse.»

Men när Mazepa besvarade dessa utgjutelser av ett synbarligt förkrossat fadershjärta, blev tonen en annan, ty gent emot underordnade kände han sig sadelfast såsom Lillrysslands hetman och tsarens ställföreträdare. Det morska och fräcka svar, vari han lyser med sin bokliga lärdom och får ett tillfälle att utösa sin ilska på fru Ljubov, var av följande lydelse:

Herr Kotjubej!

Du frambär till oss någon bedrövelse som du har på hjärtat. Men hellre borde du beskärma dig över din sturska, pratsamma hustru, vilken, såsom jag märker, du inte kan eller förstår att hålla i styr och lära henne begripa, att man måste lägga samma betsel på ett sto som på en hingst. Hon och ingen annan är skulden till din bedrövelse, om någon sådan verkligen finnes i ditt hus. Hon flydde, den heliga martyren Barbara, från sin fader Dioskor, icke till en Hetmans hus, utan till den eländigaste ort bland stenarna och fårastallen, för sin dödliga skräck. Sanningen att säga skall du aldrig bliva fri från bekymmer och känna dig riktigt säker på din hälsa, så länge du ej spyr ut ur ditt hjärta den upproriska ande, som du, så vitt jag kan förstå, har inom dig icke så mycket av naturlig skröplighet som av din hustrus uppblåsthet. Och om nu, genom Guds misshag, dig och hela ditt hus vederfares någon ofärd, så klaga och jämra dig ej över något annat än över din och din hustrus förbannade stolthet, fräckhet och sturskhet! I sexton år haver jag haft misskund och överseende med edra många och stora förseelser, döden värda; men jag finner, att mitt tålamod och min välvilja ej kunnat uträtta något gott. Men om du i ditt paskillartade brev syftar på något osedligt, så vet jag intet därom och fattar det icke, om icke att du själv handlar osedligt, då du lyssnar

till en kvinnas råd. Ty ett polskt ordstäv säger: Där svansen får råda, kommer huvudet i våda [1]).»

Ända fram till tronen i Moskva trängde Kotjubejs klagolåtar över den husliga skandalen. »Knappt har Mazepa — heter det i en skrift till tsaren — antvardat åt graven sin hustru, förrän han hittar på en ny elakhet mot mig, i det han lockar och skrämmer och med hotelser om död ber att få äkta min andra dotter, en ung flicka, för vilken han stod fadder vid det heliga dopet. Vilken sorg han vållat mig genom sina djävulska dåd för att jag inför all världen skall stå som en brottslig fader, en klentrogen kristen, och huru han sökt tvinga mig för att få sin önskan uppfylld, det kan jag ej beskriva. Nattetid smyger han sig lönligt på min dotter såsom ulven på lammet i fårastallet. Han förför min dotter i illasinnat uppsåt genom sina handskrivelser, skickar henne allehanda gåvor, såsom åt en av sina frillor, så att jag av sorg måste mista livet. Besinningslöst har jag ringt i stormklockan, så att alla fingo se mitt elände. Men icke nog med förförelse, har han ock tagit sin tillflykt till häxeri och trolldom och genom lömska funder vållat, att min dotter blivit från vettet och löper hemifrån, spottande på sin fader och moder.»

Sedan Motra återkommit till föräldrahemmet i mer eller mindre oskadat skick och låtit sina planer på Mazepa fara, tycktes det goda förhållandet mellan Ukrainas hetman och dess domare återvända i yttre måtto. De hälsade på varandra ganska förtroligt och »benketterade» stundom tappert. Men det var endast lugnet före stormen; värkligt intima hade de aldrig varit, och makarna Kotjubej — särskilt fru Ljubov — sökte endast efter tillfällen att få hämnas på sin dotters »förförare». Och sådana erbjödo sig från och med år 1707, då stora politiska tilldragelser voro i görningen. Mazepas »förräderi» kastade redan sin skugga framför sig.

[1]) »*Gdzie ogon rzadzi, tam pewne glowa bladzi.*»

I sept. 1707 kom den första angivelsen från Kotjubej till ett statskansli, Preobrazjenskij prikaz, i Moskva genom en munk Nikanor vid Spasska klostret i Sievsk, och denne hade följande att tälja:

Jämte en annan munk, Trifilij, och en bonde hade han på hemvägen från en vallfärd till Kiev rastat på torget i Baturin och av en kosack förts till domaren Kotjubejs hus, där frun gav dem mat och nattkvarter. Även dagen därpå undfägnades de av den vänliga värdinnan och fingo vardera två dukater, ett stycke polskt lärft, en silverpenning, två rubel för allmosor åt kloster och var sin stora pirog (kaka) som resekost, varjämte Trifilij fick 7 altyner (= 21 kopek) extra i form av lån. På tredje dagen hade det varit ett hemligt samtal i trädgården, varifrån tjänstfolket avlägsnats. Domaren Kotjubej och hans hustru hade börjat smäda den gudlöse, bovaktige Mazepa, och sedan Ljubov skickat bort sin man, hade hon i förtroende yppat, att Mazepa vid ett besök hos dem på domarens namnsdag den första januari låtit antyda, att det hade förekommit någon hemlig korrespondens mellan Mazepa och khanen av Krim. Vid avskedet hade Kotjubej bett Nikanor komma igen med arkimandriten, men han återkom ensam den 26 augusti, enär arkimandriten var förhindrad av tjänsteresor. Inom stängda dörrar hade fru Ljubov gråtande kysst korset och sagt: »Likasom Gud led för oss på korset, höves det ock oss att dö för Storgosudaren.» Därpå hade Nikanor fått höra, att Mazepa vore förrädisk mot tsaren och ärnade taga Ukraina i besittning för egen räkning. Slutligen hade Nikanor fått 7 dukater till skänks och 12 thaler som långlån, för att han skulle inrapportera allt detta till Moskva. Ivan Alexejevitj Musin-Pusjkin borde oförtövat häkta Mazepa och sörja för att Kotjubejs liv skyddades mot mordiska anslag.

Med anledning av denna angivelse inleddes en undersökning, som dock icke ledde till något för Mazepa kompromet-terande resultat. Men i början av år 1708 skockade

sig ett nytt moln över Mazepas kala hjässa. Furst D. M. Golitsyn, vojevoda av Kiev, skrev till Golovkin i Moskva, att översten Fedor Osipov anmodats att komma till den f. d. Poltava-översten *Ivan Iskra*. Denne Iskra, som deltagit i kriget och både vid Pskov och Erestfer i Livland utmärkt sig mot svenskarna, hade då sagt, att Kotjubej för honom yppat följande hemlighet:

»Mazepa ärnar i samråd med Wiszniowiecki och konung Stanislaw Leszczinski förgripa sig på Storgosudarens liv och hälsa och antvarda honom åt döden. Han hade redan gjort ett sådant attentat, i det han med tsaren förväxlade Kikin, då denne kom till Baturin. Och ett angrepp av Mazepa på storryska städer hade gjorts om intet endast därigenom att Dnjepers is blivit för svag genom töväder. Men nu har han för avsikt att i förening med Leszczinski eller Wiszniowiecki överskrida Dnjeper (Desna) och förhärja tsarens land. Han uppviglar kosackerna och utsuger landet. Starsjinan och överstarna våga ej yppa saken för tsaren — somliga av fruktan, andra av trohet mot sin hetman.»

På sådana lösa grunder, skvallerhistorier och ovederhäftiga rykten byggde Kotjubej upp sin väldiga anklagelse med 33 olika punkter, och i detta dokument figurerar namnet på Mazepas sista Dulcinea, den polska furstinnan *Dolska* — en episod, som dock var av mer diplomatisk-politisk art än rent erotisk. Kotjubej talade först om att Mazepa i Minsk 1706 hade skrutit med sin förbindelse med denna furstinna: han hade blivit bekant med henne på en kristningsfest i Biala Krinitsa (Volynien) och av henne fått »en kostbar säng samt musikanter med instrument.» Då det i Baturin förspordes, att konung August hade lämnat Polen och begivit sig till Karl XII i Sachsen, hade Mazepa blivit mycket glad och sagt: »Nu behöva vi inte längre vara rädda för det, som vi fruktat för.» När litauiska soldater under Sinitski (1707) hade upprivit en rysk trupp-

styrka, skulle Mazepa ha skrattat muntert, druckit mycket och tömt en skål för furstinnan Dolska med orden: »Hon är en präktig och klok fru, min lilla duva!»

Vid ett annat tillfälle skulle Mazepa ha sagt åt Kotjubej, att den svenske kungen ärnade sig från Sachsen till Polen och sedan rakt på Moskva med en sådan *imprezia* (impression, häftighet), att Storgosudaren måste vika undan. I Moskva skulle en ny tsar utropas, och konung Stanislaw, med vilkens trupper general Resjelfs (Rehnskölds) division skulle förenas, taga till Kiev. »Då bad jag — sade Mazepa — att tsaren skulle ge mig en här för att försvara Kiev och Ukraina; men tsaren svarade mig, att det där fanns nog av kosacker och moskovitiska trupper.» Och i Mazepas närvaro hade jesuiten Zalenski yttrat högt: »I, herrar kosacker, behöven ej oroa er vad svensken beträffar, ty han styr ej sin kosa mot er, utan på Moskva. Ingen vet, var elden döljer sig och pyr; men om den en gång blossar upp, blir den kanske inte så lätt att släcka.

Slutligen anförde Kotjubej såsom en högst graverande omständighet, att den polske fältherren Sieniawski enligt ett vittnes utsago hade sagt åt Mazepa d. 7 september 1707: »Låt oss se, vad som försiggår i Ukraina, särskilt huruvida kosackerna äro för eller emot oss. Ty vi veta med säkerhet, att Storgosudaren ej kan stå emot svenskarna, och då skola även kosackerna förgås.» Mazepa skulle då ha svarat: »Gud är mitt vittne! Må Han ge mig krafter och styrka i min svaga hälsa, att jag må vara herrar polacker bevågen. Jag vore ej en adelsman, en kronans son, om jag ej önskade den polska kronan allt gott. Jag ser själv, hurusom Gosudaren förfördelat Polen. Själv vet jag ej, vad jag skall göra, när det kommer till avgörande. Jag kan ej hålla kosackerna tillbaka, på vilken sida de än ställa sig.»

I ett tillägg av den 21 april 1708 skrev Kotjubej till tsaren: »Mazepa har sagt: Vi måste ställa oss under polackerna, ty om vi ej godvilligt göra det, skola de besegra

oss, och vi måste till slut komma under dem.» Dessutom citeras utdrag ur ett »visst brev», att svenske konungen ärnade över Dnjeper inträngа i Ukraina, samla kosackiska trupper och tåga med dem rakt på Moskva.

Voro Kotjubejs anklagelser befogade eller icke? Härpå kan man svara både ja och nej. Helt visst hade Mazepa sin egen baksluga politik, och hans samvete var aldrig rent. Men lika så visst som Kotjubejs anklagelser och skvallerhistorier innerst voro framsprungna av rent personliga hämndemotiv, lika säkert torde det vara, att Mazepa före våren 1708 ännu icke hade begått något egentligt förräderi mot sin suverän och välgörare.

Frågan om Mazepas stora förräderi eller avfall — kärnpunkten i hans levnadshistoria — skall utförligt behandlas i nästa kapitel, enär den är av betydelse för vår svenska historia och domen över Karl XII. Men innan vi övergå till detta viktiga ämne, vilja vi se Kotjubejs slutliga öde.

På de hopade anklagelserna svarade Mazepa i ett brev till tsaren från Chvastov den 24 febr. 1708. Han beskärmade sig naturligtvis först över sin höga ålder och dess krämpor samt över »sorger, som närma mig till dödens port». Men han hoppades, att hans minne skulle gå fläckfritt till eftervärlden, och därför böjde han sitt »sjuka huvud för majestätets fötter för att utgjuta sitt av många bekymmer kvalda hjärta i sin yttersta olycka.» Med förakt avvisade han beskyllningarna, bedyrade vältaligt sin trohet och bad om rättslig undersökning för att få sin oskuld lagd ådaga.

Tsar Peter trodde ännu blint på sin lillryske hetman, och i själva verket hade han ännu ingen reell anledning att skänka allvarlig misstro åt en mångårig trotjänare, som varit honom till ovärderlig hjälp i Ukraina och som faktiskt redan motstått många frestelser att svika tsaren. I sitt svar av den 1 mars 1708 skrev Peter mycket välvilligt, att han visserligen hört talas om saken, men på grund av

sitt tåg till Polen skjutit den åsido. Men »det onda får icke ligga orört», och därför borde Mazepa med list locka till sig de båda skälmarna Kotjubej och Iskra, men låta deras budbärare vara oantastade för att så mycket lättare få dem båda i sitt våld. Sedan skulle de föras till tsaren. Till sist lugnade tsaren Mazepa med löftet att oförtövat sända honom två regementen, som hittills kvarhållits i Smolensk i händelse av svenskarnas antågande. Och efter ett nytt brev från Mazepa skrev tsaren omgående (den 11 mars) att de »falska angivarna» skulle föras till Kiev för rättslig undersökning, något som på den tiden var liktydigt med tortyr.

Kotjubej och Iskra hade frivilligt begivit sig till Smolensk för att undkomma Mazepa och ställa sig under tsarens hägn. Där fängslades de och fördes till Vitebsk för »förhör». Under grym tortyr avprässades dem äskade upplysningar om deras ägodelar och om Mazepas förmenta underhandlingar med polackerna och svenskarna. Kotjubej satte upp en lång lista på sina värdesaker och reda pänningar, och i likhet med Iskra tog han under tortyren tillbaka sina beskyllningar mot Mazepa. Även efter förhöret fingo de 3—6 slag. Den 24 april skrev tsaren till greve Golovkin: »Enär Kotjubej är mycket gammal och ofanligt skröplig, får man inte pina honom med frågor mer, för att han inte måtte dö i förtid.» För sin »lögnaktighet» dömdes Kotjubej och Iskra till döden; tsarens order lydde: »Halshuggning eller hängning — vilket som hälst.» En tredje angivare, popen Ivan Svjatajlo, förvisades till Solovetska klostret i Norra Ishavet.

Dödsdomen värkställdes meddels halshuggning den 15 juli 1708 i Borstjagovka nära Bialacerkiew. Liken lågo under gudstjänsten ute till allmänt beskådande och fördes sedan med båt till Kiev, där de begravdes i Grottekyrkan. Kotjubejs blodiga skjorta bevaras ännu i Pokrovska kyrkan i byn Zjuki (guvernementet Poltava). Dagen efter avrättningen skrev Mazepa en rapport om sin tilltänkta svär-

faders ändalykt. I krypande ordalag smickrade han »tsarens heder, som älskar rättvis dom», och låtsades som om det skett ej för hans personliga bästa, utan för tsarens skull, enär de avrättade skulle ha uttalat sig lögnaktigt och smädande även om tsaren.

Vid ingången till förhallen i Grottekyrkans trapeza (refektorium) fanns en numera försvunnen vit gravhäll, varpå Kotjubejs och Iskras namn voro inristade jämte följande verser:

»O vandringsman, som gångar förbi denna stenen
och icke känner namnen på förmultnade benen!
Vi genom dödens marter ha tvungits att tiga.
Men viskningar och suckar från stenhällen stiga:
För trohet mot monarken och för sanning vi dömdes,
och lidandets och dödens pokal till botten tömdes.
Allsmäktige Gud! För Mazepas svek och list
vi båda under bilan våra huvuden mist.
Men vilorum oss vart hos Guds Moder här givet;
Hon skänker sina trälar det eviga livet.»

Även i byn Bejev (guvernementet Poltava) finnes ett föremål, som erinrar om denna tilldragelse, den kanske mörkaste punkten i Mazepas liv. Det är en madonna-bild, på vars omgivande metallplåt några kyrkoslaviska verser äro inristade. De hade skrivits av den lillryske krigskanslisten Ivan Tjernysj, som var slottsfogde i Baturin och av Mazepa ofta användes som sändebud till tsaren. Han blev invecklad i Kotjubejska målet, fördes i bojor till Bialacerkiew och skulle troligen ha delat Kotjubejs öde, om han ej hade räddats genom bemedling av sin hustrus styvfar, generalasaulen Ivan Skoropadskij, som snart nog blev Mazepas efterträdare. Själv var Tjernysj övertygad om att han frälsades genom den heliga jungfruns förböner och skänkte därför till kyrkan en ikona jämte verserna, vari han liknade

Mazepa vid ett grymt vilddjur och skildrade en drömsyn, hurusom Guds moder tett sig för hans i tårar försänkta hustru med löfte, att han skulle återfå friheten.

Och Kotjubej fick ändå rätt allt för snart, ty endast ett par månader efteråt var Mazepa stämplad såsom förrädaren. Nu blev situationen helt annorlunda. Mazepa gick en hastig och ynkelig undergång till mötes, lämnande åt eftervärlden ett skuldbelastat namn, och hans ätt utdog med honom. Men fru Ljubov, som suttit fängslad, återfick friheten, och Mensjikov skrev ett smickrande brev till sonen, att tsarens nådesol åter lyste, och att familjen skulle återfå sina ukrainska egendomar samt den devis, som den furstliga släkten Kotjubej fortfarande bär i sin vapensköld: *Elevor, ubi consumor.*

Den mördade Kotjubejs och hans beklagansvärda dotters vålnader togo en fruktansvärd hämnd.

IV.

»FÖRRÄDAREN».

Varuti bestod Mazepas »förräderi»? Vilka voro bevekelsegrunderna för hetmanens svekfulla övergång till svenskarna och vad hade han för syftemål därmed? När och huru knötos hans förbindelser med Karl XII? Se där frågor, varmed den historiska forskningen ännu länge kommer att sysselsätta sig och som äro av stor betydelse för den svenska historien vid bedömandet av Karl XII:s omstridda fälttåg till Ukraina.

Innan vi inlåta oss på dessa svårlösta frågor, torde det vara av intresse att erfara, vad de dåtida sagesmännen hade för tanke om Mazepa och hans avfall från tsaren. Början göres lämpligast med våra svenska krönikörer.

Nordberg skriver i sin historia härom: »Man hade redan åtskilliga prof, at det sällskapet (Mazepa och kosackerna) var icke påliteligt, utan satte sig gärna i säkerhet och lemnade sina medfölljare i sticket, när det smälde med alfvar. Men nu begynte Hans Maj:t alt mer och mer låta sig förmärcka, at det ej torde vara orådeligt til at taga Mazepas anbud emot och altså wända marchen neder åt Ukraina ... Mazeppa hade märckt, at Czaren wille ophäfwa alla Contract och gifna Privilegier, efter han i Ryssland tog Adelen til Soldater och matroser; betungade deras Gods med svåra Contributioner; inskränckt de Donska Cossakernas och Tartarernes Privilegier; twingade folcket i landet med

wåld at anlägga främmande kläde-drägter och gjordt det vid en förändring i Religion. Derutaf stälde sig Mazeppa och hans underhafwande före at om Czaren finge genom detta kriget friare händer än han ännu hade, torde ock ordningen komma til dem; fördenskull vore nödigt at täncka på medel och utwägar, huru sådant måtte förekommas.»

Adlerfelt, mer sakligt refererande än den resonnerande fältprästen, skriver kort och gott: »Om Mazepa då (1708) hade haft mer ståndaktighet, skulle konungens tåg kanske ha blivit lyckligt. Men enär denne gubbe började vackla, sannolikt i den tron att han kunde återvinna tsarens ynnest, lät han den svenske kungen någon tid vara i Severien utan att tyckas vilja besluta sig för att mottaga honom i Ukraina.

Den redan nämnde markisen *de Bonac,* en vaken, men för Stanislaw partisk iakttagare av de diplomatiska förvecklingarna under fälttåget, har ej mycket, men nästan uteslutande förmånligt om Mazepa att säga: »Han hade värdighet av kosackgeneral, samlade en ansenlig rikedom, var fruktad och respekterad av de folkstammar, som voro honom underdåniga, hade gjort sig oumbärlig för tsaren, som icke längre kunde hålla dem i styr utan honom, och han var fruktad av polackerna och ansedd bland turkarna. Det fanns i dessa avlägsna näjder knappt en enskild man, som kunde mäta sig med Mazepa i rikedom. Han stod därigenom över många furstar och ännu mer genom sina själsegenskaper. Men kärleken till fosterlandet och denna hemlängtan, som nästan aldrig slocknar i människans hjärta, drogo honom från detta lyckliga tillstånd. Han tröttnade på en överhöghet, blandad med avhängighet, och fann det bättre att vara rådsherre i ett fritt land än att under moskoviternas myndighet förbliva ledaren av hela förvaltningen i Ukraina. Han trädde därpå i diverse förbindelser med flere herremän i Polen, och då han såg, att den svenske kungen beslutat sig för kriget mot Moskva, erbjöd han

honom sina tjänster och begärde hans skydd. Mazepa försummade helt visst intet för att tjäna honom, men han hade för sent inlåtit sig på detta företag och förlorade sin förmögenhet utan att ha varit den svenske kungen till något gagn.»

Den brittiske militäringeniören *Gordon* skrev i sin dagbok: »I förlitande på Mazepas löfte företog Karl XII 1708 tåget till Dnjeper för att rycka in i Ukraina. I glädjen över denne berömde krigares avsikt att infalla i Ryssland uppäggade storvisiren Tjoprili-Ali-pasja den krimske khanen Kaplan Girej att lämna Mazepa understöd, förespeglande honom, att den starka turkiska armén stode redo att också infalla i Ryssland och bistå svenskarna.»

Feofan Prokopovitj, tsar Peters berömde medhjälpare i det andliga omdaningsarbetet, tecknade sin lillryske landsmans karaktär sålunda: »Mazepa hade stigit så högt i förtroende och värdighet, att han endast såg Gosudaren över sig. Men icke nöjd med all annan lycka, önskade han även skaffa sig oavhängighet, och för att nå detta mål ämnade han begagna den svenske konungen såsom medel ... Han var i själ och hjärta polack och katolik och hatade Ryssland, men ingen kunde märka dessa känslor hos honom, ty han visade alltid för Ryssland hängivenhet, kärlek och aktning. Hans skarpsinnighet följde noga människornas handlingssätt; han gav akt på varje ord, sökte genomskåda andras tankar och var alltid försiktig och sluten, ända därhän att han ofta föreföll tvetydig. Stundom spelade han drucken, fast han icke var det; han berömde andras uppriktighet, var på sin kant mot de sluge, tjusade dem, som han språkade med, och avlockade dem deras hemligheter». — Även *Antonij Katifora* i sin historia om Peter den store [1]) ansåg, att

[1]) Denne författares historia om tsar Peter, som citeras både av Rigelman och Kostomarov, är mig alldeles okänd, likasom författarens personlighet, sa att jag icke har kunnat kontrollera denna uppgift.

Mazepa ville begagna Karl XII såsom ett medel att förverkliga sina egna planer och att han lockade kosackerna med sig genom att säga, att den svenske kungen enkom sänts av Gud till deras befrielse.

I senare delen av 1700-talet levde i Lillryssland en fortifikationsofficer, Alexander Ivanovitj *Rigelman* (d. 1789), vars släkt inflyttat till Ryssland med tsarevitj Alexejs brud Charlotta Sofia. Han slog sig efter avskedet från statstjänsten ned på en egendom nära Tjernigov, där han utarbetade ett märkligt arbete om Lillrysslands historia. Däri förekommer följande omdöme om Mazepa: »Han inlät sig under det ihållande kriget i förbindelser med svenske konungen för att få en utväg att slippa ifrån den ryske gosudarens överhögliet och i lillryska näjder trygga sin ställning såsom självständig furste med tillhjälp av Karl XII, i vilkens skydd han anförtrodde sig, i början dock hemligt. Hans förräderi var likväl icke så fördelaktigt som han inbillat sig, ty ehuru konungen på hans inrådan tågade till Lillryssland, höll konungen honom nästan under bevakning. Och då Karl XII icke fann lillryska anhängare där, trodde han, att han var bedragen av hetmanen eller — såsom ock verkliga förhållandet var — att lyckan hade svikit honom.»

Dessa kortfattade karaktäristiker, som hava ett visst värde såsom uttryck för den dåtida uppfattningen inom olika läger, äro icke alldeles oriktiga, ehuru de naturligtvis endast delvis innehålla sanningen om Mazepa. Att få den fullt sanna bilden av Mazepa låter sig näppeligen göra — därtill var hans karaktär för komplicerad och källorna för vårt vetande om honom och hans oroliga tid för grumliga och för otillräckliga, ty det ges djup i människosjälens gömslen, över vilka inga arkivforskningar kunna sprida ljus. Men närmast sanningen kommer man väl. om man såsom de innersta drivfjädrarna till Mazepas avfall från tsaren betecknar de båda huvudegenskaperna hos Mazepa: personlig maktlystnad och feghet.

Det har funnits och finnes väl än åtskilliga, som i Mazepa vilja se en ny Konrad Wallenrod, den genom Adam Mickiewicz' ståtliga dikt [1]) förhärligade tyske ordensriddaren, som vigde sitt liv åt svek och förställning för att i dödsstunden få avkasta masken och triumfera över arvfienden, som han bragt till undergång. Ingenting kan gärna vara oriktigare, ty Mazepa hade intet av en Wallenrods oböjliga viljestyrka, och ännu mindre hade han glädjen att omedelbart före sin ömkliga död få njuta av den moskovitiske fiendens nederlag. Mazepa var helt enkelt en lekboll, ett verktyg för de båda stora personligheter och makter, som då utkämpade den stora striden om det östra Europa. Han föll, därför att hans svaga position i längden var ohållbar och därför att han ej var skarpsynt nog att inse, hurusom Karl XII under de förhållanden, som faktiskt voro rådande i Ukraina, förr eller senare måste vika för den moskovitiska segheten och numerära övermakten. Att han i denna sitt livs värsta konflikt bröt sin trohetsed mot tsaren, det betyder härvidlag föga. Härutinnan upprepade han blott sina föregångares karaktärslösa politik, och mened hade blivit hans andra natur. Den, som redan hade lämnat Johan Kazimir för den turkvänlige Dorosjenko och svek Dorosjenko för den moskovitiskt sinnade Samojlovitj — den behövde ej göra sig synnerliga samvetsskrupler för att han efter upprepade frestelser vände tsar Peter ryggen, i hopp om en ännu mäktigare gynnare.

Men vi vilja ej förhasta oss i vårt omdöme, utan låta fakta tala sitt objektiva språk. Tyvärr äro dessa sakförhållanden mycket ofullständiga och delvis icke bevisligt konstaterade. Karl XII:s fältarkiv är som bekant försvunnet. De dokument, som utgivits av *Bantysj-Kamenskij* och *Evarnitskij*, innehålla få brev av och till Mazepa från 1706 till 1710. Överhuvud hade Mazepa de zaporogiska atamanernas

[1]) Svensk översättning i Polska skalder, I (1899).

nedärvda obenägenhet att binda sig genom skriftliga handlingar, och hans egna papper förstördes dels av honom själv, dels av ryssarna. Det enda arkiv, som skulle kunna bringa klarhet över många dunkla punkter, är Stanislaw Leszczinskis papper; men även de äro skingrade eller förstörda och i alla händelser ha de hittills varit oåtkomliga för den historiska forskningen. Såsom bevis på den sluga försiktighet, varmed Mazepa handlade bakom tsarens rygg, behöver endast påpekas, att inga slaviskt skrivna dokument meddela något om den mystiske sydslaviske ex-biskop (hans namn lär ha varit Rufim), som tjänstgjorde såsom underhandlare med Karl XII och Stanislaw Leszczinski, så att de ryska historieforskarna i denna dunkla punkt varit uteslutande hänvisade till svenska och andra utländska sagesmän.

Lyckligtvis hava vi i det ryska statsarkivet en källskrift, som bringar åtskillig reda i detta kaos av lögner, ränker och stämplingar. Det är den mycket utförliga redogörelse, som Orlik den 1 Juni 1721 skrev till Stefan Javorskij, den mäktige metropoliten av Rjazan, då han efter freden i Nystad gjorde ett fåfängt försök att försona sig med Peter I. Orlik, den lillryske hetmanens »generalskrivare» eller sekreterare, var visserligen part i egen sak, och hans minne kunde naturligtvis svika vid skildringen av tilldragelser, som lågo femton år tillbaka i tiden. Men den ångerfulla, frimodiga omständlighet, varmed han återgiver sin förmans yttranden och åtgärder samt sina egna reflexioner, gör ett mycket trovärdigt intryck, oavsett att Orlik synes mig ha varit den mest sympatiska och hederligaste i det blandade sällskap av zaporoger, äventyrare och legoknektar, som samlade sig kring Mazepa och seglade i hans grumliga kölvatten.

Ända till Kotjubejs avrättning i Juni 1708 var förhållandet mellan tsar Peter och Mazepa synbarligen det bästa. Vi veta redan, vilket gott intryck den unge tsaren fick i Troitska klostret hösten 1689 av sin lillryske hetman,

då denne med sin kameleontartade snabbhet skiftade politisk färg och lämnade den fallna tsarevnan Sofia i sticket för att tillbedja den uppgående solen. Mazepas ovanliga karriär bevisar, att han måste hava haft ett mycket vinnande sätt och en ovanlig förmåga att tjusa — icke blott svaga kvinnor, utan ock män allt ifrån den galante konung Johan Kazimir till den brutale, häftige och misstrogne tsar Peter, och det faktum, att Mazepa i tjugo år — ofantligt mycket längre än någon lillrysk hetman före eller efter honom — kunde behålla sin svåra position, skulle icke hava varit möjligt, därest icke Mazepa hade varit en lika trogen som nitisk ledare av Ukrainas angelägenheter i tsardömets tjänst. Tsar Peter, äljes icke utan skäl mer eller mindre misstrogen mot sina rådgivare och undersåtar, sviktade ju icke ens i sin goda tanke om Mazepas ärlighet vid Kotjubejs anklagelser, och man känner endast ett fall, då tsaren på sitt vanliga skämtsamma sätt lät hetmanen förstå, att även hans huvud satt löst på axlarna. Det var vid ett gästabud hos Mensjikov, där tsaren gjorde en antydan om sin avsikt att ombilda kosackerna till reguliära ryska trupper. Då Mazepa invände, att man ej borde oroa kosackerna i otid, hade Peter ryckt honom i knävelbårarna, kallat honom förrädare och skrikit: »Nej, nu är det tid för mig att ta itu med er.»

I samband med Mazepas personliga feghet och bakslughet stod utan tvivel hans misstro till zaporogerna och lillryssarna i allmänhet, och denna ringaktning underblåstes genom hans polska uppfostran. I detta avseende uttalade han sig själv mycket oförbehållsamt inför tsaren. »Mina föregångare — yttrade han en gång till honom — voro antingen odugliga människor eller alltför bundna vid gamla traditioner och bruk, och regeringen misskrediterade dem även i kosackernas ögon. En hetman måste handla så, att han främjar tsarens intentioner utan att därför mista förtroendet hos de sina. Detta ernås, om han i de minsta saker står på kosackernas bästa, så att de i honom se en

stadig beskyddare och förespråkare inför tsaren. På sådant sätt förvärvas deras gunst; han får lätt veta alla deras förhoppningar och farhågor, sympatier och antipatier, och de ha inga hemligheter för honom». Och vid ett annat tillfälle skrev han till tsaren: »Vårt (lillryska) folk är dumt och obeständigt; det känner ej polskt uppförande och har ej förstående för sitt förfall och fäderneslandets ständiga förluster, särskilt när zaporogerna ställa till oreda. Må den store Gosudaren därför ej sätta för mycken lit till det lillryska folket! Må han ofördröjligt täckas sända till Ukraina en god armé och tappra, disciplinerade soldater för att hålla det lillryska folket i lydaktighet och undersåtlig trohet. Men det är nödvändigt att umgås med vårt folk humant och milt, ty om ett så självsvåldigt, men enkelt folk förbittras, skall det sedan bli svårt att genom stränghet bringa det till trohet.»

När Mazepa med sina trupper ryckt in i Polen på nådig befallning, skrev han d. 4 okt. 1705 till Golovin ett brev, som tydligt avspeglar hans feghet och misstro mot sitt eget folk: »Give Gud, att de rykten ej måtte besannas, som uppstodo, så fort jag kom in i Polen, att ej en enda kosackfot skulle komma från Polen! Hoppoms allena på den ende Guden, ty Storgosudarens kraft är fjärran, och hos kronreferendaren finns blott föga härstyrka, halvtannat tusen man. Och det är ej heller att hoppas på våra trupper, ty de äro vana att antingen fly eller utlämna hetmanen med starsjinan i polackernas händer. De gjorde så vid Vtjorasje(?), när de utlämnade sin hetman Nalivajko och starsjinan åt polackerna; de gjorde sammalunda vid Kumejki, där de utlämnade hetmanen Pavljuk, och tredje gången förforo de på samma sätt vid Borowica för att undslippa belägring av polackerna.»

Ända till 1707 var Mazepa emellertid en uppriktig anhängare av tsarens krigspolitik mot Sverige. Redan vid krigets utbrott skrev han till kanslärn Golovin: »Ett så

lägligt ögonblick som det nuvarande skall aldrig återkomma, och vi behöva ej hysa några skrupler, ty det (Sverige) är en orolig granne, som roffat åt sig många städer runt omkring och detta mer genom listigt förfarande än medels krigisk Fortuna». Och man har ingen anledning att tro — såsom det från visst håll uppgives — att Mazepa redan nu ville avleda tsarens uppmärksamhet till Östersjön för att själv få så mycket friare händer i södern. Då Golovin bad Mazepa ej fästa sig vid alla överdrivna rykten om nederlaget vid Narva, skrev Mazepa till svar: »Jag vet själv, att folk gärna överdriver, när det gäller sjöresor och krig. Slaget vid Narva måste tillskrivas Guds vilja och lyckans obeständighet. Hon växlar med varje år, månad och dag, särskilt i krig. Jan Kazimir förde krig med svenskarna under Warschaus murar och nödgades fly till Schlesien, men fördrev plötsligt svenskarna och besteg åter tronen». — Och när tsaren den 28 mars 1701 skickade sin djak (statssekreterare) Michajlov till Mazepa för att höra hans mening, huruvida högra Dnjeper-stranden borde formligt avträdas till Polen för att få polackerna till bundsförvanter mot Sverige, bugade han sig tre gånger mot jorden och bedyrade, att han »i hela sitt liv skulle tjäna Gosudaren och offra sitt huvud för hans bästa».

Ännu under fälttåget 1707—1708 till Mazepas förening med Karl XII *tycktes* förhållandet mellan suveränen och vasallen lämna intet övrigt att önska. Mazepa skickade tsaren läckerheter från Ukraina: älg och rådjursstek, päron, äpplen och körsbär, och denne besvarade artigheten med att förära Mazepa levande fisk från Neva och Ladoga. Efter slaget vid Ljesna gratulerade Mazepa tsaren till segern, sände honom 2,000 dukater och önskade, att han »förskräckligt måtte krossa sina fiender». Och i sina skrivelser våren 1708 (från Baturin, Chvastov, Bialacerkiew) redogjorde han samvetsgrant för sitt utförande av tsarens strategiska order. Den 30 juni gratulerade han från lägret vid

floden Roska tsaren till hans namnsdag och uttalade sin förhoppning, att »vårt tsariska majestäts vapen, denna trones sten, måtte ofta vässas för att krossa fiendeskarorna och förgöra den övermodige svenske Goliat.»

I sin sista rapport till Peter, daterad lägret vid Rusanovka den 18 aug., meddelade han, att han enligt order tågat från Kiev till Njezjin och fattat posto mitt i Ukraina, 18 mil från Kiev, samt vidtagit åtgärder mot det fientliga anfallet (»vilket Gud förbjude!»). I ett universal (kungörelse) hade han befallt befolkningen att bortföra säden från åkrarna, tröska och gömma den samt befästa städerna. »Jag skall — heter det till sist — ha ett vaksamt öga och öra på alla fientliga lockelsebrev, om några skulle skickas hit . . . .»

Men då detta skrevs, var det icke längre hyckleri, utan uppenbar lögn från den gamle rävens sida. Han hade redan fallit för den stora frestelsen efter att i det allra längsta hava visat den ifrån sig. Genom svek hade han ernått sin höga värdighet och med svek lämnade han den. Mellan dessa båda ändpunkter låg en enda kedja av tjugoåriga ränker, intriger och sanna eller uppdiktade beskyllningar och angivelser.

Redan 1687 angav en munk i Putivl, att Mazepa hade hemliga underhandlingar med polackerna, men Golitsyn brydde sig ej om denna skvallerhistoria. Men ett par år efteråt uppsnappades en smädeskrift, att Mazepa »sålde rättrogna kristna i Ukraina till de hedna turkarna» och att han till och med hade förbindelse med strjeltserna mot tsarens liv. Denna skrivelse hade Mazepas mor fått av Frolovska klostrets abbot, och därför misstänktes en viss munk. Mazepa bedyrade i ett långt brev från Baturin »år 7199 efter världens skapelse» (= 1691) sin trohet för tsaren och hela dynastien med dess långrandiga titlar, stämplade upphovsmannen såsom »djävulen, lögnens fader» och förklarade sig redobogen att »icke blott utgjuta sitt blod,

utan ock offra sitt huvud för tsaren». Den misstänkte munken avrättades i Baturin efter tortyr i Moskva.

I nov. 1702 skrev furst Grigorij Dolgorukij, den tsariske residenten i Warschau, till Mazepa: »Den svenske kungen har, på inrådan av polska förrädare, som slutit sig till honom, genom listiga påhitt låtit utsprida ryktet, att tsaren skulle ha skickat 20,000 man för att hjälpa de mot Polen rebelliska kosackerna på högra Dnjeper-stranden och sålunda underblåste kosackrevolten. Därför vore det nödvändigt att vederlägga dessa falska rykten och att släcka denna eld, som hindrar Polen att rikta sina vapen mot svenskarna.» Kort därefter inlämnades en angivelse mot Mazepa för hemliga förbindelser med den svenske konungens anhängare i Polen. Mazepa — den förföljda oskulden — jämrade sig övermåttan: »Jag anfäktas ständigt av sorg och bekymmer, gråt och suckan, så att icke blott min kropp försvagas och förtvinar, utan ock mitt lilla förnuft bringas till vansinne, så att jag icke kan tänka redigt». Men Golovkin tröstade honom: »Många slikt löst prat sprides icke blott om er, utan ock om hans tsariska majestäts övriga tjänare. Ingen tilltro sättes därtill, ty våra fiender vilja alltid till sin fördel blanda lögn i det sanna för att därmed fägna sina liktänkande.»

Men år 1705 förelåg en faktisk grund till angivelse. Mazepa, som då befann sig i Zamosc, fick nämligen besök av en viss Franciszek Wolski, som kom med hemliga förslag från Stanislaw Leszczinski. Mazepa lät då överste Annenkov ställa Wolski under bevakning, utfrågade honom med tortyr om fiendens förehavanden och höll honom fängslad i tre år. Till tsaren skickade han Leszczinskis »lockelsebrev» jämte följande såsom en syndabekännelse klingande självförsvar:

»Redan är detta den fjärde frestelsen under mitt hetmanskap — icke så mycket av djävulen som av fientliga vettvillingar, som med illfundiga knep söka pröva min

oföränderliga underdåniga trohet mot Ers Majestät och lösrycka mig jämte den zaporogiska hären från Ers Majestäts stormäktiga hand. Den första frestelsen kom från salig konung Jan Sobieski av Polen, vilken till mig sände adelsmannen Domoratskij med sina lockelsebrev; men jag skickade både honom och hans brev till det lillryska kansliet *(Prikaz Malyja Rossii)*. Den andra av krimske khanen, som på återvägen från Perekop med furst Vasilij Golitsyn skickade till mig en kosack med ett brev, vari han sökte övertala mig, att jag antingen skulle förena mig med honom eller åtminstone skilja mig från Edra trupper och ej lämna dem något bistånd. Detta brev lämnade jag då åt furst Golitsyn. Den tredje frestelsen kom från den donska esaulen, som sökte tubba mig till hans lömska plan, att jag med de donska kosackerna skulle rusta mig mot Eder storryska stat, med löfte att även khanen av Krim med sina horder skulle ansluta sig till oss. Jag sände då esaulen till Moskva för rättsligt förhör. Och nu är detta den fjärde frestelsen av den svenske konungen och av den olaglige polske kungen Leszczinski, som från Warschau sänt till mitt läger adelsmannen Wolski. Jag lät utfråga honom medels tortyr och skickar hans avtvingade bekännelser till Ers Majestäts hov, men honom själv skickar jag ej, enär vägen är farlig: jag fruktar, att man kunde rycka honom från oss. Och jag, hetman och Ers Majestäts trogne undersåte, som enligt plikt och löfte, bekräftat på det gudomliga evangeliet, har tjänat Eder fader och broder, arbetar nu lika uppriktigt för Er, och likasom jag hittills i alla förhållanden framhärdat såsom en okullrunkelig pelare och oförstörbar diamant, så lägger jag ock denna min lilla tjänstaktighet för edra monarkiska fötter . . . .»

* *
*

När och huru begynte Mazepas hemliga förbindelser med svenskarna eller, rättare sagt, med de svenskvänliga polackerna? En viss tidpunkt kan näppeligen fixeras, men alla sannolikheter tala för att polackerna mycket tidigt under krigets lopp riktade sina blickar och förhoppningar på den mäktige och inflytelserike hetmanen av Lillryssland. Den ryske arkivforskaren N. N. Bantysj-Kamenskij uppgiver i sin översikt av Rysslands utrikes förbindelser, att ett den 25 september 1705 av greve Piper skrivet brev till Stanislaw Leszczinski (detta brev uppsnappades på vägen av ryssarna) innehöll en uppmaning att på alla sätt övertala och förmå hetman Ivan Mazepa att övergå på svenska sidan. Den ena kroken efter den andra utlades — däribland Wolskis misslyckade försåt — och den, som samlade intrigernas trådar i sin hand, var den polska fustinnan Dolska, med vilken vi redan flyktigt gjort bekantskap i galleriet av Mazepas älskarinnor. Hon var ju »den lilla duvan», som förärade gamle Mazepa den där kostbara sängen och ett helt musikkapell! Mazepa, som själv lagt ut så många giller för kvinnor, fastnade slutligen i det fina nät av frestelser och intriger, som en kvinna spann till hans fördärv.

Anna Chodorowska, dotter till en starosta i Winnitsa Krzysztow Chodorowski, hade redan varit gift två gånger, första gången med Konstantin Wiszniowiecki, wojewoda av Belz, och andra gången med Jan Sobieskis gunstling, kronmarskalken furst Jan Karol Dolski, som dog 1695. I det första äktenskapet hade hon sönerna Janusz och Michail Wiszniowiecki och var befryndad med Stanislaw Leszczinski. I det svenska riksarkivet bevaras hennes brev av den 7 sept. 1704, vari hon på latin tackar Karl XII för Leszczinskis kungliga upphöjelse. Hennes namnteckning är återgiven i Svenska autografsällskapets tidskrift (1888), som ock återger en facsimile av Mazepa, daterad den $^{25}/_{16}$ augusti 1704. Hon torde vid detta laget ha varit åtmins-

tone fyrtiofem år, ty hennes yngre son Michail var född 1680; men hon måtte ännu haft kvar så mycken kvinnofägring, att hon kunde tjusa den lättantändlige Mazepa, och Orlik beskriver henne rent av såsom »förförisk». Men framför allt måste hon ha haft ett intagande sätt och en ovanlig diplomatisk smidighet, som alls icke var oförenlig med hennes djupa katolska religiositet.

Den ödesdigra bekantskapen knöts julen 1705 eller på nyåret 1706 i Biala Krinitsa (Volynien), dit Mazepa, som då befann sig i Dubno, inbjöds som fadder för att närvara vid hennes sonbarns döpelseakt — Michail Wiszniowiecki var gift med Elisabet Ostroroga. Efter två dagars festande på polskt manér for Mazepa med den nya väninnan i släde till Brody, och det var väl då eller vid något annat tillfälle som Mazepa lånade henne 10.000 dukater mot inteckning i godset Czarny Ostrow, varom Vojnarovskijs i svenska riksarkivet befintliga testamente talar.

Rörande arten av Mazepas förhållande till furstinnan Dolska, likasom ock hans slutliga fall för de ihärdiga frestelserna, äro vi nästan uteslutande hänvisade till Orliks utförliga redogörelse för Stefan Javorskij. Om tilldragelserna i Biala Krinitsa yttrade han sig dock mycket tveksamt: »Huruvida Mazepa, innan han kom till Polen med trupper i hans tsariska majestäts tjänst, och innan djävulen genom fadderskapets förbund förde furstinnan Dolska till hemliga konferenser med honom dag och natt, hade haft någon inklination åt motsatta sidan eller ruvat på förräderi, därom vet endast Gud, som rannsakar hjärtan och njurar. Jag kan ej genomtränga och undersöka det inre. Men med hänsyn till hans i det yttre uppenbarade oböjliga trohet mot ers tsariska Majestät och hans rådgivande tjänster tror jag, att han dittills var fullt fast i sin trohet och hade en uppriktig kärlek till Ers Majestät. Gud ensam vet, huruvida furstinnan Dolska med sina lockelser persvaderade honom till

förräderi. Men av allt att döma förstod denna förföreska att göra honom kollrig.»

Efter återkomsten till Dubno från Volynien, där de polska ungdomsminnena och känslorna flammat upp, tycktes Mazepa nyktra till och lät Orlik skriva ett hövligt tacksamhetsbrev till den gästfria furstinnan. Men hon släppte icke taget. År 1706 fick Mazepa en chifferskrift med nyckel. Han tog saken skenbart lugnt och sade skrattande åt Orlik: »Dumma käring! Hon vill genom mig lura hans tsariska höghet, för att han skall lämna konung August i sticket, taga Stanislaw i sin protektion och förhjälpa honom till tron-successionen! Och hon lovar att skaffa sådana medel, varigenom hans tsariska majestät lätt kan besegras och bli slagen av svensken! Jag talade om hennes tokerier för gosudaren, och han skrattade däråt.»

Men det frö, som kvinnan nedlagt i Mazepas själ, kunde icke utrotas, utan grodde omärkligt mer och mer. Åt Orlik yttrade han en gång: »Hur kan man hädanefter vänta något gott för sina trogna tjänster, hälst om man var så dum som jag och icke genast gick över till andra sidan på sådana propositioner, som Leszczinski sände mig!» Och förbindelsen fortsattes. Då Mazepa med tsarevitj Alexej hade lämnat Zjolkva, där han hade haft ett hemligt samtal med Stanislaws utskickade, jesuiten Zalenski, rektor vid skolan i Vinnitsa, bad han tronföljaren fara före och vek själv av till en furstinnan Dolska tillhörig gård, där han med en munk i trinitar-orden hade ett för Orlik obekant samtal.

Efter någon tid kom från furstinnan, som då befann sig i Lemberg, ett nytt brev till Mazepa, i vilket hon berättade en episod från en middag vid ett dopkalas hos fältmarskalken Boris Sjeremetev. Då hon med lovord hade bragt Mazepas namn på tal, skulle general Rönne ha sagt: »Må Gud förbarma sig över denne gode och intelligente herre! Den stackarn vet ej, att furst Alexander Danilovitj

gräver en grop åt honom för att själv bliva hetman i Ukraina.» Sjeremetev bekräftade detta, och då Dolska sporde, varför ingen av Mazepas goda vänner ville varna honom, skulle Sjeremetev ha svarat: »Omöjligt! Vi lida själva mycket, men äro tvungna att tiga.» — Den fina listen förfelade ej sitt mål: Mazepas misstrogenhet och rådvillhet ökades, och han sade åt Orlik: »Jag vet själv bäst, vad de ha i sinnet mot mig och mot er alla: Mig vill man avspisa med ett furstendöme i Romerska riket, utrota hela starsjinan, böja edra städer under sin makt, inlägga i dem sina vojevoder eller guvernörer, och om de våra sätta sig till motvärn, förjaga dem bortom Volga samt befolka Ukraina med sina egna.»

Kronan på förförelseverket sattes år 1707, då Mazepa i Kiev fick från henne ett nytt chifferbrev, som han lät Orlik tolka. Det innehöll en uppmaning från konung Stanislaw att »slå in på den tillärnade vägen». För att Mazepa skulle övertygas om att hela den svenska hären snart skulle komma honom till hjälp från Volynien och att alla hans önskningar skulle bliva uppfyllda, ställdes i utsikt kung Stanislaws *assecuracia* (försäkran) och den svenske kungens *garantia*. Mazepa sprang då, enligt Orlik, upp från sängen, där han legat, och skrek:

»Fördömda, vettlösa käring! Först bad hon mig, att hans tsariska majestät skulle ta Stanislaw i sin protektion; men nu skriver hon helt annorlunda. Hon vill lura mig, den erfarna, fullfjädrade fågeln. Jag vore förlorad, om jag läte lura mig av en käring. Är det möjligt att lämna något levande för att söka ett dött, att simma ut från en strand utan att nå den andra? Stanislaw är själv ej säker i sitt kungarike. Polska adelsrepubliken är splittrad. Vilket *fundament* kunna denna kärings vanvettiga lockelser erbjuda? Jag har gränat i trogen tsarisk tjänst både hos den nuvarande tsaren och hans fader och broder. Mig förförde varken den polske kungen Jan eller khanen av Krim eller de donska

kosackerna och skulle då, vid slutet av mitt liv, en enda käring kunna lura mig?»

Härpå fick Orlik befallning att skriva följande svar: »Jag ber ers furstliga nåd upphöra med denna korrespondens, som kan fördärva mig både till liv, *honor* och *substantia*. Och ers furstliga nåd bör ej hoppas eller tro, att jag på min ålderdom skulle bliva otrogen mitt tsariska majestät, i vars tjänst jag varit allt ifrån mina yngre år och vari jag önskar dö, ty icke vill jag att i livet eller efter döden ett ärelöst, förrädiskt vanrykte skall falla på min person, och därför upprepar jag min bön, att ers furstliga nåd måtte lämna denna korrespondens och ej skriva till mig om sådant mer.»

Men detta brev fick Orlik icke avsända. Den ömkligt surrande flugan satt redan fast i det sega spindelnätet.

Den 16 okt. 1707 råkade Mazepa för sin sekreterare yppa sina lönliga planer. Ehuru den scen, som då utspelades, redan finnes tryckt på svenska (i C. Silfverstolpes sammandragna översättning av Kostomarovs monografi, Historisk tidskrift 1883), är den så viktig och intressant, att detta utdrag ur Orliks brev här förtjänar återgivas oavkortat. Orlik var den dagen sysselsatt med att skriva ett långt brev. Mazepa kom några gånger in i hans rum och frågade, om det inte var färdigt snart. När Orlik slutat, lade han skrivelsen på bordet. Mazepa satt med ett litet förseglat brev i handen och sade:

»Furstinnan Dolska har genom en wallach skickat mig denna biljett, insydd i budbärarens mössa. Jag vet på förhand, att hon skriver om ett och detsamma, och hin tage henne för denna korrespondens! En gång kommer den förryckta käringen att göra mig olycklig. Det heter ej för ro skull: kvinnan har långt hår och kort förstånd. Kan det vara möjligt, att en käring med sitt dumma förstånd skulle lura mig? Bryt detta brev och läs det högt!»

Orlik närmade sig ljuset, som med en skärm skug-

gade Mazepas ögon, öppnade kuvertet och tog fram ett chifferbrev av furstinnan Dolska. Men inuti låg en mindre förseglad biljett. I tro att även den härrörde från henne och utan att se närmare på sigillet, bröt Orlik även det och märkte först då på sigillet orden: *Stanislaw król* (konung). Han sade intet åt Mazepa, men genomögnade det. När Mazepa märkte, att Orlik dröjde med uppläsningen, sade han:

»Varför sölar du så länge? Du är ju van att läsa chifferbrev utan översättning, och du har ju nyckeln.»

»Ja, även utan nyckel kan jag läsa furstinnans chifferbrev. Men här är en biljett från Stanislaw, och för den behövs ej nyckel.»

»Från Stanislaw! Det är omöjligt», utbrast Mazepa.

»Jo, mer än möjligt. Här är både hans namnunderskrift och sigill.»

»Giv hit det», sade Mazepa och läste det tyst. Han såg förfärad ut och släppte biljetten på bordet: »O förbannade käring! Du fördärvar mig.»

Därpå satt han länge tyst, och även Orlik teg. Slutligen vände sig hetmanen till sin sekreterare och frågade, om han skulle skicka biljetten till tsaren eller behålla den. Orlik svarade: »Ers höghet täckes med sitt upplysta förstånd själv inse, att den bör sändas till hans tsariska majestät. Härmed betygar ni er orubbliga trohet och förvärvar er hans majestäts stora bevågenhet».

Mazepa teg åter och satt länge försjunken i tankar. Därpå befallde han Orlik läsa upp chifferbrevet från Dolska. Däri meddelade hon, att hon till Stanislaws hov i Sachsen skickat en katolsk präst av trinitar-orden, som begivit sig därifrån samma dag som den svenska hären inryckte i Polen. Prästen förde med sig ett brev från Stanislaw till Mazepa, att denne borde gripa sig det tilltänkta verket an, innan svenskarna närmade sig Ukrainas gränser. Han hade också med sig ett förslag till en traktat med Mazepa och

hela zaporoghären. Orlik erinrade sig därvid, att det var denne präst, som Mazepa träffat på furstinnans egendom nära Zjolkva.

»Bränn upp denna biljett i min åsyn!» sade Mazepa. Orlik gjorde så. Mazepa, som åter försjunkit i tankar, utbrast slutligen: »Jag är i val och kval, om jag skall skicka hennes brev till hans tsariska majestät eller ej. Vi skola överlägga därom i morgon bittida. Gå nu hem till dig och bed Gud, att Han ordnar denna sak, såsom Honom för gott synes! Kanske är din bön täckeligare än min, ty du lever på ett kristligt vis. Men Gud vet, att jag ej handlar för mig själv, utan för er alla, för edra kvinnor och barn.»

Då Orlik kom hem, tog han två rubel och gick ut för att fördela dem bland tiggare och stackare, som lågo i tältkojor på gatan och i Grottekyrkans härbärge för fattiga pilgrimer. »Jag gjorde detta i avsikt att den allsmäktige Guden skulle befria mig från de omgivande olyckorna och avvända Mazepas hjärta från ett svekfullt företag. De fattiga, som vältrade sig på gatan, skällde på mig, då jag i natten smög kring deras kyffen, ty de väntade sig ej allmosor av mig, utan misstänkte en tjuv. Men när de hörde mig tala, förstodo de, att det ej var en tjuv, och togo emot allmosorna». Så förflöt natten.

Tidigt morgonen därpå kallades Orlik till hetmanen; han satt vid bordet, varpå låg ett kors och ett litet stycke av det undergörande trädet. Mazepa höll då följande tal:

»Hittills har jag ej vågat i förtid yppa för dig min avsikt och den hemlighet, som för dig blottades i går av en slump, icke därför att jag har hyst någon tvekan om din trohet till mig, alldenstund jag aldrig kan vara av en sådan mening om din hederlighet, att du skulle löna min myckna nåd, kärlek och välgörenhet mot dig med otacksamhet och bliva min förrädare. Men i betraktande av att du, änskönt en förståndig människa med hederligt sam-

vete, dock är ung och har i sådana *cirkumstansier* (omständigheter) en ofullständig *experientia* (erfarenhet), hava vi befarat, att du i samspråk både med storryssar och med våra landsmän av olika stånd läte någon *sekret* undslippa dig, varigenom du kunde störta både mig och dig själv. Men enär det nu för dig ej längre kan förtigas, så intygar jag vid den allvetande Guden och avlägger inför dig ed, att jag icke för min privata fördel, icke för yttre *honores,* icke för ökad rikedom och ej för några andra intressen, utan för er alla, som stå under min makt och myndighet, för edra kvinnor och barn, för min moders, den ukrainska fosterjordens allmänna bästa, för höjande och utvidgande av truppernas fri- och rättigheter vill med Guds hjälp laga så, att I med hustrur och barn samt fosterlandet och de zaporogiska trupperna icke skolen bringas i fördärv vare sig från moskovitiskt eller svenskt håll. Men om jag djärvdes göra detta för några privata intressen, så må Gud, den ende i den heliga treenigheten, och Kristi oskyldiga pina drabba min själ och kropp!»

Mazepa kysste korset och fortfor:

»Jag litar fast på dig och hoppas, att varken ditt samvete eller din ståndaktighet eller heder eller ditt nedärvda adelsblod skall tillata dig att bliva din herres och välgörares förrädare. Men för större säkerhets skull, på det ej minsta tvivel måtte finnas kvar, skall du, liksom jag nyss svurit, inför den på det livgivande trädet korsfäste Kristus svärja mig, att du förblir mig trogen och ej yppar hemligheten för någon.»

Orlik gick eden och kysste korset, som Mazepa höll fram emot honom. Hittills hade Orlik varit tveksam om Mazepas innersta avsikter, men nu kände han sig övertygad och sade: »Ers högvälborenhets ed visar ert innerliga nit och er faderliga omtanke om fosterlandet och oss alla. Men ho kan utrannsaka Guds domslut? Vilken ände skall det nuvarande kriget få, och var skall *victoria* stanna? Om

hon blir på svenskarnas sida, skola ers högvälborenhet och vi alla bliva lyckliga. Men i motsatt fall skola vi alla gå under och fördärva folket.»

Härpå Mazepa: »Skall ägget lära hönan värpa? Eller skulle jag såsom en dumbom i förtid rymma fältet, så länge det inte är en tvingande nödvändighet och jag märker, att

Mazepas hus i Tjernigov.
(Nu mera länsarkiv.)

tsaren ej skall vara i stånd att värna ej blott Ukraina, utan icke ens sitt eget rike från svensk *potentia*. Redan i Zjolkva föreslog jag tsaren, att om den svenske kungen och Stanislaw Leszczinski skildes med sina trupper, så att den förre tågade till moskovska riket, men den andre till Ukraina, så kunde vi med vår svaga, genom talrika marscher och krig upprivna och glesnade här ej hålla stånd mot både svenskar och polacker, och jag bad därför tsaren i Zjolkva, att han skulle ge oss åtminstone 10,000 man av sina reguliära trupper till *sikurs* (bistånd). Men tsaren svarade mig: 'Icke blott icke 10,000, utan icke ens 10 man kan

jag giva. Försvaren eder själva bäst I kunnen!' Detta förmådde mig att skicka trinitar-prästen, furstinnan Dolskas kaplan, till Sachsen, för att man där, på grund av min *inklination* (böjelse) för henne, ej skulle förfara fientligt mot oss och ödelägga vårt arma Ukraina med eld och svärd. Men icke dess mindre skall jag ovillkorligt framhärda i min trohet mot hans tsariska majestät så länge, tills jag inser, med vilken *potentia* Stanislaw tågar till Ukrainas gränser och hurudan de svenska truppernas *progress* i moskovska riket skall bliva. Ty om vi ej se oss i stånd att värna Ukraina och oss själva, varför skulle vi då rusa i fördärv och göra vårt fosterland olyckligt? Gud själv och hela världen skall inse, att vi av tvång beslutit oss för att göra detta för att, såsom ett fritt och obetvingligt folk, med alla medel söka bevara vår självständighet. Utom i yttersta nödfall skall jag ej svika min trohet mot tsaren. Därför har jag ädelmodigt beslutat mig för att skriva till hans tsariska majestät och att medsända Stanislaws biljett såsom bevis på min trohet.»

Orlik fick order att skriva ett brev till tsaren och ett annat till G. I. Golovkin. Mazepa tog dem och sade, att han genom en palitlig, på långt håll besläktad person skulle lämna dem åt sin mor, den gamla abbedissan, som skulle befordra dem vidare genom Vojnarovskij. Men även nu bedrog han Orlik, ty långt efteråt yppade han för denne, att modern ej hade lämnat breven åt Vojnarovskij, utan omedelbart före sin kort därpå inträffande död givit dem åt sin dotterdotter Marianna Vitoslavska för vidare återbefordran till Mazepa.

Dagen efter detta viktiga samtal fick Orlik befallning att skriva ett brev till Stanislaw Leszczinski med ursäkt för resningens långsamhet under diverse förevändningar: Kiev och andra befästade orter i Ukraina vore fulla av moskovitiska garnisoner, under vilka »kosackerna ej kunde lyfta huvudet liksom vakteln under höken»; några tusen storryska sol-

dater befunne sig hos hetmanen, bevakande alla hans rörelser, och hela tsarens huvudarmé låge i Polen nära Ukrainas gräns. »Hos oss i Ukraina sakna både över- och underordnade, såväl andliga som världsliga, all enhetlig samstämmighet såsom omaka hjul. Några gynna den moskovska protektionen, andra den turkiska, och somliga fraternisera med tatarerna av medfödd antipati mot polackerna.» Därför borde hären och hela folket i Ukraina på båda sidor av Dnjeper först bringas till endräkt. Dessutom vore ju även Polen tudelat och söndrat, och alla borde först erkänna Stanislaw såsom konung. Men Mazepa lovade i brevet att icke skada hans och de svenska truppernas intressen.

Det största hindret för Mazepas principlösa planer låg kanske hos lillryssarna och zaporogerna själva. Kosackerna voro av gammalt misstrogna mot sina hetmaner, hos vilka de misstänkte strävanden efter personlig makt och intriger med Moskva eller Polen för att inskränka Ukrainas »privilegier», och särskilt var detta fallet gent emot den »polskt smidige» Mazepa, som alltid hade varit än tvetydig än förbehållsam mot sin starsjina. Mazepa svävade också i ständig farhåga att dela Samojlovitj' öde och måste genom den ena intrigen efter den andra stödja sin i själva verket svaga position. Kosackerna voro visserligen också föga vänligt stämda mot det moskovska tsardömet, ty de hade redan vid det nordiska krigets början fått en förkänning av tsar Peters lillryska reformpolitik, då han fordrade, att Ukraina skulle deltaga i fälttågen mot svenskarna och skicka kosackregementen till Ingermanland och Livland, under det att storryska trupper började skjutas fram i Lillryssland. Kosackerna sleto ont, voro illa utrustade och behandlades ovänligt av moskoviterna. Under de tunga arbetena vid Nevamynningen klagade de över att de varken fingo sin favoriträtt, gröt, eller socker och att de blott erhöllo halv ranson bröd. Många rymde redan nu, och 1702

utfärdade Peter till lillryska starsjinan och överstarna ett cirkulär, som »vid dödsstraff och förbannelse» förbjöd kosackerna att övergå till svenskarna. Men å andra sidan voro de ännu mindre benägna för en allians med polackerna, vilkas överhöghet de allt för väl kände till.

Ännu mer oberäknelig och opålitlig såsom bundsförvant var den zaporogiska republiken i Sitj, vars politik bestämdes av dagens vindpustar. Zaporogerna hatade Moskva i själ och hjärta; särskilt den 1701 nyvalde kosjevojen Konstantin Hordienko var en svuren fiende till tsaren. För att vinna dem på sin sida lät Peter, efter den första framgången över svenskarna vid byn Erestfer i Livland, genom Mazepa utdela åt de zaporogiska trupperna ett tusen dukater, klädesstycken och sobelskinn. Men zaporogerna brydde sig föga därom och vände till god del hem till Sitj eller stannade i Polen på Leszczinskis sida. Deras krigiska stämning lade sig lika hastigt och nyckfullt, som den blossade upp. Och lika förträffliga som zaporogerna voro i sina plundringståg och skärmytslingar med de asiatiska horderna, lika olämpliga och odugliga voro de i en reguliär krigföring vid sidan av Europas yppersta här, Karl XII:s segervana och stramt disciplinerade krigare, i kampen mot tsar Peters strategiska snille och hans ur »den svenska skolan» utgångna regementen.

När det storryska elementet började få fast fot i Ukraina, hade överste Horlenko yttrat åt Mazepa: »Likasom vi alltid bedja Gud för Chmielnitskijs själ och välsigna hans namn för att Ukraina genom honom befriades från polackernas ok, så skola vi och våra ättlingar i eviga släktled förbanna dina ben, om du vid din död lämnar oss i en dylik ofrihet». Vad Mazepa därvid följde för politik, lät han aldrig sina närmaste veta, men sökte i kritiska ögonblick ställa så till, att det såg ut som om starsjinan, generalrådet, hade tagit initiativet och drivit honom till det avgörande steget, för att han skulle kunna fritaga sig från ansvaret för följ-

derna, och Umanec söker i sin Mazepa-biografi, ehuru med svaga grunder, bevisa, att Mazepa snarare var ett verktyg i starsjinans händer än tvärtom.

Efter slaget vid Ljesna, då Mensjikov i Starodub fick befallning att tåga med kavalleriet söderut för att möta Mazepa, sammankallade Mazepa överstarna av Mirgorod, Priluki och Lubny till rådplägning hos generalkvartermästaren Lomikovskij. Alla avstyrkte då enhälligt Mazepas tåg mot Starodub, och denne bragte då på tal förslaget att man skulla anhålla om den svenske kungens protektion för att hindra storryssarnas inryckande i Ukraina. När Lomikovskij och de andra ville ha klarhet om hetmanens planer och på vilka *fundament* han tänkte sig en allians med svenskar och polacker, svarade han harmset: »Varför behöver ni veta detta i förtid? Förliten er på mitt samvete och småsluga förstånd, som ej skall föra er på villovägar! Av Guds nåd har jag ensam mer klokhet än ni alla tillhopa. Du, Lomikovskij, har redan ett gubbfjolligt huvud! Du, Orlik, har ännu ett barnsligt, oerfaret förstånd. Jag vet själv, *när* jag skall skicka bud till svenske kungen.» [Vid ett annat tillfälle sade han åt Orlik: »Se till att du förblir mig trogen. Du vet själv, i vilken gunst jag befinner mig. Mig skall man icke utbyta mot dig. Du är fattig, jag är rik, och Moskva tycker om slantar. Mig skall intet ont vederfaras, om du går under.»] Därpå tog Mazepa fram ett skrin och befallde Orlik läsa upp det av Zalenski medförda universalet till lillryssarna. Alla förklarade sig nöjda därmed.

Mazepa sökte emellertid slingra sig undan ordern att tåga norrut till Starodub, hänvisande till »det oroliga tillståndet i Ukraina». Mensjikov gjorde då en ny skriftlig påstötning, och då Mazepa läst upp brevet, sade hans överstar: »Om du reser dit, störtar du både dig och oss och hela Ukraina». Mazepa skickade då till Mensjikov sin systerson Vojnarovskij och ursäktade sig med att han för

»en svår, dödlig sjukdom» måste resa till Borzna för att få sista smörjelsen av metropoliten av Kiev. Överstarna harmades över hans söl och vankelmod och läto genom Orlik än en gång fråga honom, *när* bud skulle skickas till Karl XII: varför töva längre, då svenskarna redan stode dem inpå näsan»?! Mazepa blev då ursinnig och kastade skulden på den »flintskallige räven» Lomikovskij: »Ni ger inga ordentliga råd, utan söker blott prata omkull mig.»

Men så lugnade han sig och invigde Bystritskij i sina »hemliga planer», och Orlik satte upp åt honom en latinsk sändebudsinstruktion till greve Piper. Den översattes på tyska av hetmanens apotekare, men förseddes ej med underskrift eller sigill. Såsom Bystritskijs tolk medföljde till svenska lägret en fången svensk. I denna skrivelse uttryckte Mazepa sin stora glädje över hans kungliga höghets ankomst till Ukraina, utbad sig hans protektion för sig, zaporogerna och hela det lillryska folket och hoppades på »snar befrielse från det tunga moskovitiska oket». Enär Mazepa befunne sig i stor fara, borde svenska hären skyndsamt komma till undsättning, och för detta ändamål skulle färjor hållas i beredskap vid Makosjin (nu mera en viktig handelsort nordöst om Tjernigov, enär den segelbara Desna här korsas av den stora järnvägslinien från Krementjug till Libau).

Detta var samme Mazepa, som — enligt Orlik — vid underrättelsen om att Karl XII verkligen styrde kosan till Ukraina yttrade åt sin omgivning: »Djävulen för honom hit. Han fördärvar alla mina planer och drar efter sig hela den storryska hären för att till det sista ruinera Ukraina och störta oss alla.» Hycklade Mazepa och ljög han även den gången, eller undslapp honom ofrivilligt hans innersta mening? För min del är jag böjd att tro det senare, ty Mazepa var ingen vän av stora krigiska avgöranden, och hela hans beteende sommaren och hösten 1708 tyder på att han i sin rädsla och tvekan alldeles tappat sin di-

plomatiska rådighet och knappast visste ens, vad han själv ville.

Vilka voro då de villkor, på vilka Mazepa grundade avtalet med Karl XII och Stanislaw? Ett formligt dokument, som bekräftar denna traktat, finnes icke i behåll, och först några år efteråt uppgavs det, att Ukraina skulle bilda ett självständigt rike [jämte Kiev, Tjernigov och Severien] under svenske konungens protektion; Smolensk skulle tillfalla Polen, och Mazepa skulle bliva herre över vojevodskapen Polotsk och Vitebsk med furstetitel och samma rang som härtigen av Kurland. Men detta papper, som den bulgariske prästen skulle ha överbringat, fingo kosackerna aldrig se, ty Mazepa visste, att de inte skulle vilja veta av någon förlikning med eller ett vasallskap under Polen. Enligt Orliks uppgift skulle Mazepa ock, i händelse av Karl XII:s slutliga seger, ha ämnat skriva till tsaren, att Ukraina såsom ett fritt folk ville leva i ro under den svenske konungens protektion. Förmodligen hade Mazepa räknat på att Karl XII i förening med Lewenhaupt skulle tåga direkt på Moskva, Lybecker skulle samtidigt angripa Petersburg och Stanislaw jämte en svensk här under Rehnskölds befäl rycka in i Lillryssland.

Efter det krigsråd, som tsaren i april 1707 hållit i Zjolkva (där Mazepa i hemlig audiens mottog jesuiten Zalenski), hade hetmanen av någon anledning icke blivit inbjuden till tsarens taffel, vilket högeligen förtretade honom. »Om jag hade tjänat Gud så troget och nitiskt, skulle jag ha fått den största belöning. Men här på jorden — om jag ock förvandlade mig till ängel, skulle jag blott röna otack.» Han var också missbelåten med utsikten att tjäna under »bagaregesällen» Mensjikov i Volynien och hyste ett särskilt groll till den mäktige uppkomlingen, enär han å sin systerson Vojnarovskijs vägnar friat till Mensjikovs syster och först fått dennes samtycke, men sedan ett av-

slag, enär tsaren själv möjligen ville taga Mensjikovs syster till gemål».

Vid jultiden 1707 hade Mazepa fått ett nytt besök av Zalenski i byn Olenovka nära Baturin, men dit skickade han Orlik för att ej själv bliva misstänkt. De träffades dock sedermera personligen två gånger i Gontjarovka nära Baturin, då Zalenski redogjorde för »de svenska truppernas talrikhet och goda utrustning» samt antydde fälttågsplanen att Karl XII från Litauen skulle gå rakt på Moskva och Stanislaw till Kiev för att förena sig med tatariska horder.

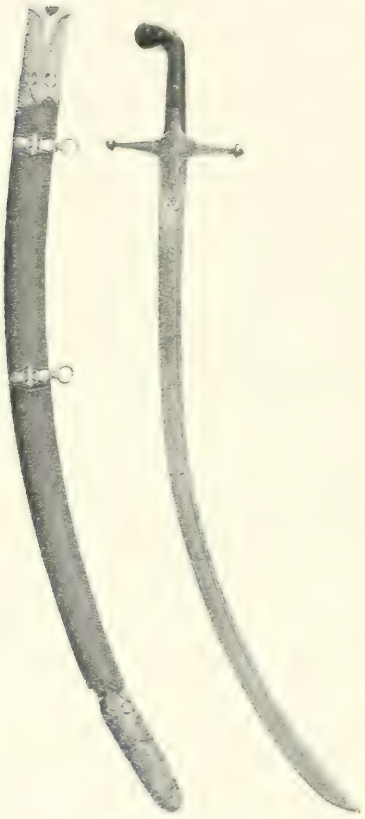

Mazepas sabel.
(Förvaras i Tjernigovs museum.)

Emellertid förfor Mazepa hela vintern 1707—08 mycket fintligt för att avvända alla misstankar från tsariskt håll och sökte i stället rikta dem på Sieniawski, som i själva verket ej var mycket att lita på. Denne svarade med att beskylla Mazepa för hemliga stämplingar, enär Mazepa ej lytt ordern att med sina trupper bege sig till Dubno och ej lämnat Ukraina åt Sieniawskis trupper. Mazepa beskärmade sig naturligtvis åter över att han på gamla dar ej fick vara i fred för bakdantare och över att hetmanskapet blott vållade plåga. Ännu i början av 1708 kom en ny angivelse. En ryttare Miron, som efter befrielsen ur turkisk fångenskap färdades genom Krim,

hade fått höra, att en överste Drozd i Braila skulle såsom busurmanskt sändebud till konung Stanislaw året förut ha fått del av ett brev, som en munk lämnat Stanislaw från Mazepa med innehåll, att kosackerna jämte polska och tatariska trupper skulle bekriga tsaren. I själva verket underhöll Mazepa hemliga förbindelser med Bender genom en grek vid namn Zgura. Även denna angivelse skickades till tsaren. Denne fäste ej någon vikt därvid, men befallde sträng undersökning och räfst med alla, som kommo med hemliga skrifter eller lögnaktigt uppviglande proklamationer, tryckta i Danzig med ryska bokstäver.

Slutligen må nämnas, att Leszczinskis anhängare. Tarlo, den 9 juni 1708 i ett brev till Mazepa sökte förmå honom att övergå till Stanislaw och Karl XII och i de båda konungarnas namn försäkrade, att zaporogerna och hela det lillryska folket skulle få behålla sina gamla fri- och rättigheter samt erhålla nya, om hetmanen blott »befriade sig från det tyranniska oket». Även detta brev visade Mazepa med fräck öppenhjärtighet för Golovkin, och enligt dennes anvisning skrev han den 23 juli till Tarlo, att han omöjligt kunde svika storgosudaren och att lillryssarna aldrig skulle förena sig med polackerna. Han framhöll därvid polackernas syndaregister, deras våldsamma framfart, huru »judiska arrendatorer fingo förfoga över det kristliga mysteriet (= brödet och vinet i nattvarden), och huru polackernas »gyllene frihet» i själva verket var detsamma som ett järnhårt självsvåld.

Emellertid inträffade det, som man redan länge fruktat — »djävulen förde Karl XII:s steg till Ukraina», för att använda Mazepas eget uttryck. Tsar Peter, aldrig rådvill, skyndade sig att giva Mazepa strategiska förhållningsorder. »Enär fienden — heter det i ett brev från Gorki d. 8 augusti 1708 — överskridit Dnjeper och tågar till Propoisk, måste ni skyndsamt bege er från Kiev till ert Ukraina för att

passa på, ty fienden står redan vid våra gränser». Och i ett nytt ilbrev från Mstislav (d. 16 aug.) meddelades, att fienden brutit upp från Mohilev och gjort halt, sex mil därifrån. Mazepa borde hålla vakt mellan Kiev och Tjernigov, ty »det är osäkert, vart fienden tågar. Tågar han till Ukraina, bör ni handla efter föregående order och eget gottfinnande.

Desnas högra strand vid Choromki,
där Karl XII övergick floden, en verst från staden Mezin. (Originalfotografi.)

Men om kosan styres till Smolensk, bör ni med edra trupper gå över Dnjeper till Bialacerkiew för bevakande av våra intressen, ty de mot oss välvilligt stämda polackerna bedja oss mycket därom».

I ett brev från Ulanowicze (d. 6 sept.) upplyser tsaren om att Karl XII ändrat sin tilltänkta marsch till Ukraina och i stället ämnar sig till storryska gränsen, varför Mazepa oförtövat borde bryta upp till Bialacerkiew, och samma order upprepas från Latro åtta dar senare. Men i en skri-

velse av d. 20 sept. från lägret i Mogutov befallde tsaren sin hetman att med alla sina trupper tåga till ryska hären för att hålla utkik efter fienden och avhålla honom från storryska gränsen. »Men om fienden verkligen ärnar sig till Ukraina, vill jag icke blott låta de lillryska trupperna återvända, utan ock själv tåga till Ukraina med hela hären,

Den motsatta, vänstra stranden av Desna.

På holmarna i floden hade Peter uppfört ett batteri, som skulle hindra övergången, men förstördes av svenskarna. (Originalfotografi.)

både infanteri och kavalleri, för att skydda Ukraina. Ty det är oss bekant, att fienden ändrat sin marsch i riktning mot floden Sozj och befinner sig nära Kritjev.»

Emellertid sammandrog sig allt mer det fruktansvärda stormmolnet över Ukraina och över dess hetmans huvud. Då Mazepa hade fått klart för sig, att Karl XII, segraren vid Holoftsin, var i antågande för att få löftena infriade, blev han ett rov för en olidlig ängslan, och det var nog

icke uteslutande »skolsjuka», som gjorde att han bäddade sig mellan filtar och svårligа anfäktades av podager för att slippa bryta upp till ryska hären. I Borzna mottog han faktiskt sista smörjelsen av den nyinstallerade metropoliten av Kiev, Joasaf Krokovskij, och till Golovkin skrev den gamle syndaren, att hans tillstånd var hopplöst, ty på tio dar hade han ej kunnat äta och sova.

Tolv verst från Novgorod-Sieversk i byn Degtiruvka finnes en kyrka, som bär Mazepas namn, enär den blivit byggd av honom. Enligt en lokal legend skulle han här ha svurit Karl XII trohetsed! Emellertid erbjöd kyrktornet en förträfflig utkik, och det är ej osannolikt, att hemliga signaler härifrån kunde åstadkommas till Baturin och Starodub.

Den 21 okt. återkom Bystritskij från det svenska lägret till Borzna med muntlig hälsning från den svenske konungen att svenskarna skulle vara vid Dnjepers biflod Desna dagen därpå. Men de hördes ej av den 22 okt., och följande dag kom Vojnarovskij med muntligt besked, att Mensjikov var på väg till Borzna för att träffa den »döende» hetmanen. Vojnarovskij hade i smyg avlägsnat sig från Mensjikov, sedan han hört några tyska officerare säga sinsemellan: »Gud förbarme sig över dessa människor! I morgon bli de slagna i fjättrar.» Mazepa rusade med en ynglings vigör upp från sotsängen »som en stormvind» och skyndade samma kväll till Baturin. Dagen därpå ilade han över floderna Sejm och Koropets till Desna, där han natten till den 25 okt. träffade på det första svenska dragonregementet.

I förväg hade han skickat till Orlovka Ivan Lomikovskij, som sedan följde sin herre till Bender och dog tre år senare i Jassy. Själv infann han sig i Gorki [10 verst från Novgorod-Sieverskij] den 28 okt. med en rätt obetydlig truppstyrka — uppgifterna växla mellan ett och två tusen man — och dagen därpå blev han föreställd för Karl XII.

Vid skildringen av denna historiska scen har Kostomarov endast haft Adlerfelts redogörelse att tillgå. Hetmanen hade med sig insignierna på sin höga värdighet: bulava (»Le Bâton de Grand Général») och buntjuk (»La queue de Cheval»), och efter sitt korta, men »väl svarvade» tal på latin, vari han tackade konungen för hans protektion och Gud för denna befrielse från den moskovitiska träldomen, kysste han Karl XII:s hand och fick sätta sig. Adlerfelt beskriver Mazepa vid detta tillfälle sålunda: »Han var en man av 64 års ålder, medelstor till växten, mager, med allvarsam uppsyn och mustascher på polskt sätt. Han har dock ett mycket glättigt lynne, tycker om att skratta och att säga kvickheter för att roa. Han lägger sina ord väl, och det ligger mycket sunt förstånd i hans ord.»

En Mazepa tillhörig sked.
(Förvaras i Tjernigovs museum.)

Men vi hava även andra åsyna vittnen, som återgivit detta märkliga ögonblick. *Krmann* skriver i sin latinska dagbok: »Han kom till kungen med ett litet krigsfölje, som i stället för fana bar en stång, vars topp var prydd med en gyllene korp och en väldig hästsvans. Det var furstestandaret. De andra standaren voro mindre, dels försedda med kronor, dels av nanking; på dem var korsets tecken anbragt, och de saknade svans. Efter audiensen satte han sig till bords med konungen, som ensam upptog en sida av det långa bordet. På andra sidan, till höger om kungen, satte sig Mazepa med sina magnater, kanske tio till antalet; bland dem Mazepas syster-

son, fältmarskalken Vojnarovskij, på kungens vänstra sida, mitt emot Mazepa. Middagen varade knappast en timme. Kungen sade ej ett enda ord, fastän det blev ett lätt sorl vid bordet några gånger. Där funnos många svenska överhetspersoner, som voro nyfikna att se Mazepa. Efter middagen lät kungen hämta till sig Mazepas standar, som intresserade honom. Mazepa gick till sina trupper i grannskapet, och där samlades mycket svenskar. Men ehuru han med knapp nöd och stor fara hade rymt från moskoviterna, var det tydligt, att denne sluge räv ej lätt skulle låta fånga sig i snaran.

I *Robert Petrés* dagbok (Quennerstedt: Karolinska krigares dagböcker, I) står antecknat den 23 oktober 1708: »Om affton ankom Saporowiska Fälltherrn Masseppa i ägen persohn till Hans Kungl. Maij:tt, hafwandes med sig en swite af några förnehma Ukrainska Cossaker och bad om nåd hoos Hans Kungl. Maij:tt, att han wille förskona de Ukrainska jnnewånarena och intet utgiuta sin wrede öfwer dem, så wehl som honom sielf, för det de till den dagen warit wåra fiender, hwilken ock effter erhollen audientz och nåd samma affton reste härifrån byn Camin med hela sin suite.»

Och da *Vojnarovskij* under sin fängelsetid i Petersburg (omkring 1720) avprässades bekännelser om Mazepas synder, yttrade han om detta möte: »Morbror åkte i karet. Framför, bakom och på vardera sidan redo fyra svenska kavallerister, och på sidorna voro trupper uppställda till parad. Den svenske kungen mottog morbror och dem, som voro med morbror, mycket vänligt . . . .»

* * *

Tärningen var kastad. Karl XII och Mazepa, de båda ytterligheterna, hade funnit varandra och skulle ej skiljas förrän den gamle giktbrutne hetmanen efter nära ett års

svåra prövningar ljöt döden i Bender. Och Rubikon var överskriden: Desna passerades av de svenska trupperna och den kosackiske bundsförvanten vid Mezin den 5 november 1708.

Och nu kunna vi till sist möjligen besvara frågan: Varuti bestod Mazepas så hårt bedömda förräderi? Vem blev offret därför? Han förrådde sig själv och sina närmaste, och därför var han vida mer brottslig i moraliskt än i politiskt hänseende.

Men näppeligen kan man påstå, att han förrådde Ukraina eller den zaporogiska kosackrepubliken. Lillryssarnas flertal stod främmande för alliansen med ett avlägset land, om vilket de blott visste, att det då regerades av en ovanlig härförare, och Ukrainas införlivande med det storryska riket, vartill grunden redan lagts genom Chmielnitskijs »personalunion», påskyndades visserligen genom Mazepas avfall från tsaren, men var i det stora hela blott en tidsfråga, enär det lillryska folket tydligen icke var av det politiska virke, varmed solida statsbyggnader timras upp. Och vad zaporog-republiken beträffar, var den redan en anakronistisk företeelse och hade överlevt sig själv.

Att Mazepa svek sin tsar och välgörare efter mer än tjugoårig trogen och rikligt belönad tjänst sätter visserligen en outplånlig fläck på hans karaktär, men sveket skulle hava kunnat politiskt ursäktas, om Mazepa vid sitt »förräderi» drivits av en stor och ädel idé, ty i politiken gäller det förvisso, att medlen helgas genom ändamålet. Men denna idé — hela Ukrainas frihet och statliga självständighet — saknar man i Mazepas handlingar, som nästan uteslutande förestavades av den egna självbevarelsedriften, huru mycket han på sistone än ordade om kosackfrihet och »moskovitisk träldom».

Om Mazepa hade lyckats genomföra denna idé, skulle han helt visst hava räknats som en av det östra Europas ypperligaste statsmän för alla tider, och historien skulle

knappt ha lagt honom till last, att han vid ett lägligt tillfälle svek den tsariske länsherre, som det lillryska vasallskapet patvingat honom. Chmielnitskij föregick därvidlag med gott exempel, och Ukrainas historia dömer honom icke för det.

Men om den skarpsynte tsar Peter i två årtionden kunde låta föra sig bakom ljuset av Mazepa, kan man då förundra sig över att Karl XII fastnade på den krok, som den polska diplomatien lade ut för honom? Då han med sin kända egensinnighet var besluten att fullfölja kriget till det allra yttersta, hade han endast att välja mellan två svåra ting, varom de krigslärda alltjämt tvista: Scylla = Smolensk—Moskva eller Charybdis = Ukraina—Poltava. Och om vi, som nu mera känna rätt bra till Ukrainas topografi, historia och folkkaraktär, ända hava svårt att bilda oss ett slutgiltigt omdöme om Karl XII:s sydryska fälttag — huru mycket ursäktligare är det då icke, om Karl XII misstog sig om lillryssarnas och zaporogernas verkliga art och betydelse!

Människorna rätta ofta sina omdömen efter de yttre resultaten. Hade Karl XII:s ukrainska plan lyckats, skulle han i hävderna hava prisats som en av dåtidens störste statsmän, likasom han är framstående i krigshistorien, och då hade kanske Gustav II Adolfs och Karl X Gustavs stora tanke blivit en verklighet.

Men för mig står det som en av de underbaraste bilderna i vår historia: synen av Karl XII och Mazepa hand i hand vid Desna — två de största karaktärsmotsatser, som kunna tänkas, men genom historiens skickelse oupplösligt länkade samman. Å ena sidan den bleke, allvarlige, rättframme unge hjältekonungen från norden med sin vacklande krona, och å den andra sidan den gamle lättsinnige, baksluge hetmanen från Ukraina med sin sköra hetmanstav.

Och när de båda försvunno vid det kristna Europas sydöstra synrand, var det något mer än två märkliga män, som lämnade den ryska krigsskådeplatsen. Skingrad var den poe-

tiska drömmen om den lillryska fristaten och avslutad var det svenska stormaktsväldets hjältesaga.

Men i det vimmel av lycksökare, äventyrare, ränksmidare, bakdantare, skvallermakare, överlöpare och avfällingar, vilka bilda de handlande figurerna i den tragikomedi, som kallas »Mazepas förräderi», framstår en stum person, högre än de andra, och den enda i denna ömkliga fars, vars karaktär var ren och klar, även om hans politiska personlighet var gåtfull.

Det var Karl den tolvte.

V.

KARL DEN XII:s OLYCKSKAMRAT.

Mazepas levnadsbana var i själva verket avslutad i och med »förräderiet». Vad som sedan följde var endast ett tämligen snabbt, ärelöst avtynande. I historien undanträngas hans gestalt nu mera totalt av jätteskepnaderna Peter och Karl, och hävden har intet att tälja om den svenske bundsförvantens bragder. Det var en andligt och kroppsligt bruten gubbe, som kom till Karl XII:s bistånd.

Det ligger ej inom detta arbetes ram att upprepa något av det myckna, som skrivits om Poltava—Bender allt ifran en Adlerfelts och Nordbergs krönikor till de ingående studierna av våra nyaste Karl XII-forskare: Hjärne, Westrin, E. Carlson, Hallendorff, Quennerstedt, Stille m. fl. Vad jag här kommer att meddela är endast några spridda drag ur källor, som hittills torde ha varit okända eller obeaktade i den svenska litteraturen, huvudsakligen ur lillryska.

* * *

Genom Mensjikovs upptäckt, att den »fullfjädrade och erfarne fågeln», såsom Mazepa själv kallade sig, då furstinnan Dolska sökte locka honom på limstången, flugit sin kos, blev situationen med ens klar. Kanske har man intet bättre tillfälle att beundra tsar Peters raska beslutsamhet och praktiska förslagenhet än omedelbart efter Mazepas avfall.

»Vi hava — skrev han till Mensjikov samma natt som han mottog dennes förkrossande nyhet om hetmanens flykt — med stor bestörtning erhållit ert brev om hetmanens oerhörda förräderi. Man måste sörja för att detta onda undgås, och att kosackhären ej tillåtes överskrida Desna enligt hetmanens lockelser. Oförtövat skola några dragonregementen skickas till dessa trakter! Sammankalla överstarna och starsjinan och säg dem så vänligt som möjligt, att de genast komma hit för att välja en ny hetman.»

Och till greve F. M. Apraksin skrev den outtröttlige tsaren: »Jag nödgas låta er veta, vad den nye Judas, Mazepa, har gjort. I tjugoett år var han trogen i sin tjänst; men nu, vid gravens brädd, har han blivit förrädare och svikit sitt folk. Men den rättrådige Guden, som aldrig låter sådan ondska gå i fullbordan, skall ej tillstädja hans avsikt. Enär hans liv, efter vad vi hört, har varit ogudaktigt, är det vårt hopp, att han skall åsamka sig ett större ont än det, som han önskade andra, och härtill bidrager Samujlovs (Samojlovitj) blod.»

Och redan den 28 okt. 1708 — samma dag som Mazepa stod ansikte mot ansikte inför Karl XII — hade Peter i lägret vid Desna sin proklamation till det lillryska folket färdig: »Oss, Storgosudaren, är det veterligt, att hetman Mazepa förgätit fruktan för Gud och sitt med kyssande av korset bekräftade löfte till oss, Storgosudaren, samt att han övergått till vår fiende, den svenske kungen, efter avtal med den av svensken till polska kungatronen valde Leszczinski för att i gemensamhet med honom förslava den lillryska jorden, såsom förut under polskt herravälde, och överlämna Guds kyrkor och härliga kloster åt (katolska) Unionen. Dessutom giva Vi tillkänna, att den f. d. hetmanen genom sin listighet, utan vår order, lagt arrenden och många andra skattetungor på det lillryska folket, under förevändning att därmed besälda hären, men i själva verket

för att rikta sig själv, och dessa pålagor vilja vi hädanefter lyfta från det lillryska folket.»

Den första hämndeåtgärden bestod i erövringen av Baturin med vandalisk skövling av Mazepas ägodelar, och detta blev ej utan menliga följder för svenskarnas operationer. Förrädarens namn skulle utplånas från den ryska jorden, och metropoliten av Kiev jämte två biskopar kallades till Gluchov, dit den nye hetmanens residens skulle förläggas, för att lysa Mazepa i bann. Överste Tjetjen och Mazepas övriga anhängare, som tagits tillfånga i Baturin, avrättades, och då man ej kunde komma åt honom själv, roade man sig med att hänga honom in effigie. Om detta råa gyckelspel skrev tsaren själv med synbart välbehag:

»I dag (d. 6 november) ställde man ut en *persona* (figur, docka), föreställande den där förrädaren Mazepa, tog av honom ordensbandet och antvardade honom åt bödeln, som band honom vid ett rep, släpade honom på gatan och sedan hängde honom i galge på torget.»

Och en vecka efter denna barnsliga vidrighet ringde det i Moskvas kyrkklockor, som om landet hade vunnit en stor seger eller blivit befriat från en landsplåga. I Uspenskij-katedralen hölls i tronföljarens närvaro en tacksägelsegudstjänst av Stefan Javorskij, som slöt sin predikan med orden: »Oss, samlade i Guds Faders, Jesu Kristi och de heliga apostlarnas namn, är det av Herran själv givet att binda och lösa, och om vi binda något på jorden, vare det ock bundet i himlen! Åt förrädaren Ivan Mazepa för löftesbrott och förräderi mot storgosudaren anatema, anatema, anatema!»

Den nästa åtgärden bestod i att utse en ny hetman, och detta val utföll naturligtvis efter tsarens önskan. Polubotok, den unge översten av Njezjin, hade goda utsikter, men Peter fann honom »allt för duglig» och befarade i honom en ny Mazepa. I stället utsågs den gamle översten

Skoropadskij, Mazepas efterträdare såsom lillrysk hetman.
(Efter oljemålning från 1700-talet.)

av Starodub, *Skoropadskij,* som var »trogen hans tsariska majestät, framstående i den lillryska hären och förfaren i allmänna värv». Han sökte fafängt avsäga sig med hänvisning på sin höga ålder. I sin trohetsed måste han uttryckligt svärja att anföra den lillryska hären mot Mazepa och att ej ha några förbindelser med honom. Tsaren kände sig nu tämligen lugn på detta håll och skrev den 7 nov. (dagen efter valet): »Den fördömde överlöparen och skurken Mazepa har endast tillfogat sig själv men, och folket vill icke längre höra hans namn ens».

Slutligen gällde det att lugna det lillryska folket genom svassande löften, lockande förespeglingar och lögnaktiga försäkringar: »Det är — heter det i manifestet från Gluchov d. 9 nov. — oss bekant, att vår fiende, den svenske kungen, inseende sina truppers avmattning och saknande förhoppning att med vapen motstå och besegra sina talrika motståndare, de tappra stor- och lillryska trupperna, i sitt övermodiga uppsåt att erövra såväl edra som våra städer, efter mycken förlust av trupper vid gränsen till Smolensk nödsakad att vända och under ett snabbt, listigt tåg till Lillryssland försökande förekomma vår här, på inbjudan och kallelse av förrädaren Mazepa har intagit de mest betydande städer, inlagt besättningar däri samt genom tunga pålagor och skatter, genom plundring och fängslande ödelagt landet, såsom han gjort i Polen, Litauen och Sachsen, under sken av att värna landet, men i själva verket för att utlämna det åt det polska oket och till träldom under Leszczinski, den av honom olagligt valde kungen, som lovat att åt svensken avträda Kurland, Samogitien och det polska Livland mot att Lillryssland utlämnas till honom och Mazepa göres till självständig furste.» Efter denna väldiga harang omnämnas Lewenhaupts förluster [»Av 16,000 man kommo knappt 3,000 undan med livet; alla kanoner, fanor och 8,000 trossvagnar blevo tagna»] samt Lybeckers motgång i Ingermanland. (Detsamma upprepas ock i

Skoropadskijs universal till det lillryska folket av den 8 dec., och han tillägger, att Karl XII:s huvudarmé »i flera viktiga drabbningar» minskats med hälften.) Omständligt beskrives slutligen, huru svenskarna i Minsk, Borisov och Mohilev rövat kalkar och helgonbilder, gått in i kyrkor med sina hundar under gudstjänst och i Mohilevs katedral »kastat ut på marken det heliga sakramentet, Kristi lekamen, ryckt åt sig kalken och druckit upp vinet». Karl XII pinar och uthungrar sina fångar utan att utväxla dem med ryska, hugger av fingrar, pryglar lillryska fångar till döds» o. s. v. I den svenske kungens lugnande försäkringar till den lillryska befolkningen »döljer sig hans illvilliga avsikters dödliga gift.»

Av liknande innehåll var tsarens proklamation till zaporogerna, vilka fingo löfte om 1,500 gulden för varje *kuren* (kompani) om året utöver den vanliga sålden. Den som utlämnade en fången fientlig general skulle få 2,000 rubel; på en fången överste sattes ett pris av 1,000 rubel och på varje soldat 3—5 rubel. Ytterligare framhöllos svenskarnas ogärningar, huru de gjort ortodoxa kyrkor till stall och förvandlat dem till lutherska och unionistiska *kirchi*. »Vi kunna utan blygsel säga, att intet folk under solen kan berömma sig av sadana friheter, privilegier och skattelindringar som det lillryska av tsarens nåd, ty ej en enda slant ha vi tagit från Lillryssland till vår statskassa.

Svenskarna å sin sida voro ej heller sena med lugnande försäkringar åt den lillryska lantbefolkningen. Samma dag som Karl XII och Mazepa möttes, utfärdade det svenska krigskommissariatet ett kungligt manifest, att den inryckande hären ej ärnade förhärja Ukraina, om blott dess invånare förbleve lugna och ej gjorde de svenska trupperna något förfång, utan fastmer för reda pengar sålde alla ätbara förråd, som kunde erfordras. Och i ett av Piper kontrasignerat manifest på lillryska, daterat Romny d. 16

dec. 1708, tävlade svenskarna med tsaren i bombastisk väl-talighet:

»I skåden redan våra segerrika vapen glänsande på edra fält och Moskva vikande tillbaka härifrån utan att våga hålla stånd mot oss, huru ofta vi än erbjudit tillfälle till kamp....» Så uppräknas en mängd krigiska framgångar: vid Koljablin, Mieskowice, Napa (där 2,000 dödades och sårades), vid Miltjev, Subotin, vid övergången av Sozj, vid Gorki (»där 4,000 ryssar, som skulle försvara bron över Desna, måste fly för 600 svenskar») samt vid Smjeloje, där »tre ryska dragonregementen besegrades». Därpå vederläggas de lögnaktigt överdrivna ryktena om Lewenhaupts förmenta nederlag vid Ljesna och Lybeckers motgång i Ingermanland. »Varför allt detta tomma skryt av moskoviten, om icke för att med skymfliga ord skyla sin egen nesa? Men det är längesedan allom bekant att moskoviterna i fråga om lögnaktiga påfund förlorat all skam.» Som exempel anföres tsarens lömska förklädnad under visiten hos Dahlberg i Riga, och med förakt avvisas beskyllningarna för grymhet, helgerån o. d. Men härpå svarade Peter i ett nytt upprop av den 3 febr. 1709, att han berömde sig av att ha avhållit sig från »alla dylika fruktlösa och bland alla politiska och kristna folk, särskilt gent emot krönta huvuden, ovanliga smädelser såväl i brev som i tal», men att han med klara bevis skulle kullslå kungens lögner.

Karl XII:s manifest gjorde i själva verket föga intryck på folket i Ukraina. Bönderna gömde undan sina förråd i skogarna, snattade hästar och vad annat de kunde komma åt. I allmänhet mottogos svenskarna ingalunda såsom »befriare från moskovitisk träldom», utan snarare ovänligt, utom i Atiusja, där de hälsades med salt och bröd. Och svenskarna å sin sida voro misstrogna mot Mazepa och hans följe. Hetmanen själv hade en svensk »hedersvakt», som i själva verket spionerade på honom; överste Zelenskij och

general-asaulen Maksimovitj bevakades av 50 man, och för varje medlem av starsjinan voro två man kommenderade. Mindre sträng var man mot kosackerna, när de fingo besök av sina hustrur i det svenska lägret.

Den respekt och välvilja, varmed Mazepa mottogs av Karl XII, tycktes krya upp gubben en smula, och han skrev den 30 okt. 1708 till Skoropadskij följande omedvetna sanningar och medvetna lögner:

»Den mot oss fientliga moskovitiska makten har sedan många år tillbaka i illasinnade avsikter föresatt sig att utrota våra sista fri- och rättigheter. Nu söker han bringa detta i fullbordan, vilket tydligt framgår därav att han utan någon som hälst viktig orsak börjat tillägna sig lillryska städer; han utdriver därur vårt folk, till det yttersta utarmat och förslavat, och fyller dem med sina trupper. Må detta ske i Starodub, Tjernigov och Njezjin under den osanna förevändningen, att man måste värna sig mot svenskarna — men varför göra så i avlägsna städer, dit svenskarna ej ha en tanke på att tåga? Varför, till exempel, skicka regementen till Poltava? .... Den kraftlösa okrigiska moskovitiska stridsmakten, flyende för de oövervinnerliga svenska trupperna, räddar sig blott genom att utrota vår befolkning och bemäktiga sig våra städer. Därför ha vi, hetman, med enhälligt medgivande av generalstarsjinans paner, överstarna och hela hären ställt oss under den högt lysande svenske kungens oövervinnerliga protektion, vilken alltid har varit en allsmäktig värnare för de förorättade, älskar sanningen och hatar lögnen, i det otvivelaktiga hoppet att hans svenska majestät skall skydda vårt kära fosterland och vår här med sina oövervinnerliga vapen från det tyranniska moskovitiska oket samt ej blott bevara vår frihet och våra rättigheter, utan ock utvidga dem, varom han har övertygat oss ej blott genom sitt oförytterliga konungsliga ord, utan ock genom skriftlig *assecuracia.*»

Men efter Baturins förstöring kom åter den vanliga

gnällande tonen, och han urskuldade sig inför Orlik: »Olyckliga och dåliga äro våra förehavanden, och jag ser, att Gud ej har välsignat mitt verk. Men Herren är mitt vittne, att jag icke har önskat kristna blodsutgjutelser, ty jag tänkte som så: När jag kommer till Baturin med den svenske kungen, skall jag till hans tsariska höghet skicka ett tacksamhetsbrev för hans protektion; däri skildrar jag alla våra

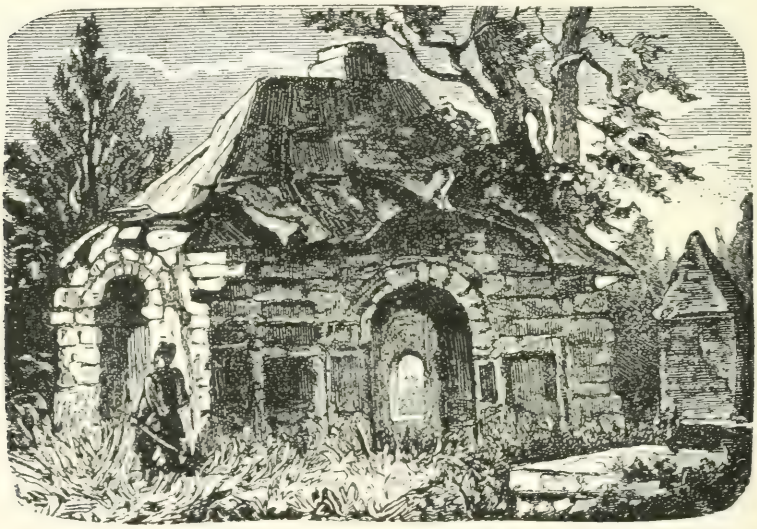

Ruin av Mazepas hus i Baturin.
(Från mitten av 1800-talet.)

forna och nuvarande oförrätter, förlusten av fri- och rättigheter, den totala förstörelse och det fördärv, som beretts hela vårt folk, och slutligen framhåller jag, att vi, likasom vi frivilligt för den enda österländska ortodoxiens skull givit oss i tsarens hand, även nu, såsom varande ett fritt folk, självmant frigöra oss från dessa förpliktelser och tacka hans tsariska majestät för protektionen. Vi vilja ej utsträcka våra händer till blodsutgjutelse, men skola under den svenske kungens protektion avbida vår fullständiga befrielse. Jag

hoppades att få friheten icke genom krig, utan på fredlig väg medels traktater. Jag trodde, att jag genom allehanda medel skulle kunna böja den svenske kungen till en sådan fred med hans tsariska majestät. Men nu har det gått annorlunda. Ukraina, förskräckt genom Baturins öde, skall frukta för att hålla ihop med oss.»

År 1707 hade Mazepa skrytsamt försäkrat Stanislaw Leszczinski, att det fanns endast 7,000 moskaler (moskoviter) i Ukraina, och med deras kroppar skulle han »slå en brygga över Dnjeper åt svenskarna». Men i ett brev av d. 5 dec. 1708 från Romny till den polske kungen talar han om huru svårt det är att i den brydsamma belägenheten nå målet (»*in hoc turbido rerum statu suum adire Corinthum*»). Därför ber han med upprört hjärta och enligt hela Ukrainas *publico voto,* att Stanislaw täckes gripa till vapen (»*movere manum*») för att de samfällt måtte kväva draken i gräset (»*unitis armis et animis in herba sopire draconem*»), särskilt nu när Moskva med sina skrivelser börjat uppvigla lantbefolkningen och anstifta *civile bellum,* inbördeskrig. Därför bidar han kungens ankomst såsom »*salvator,* likasom Patres in Lymbo» (skärselden), och »betäcker med tusen kyssar hans krigiska hand». Detta brev uppsnappades av ryssarna.

Intet bevisar väl tydligare Mazepas fega vankelmod och falskhet än det faktum att han i slutet av år 1708 gjorde ett försök att återknyta förbindelsen med tsaren. Till det ryska lägret kom översten av Mirgorod, Danila Apostol, som med Mazepa övergått till svenskarna, och förklarade, att Mazepa var villig att åt tsaren utlämna Karl XII och de svenska generalerna, om Peter återgav honom värdigheten såsom hetman och garanterade, att han erkändes såsom sådan av de europeiska hoven. Den sluge Peter lät verkligen Golovkin träda i underhandlingar, men den lömska planen var nära att stranda på tsarens bestämda motstånd mot villkoret rörande garantien. Slutligen gick

han dock — åtminstone skenbart — in på denna punkt. Då Apostol dröjde med svaret, skickade Mazepa först sin barberare, som tjänade hos Vojnarovskij, och sedan överste Galagan med liknande förslag. Härigenom tycktes tsaren övertygad om Mazepas ångerfullhet och lät Golovkin den 22 dec. skriva ett jakande, nådigt svar.

Men det vart intet av hela saken, om den äljes varit allvarligt menad. Apostol och Galagan stannade kvar i det ryska lägret, där den senare användes såsom spion och tolk. Och Apostol yppade hemligheten, att Mazepa visat honom ett brev av Leszczinski, enligt vilket Ukraina skulle förenas med Polen på samma villkor som Litauen, och Leszczinski skulle med Mazepa och en svensk truppstyrka under befäl av överste E. D. v. Krassow stanna i Lillryssland, under det att Karl själv skulle taga mot Moskva.

Detta nya förräderi av Mazepa begagnade Peter till en ny kungörelse åt lillryssarna av den 3 febr. 1709 från Sumy: »Vi hava visat er, att den gudlöse har lockat svenskarna till Ukraina för att åter bringa landet i polsk träldom och tvinga Guds kyrkor in i unionen (med påvedömet), ehuru han i sina *paskiller* svurit, att han gjorde detta till förmån för det lillryska folket, som skulle bliva fullkomligt oavhängigt både av oss och av Polen. Men nu har hans skändliga lögnaktighet avslöjats. Han kallar sig Leszczinskis trogne undersåte och Ukraina dennes arvedel. Av högt uppsatta personer har det sagts oss, att han av Leszczinski redan fått ett vojevodskap i Polen och titeln furste av Severien. Men av vilken gudlös elakhet mot det lillryska folket av både andligt och världsligt stånd förrädaren är genompyrd, framgår av följande: En spion, som tagits tillfånga, yppade vid förhöret, att han var skickad av Mazepa med brev till biskopen av Tjernigov och några andra. Men under tortyren bekände han, att han med flit hade blivit sänd av Mazepa till Gluchov och fått löfte om pängar mot

villkor att han, om han bleve fångad, skulle säga, att han hade vissa brev att avlämna.»

Till god del berodde utan tvivel Karl XII:s fiasko i Ukraina därpå att den stora förstärkning, som utlovats från zaporoghären, uteblev. Tiderna voro nu helt annorlunda än då Chmielnitskijs krigarsnille samlade zaporogerna och alla kosacker på vänstra Dnjeperstranden till ett nationalkrig mot polackerna och papismen.

I Sitj, som allt sedan 1652 var förlagt till mynningen av ån Tjertomlyk, där nu mera byn Kapulivka är till finnandes, rådde som vanligt anarki och självsvåld. De äldre stodo på »laglig» grund och ville erkänna tsar Peters överhöghet, men de yngre brushuvudena, anförda av den tappre Konstantin Hordienko, som ursinnigt hatade Moskva, fingo överhand. De togo visserligen emot de pängar, som tsaren skickade dem: 12,000 rubel för hären, 500 dukater åt kosjevojen och 2,000 rubel åt starsjinan, men hans sändebud förolämpades. En av tsarens utskickade hotades med att bliva dränkt, om han inte packade sig i väg, och munken Irodion Zjurakovskij var nära att bli levande bränd i en tjärtunna såsom spion. I sitt svar hånade de tsaren, likasom de förut gjort med sultanen, och uppställde dessa fordringar: Inga storryska överstar skulle tålas i lillryska städer; de befästade platserna Kamenij Zaton och Samara skulle grusas och kosackerna skulle få fri brukanderätt till kvarnarna vid Psel och Vorskla samt obehindrad sjöfart vid Perevolotjna. Då Skoropadskijs standarbärare, Tjernjak, ville resa till khanen av Krim för att officiellt underrätta om hetmanskiftet, blev han kvarhållen i Sitj, och ett annat sändebud från Lillrysslands nye hetman dödades.

Dessa skarpa konflikter utbröto i öppen fäjd, då Hordienko — den krigslystne kosjevojen — bröt upp med tusen zaporoger för att förena sig med Mazepa. Han anföll nattetid en rysk trupp och lyckades fånga några moskoviter, som med jubel fördes till det svenska lägret i Bu-

distje. Tsaren, som då befann sig i Voronezj, blev allvarligt bekymrad för en allmän resning i Ukraina, men även nu gynnades han av sin sällsynta Fortuna. Zaporogerna blevo slagna av Boltin och av Rönne vid Sokolno, och Hordienko hade måst överlämna den zaporogiska kommandostaven åt Sorotjinskij, som tillhörde det äldre, konservativa partiet. Men tsaren misstrodde även honom, troligen icke utan skäl, och nu var domen fälld över de fruktade frihetsbröderna på andra sidan om Dnjepers fruktade »trösklar».

Överste P. Jakovlev beordrades dit med tre regementen. Han sökte förgäves storma Sitj, som vid vårflödet var alldeles omgivet av vatten, sa att det endast kunde angripas med båtar. De ryska fångar, som befunno sig i Sitj, blevo grymt avlivade, och en kosack, som Jakovlev skickade till dem med ett brev från Mensjikov, dränktes som en hund. Men ryssarna fingo förstärkning av furst Volkonskijs dragoner och av överlöparen Galagan, som kände de lokala förhållandena. Sitj överrumplades och förstördes, för att, enligt Mensjikovs ord, »detta förrädiska näste skulle grundligt utrotas». De zaporoger, som överlevde blodbadet, föllo i rysk fångenskap.

Emellertid hade Hordienko i början av det ödesdigra året 1709 skickat en deputation av 80 man till Mazepa med besked, att zaporogerna ställde sig på hans sida, sedan de erfarit, att de pängar, som tsaren skickat dem, frántagits dem av en kosack vid namn Fljak (förmodligen identisk med den, som Nordberg kallar Hluk, ty *f* och *h* växla stundom i lillryska namn, t. ex. Fastov och Chvastov). Själv bröt Hordienko upp från Sitj den 1 mars med ett tusen man och skrev den 15 mars till Stanislaw Leszczinski och bad om trupper och hjälp för det kära fosterlandet Ukraina. Men detta brev uppfångades av Sieniawskis förposter och lämnades till A. Dasjkov, den ryske residenten i Warschau.

Den 26 mars träffades Hordienko och Mazepa i Dikanka, och där hölls samma dag det sista vältalighetsprov, man känner av den store frasmakaren och skrymtaren: »Jag tackar er, zaporoger, för ert förtroende till mig och prisar er nitiska önskan att göra fosterlandet väl. Gud är

Väderkvarn i byn Dikanka (guv. Poltava).

mitt vittne, att jag, anförtroende mig i den svenske konungens hand, icke har handlat lättsinnigt eller av privata hänsyn för mig själv, utan av kärlek till fädernejorden. Jag har varken hustru eller barn; jag skulle kunna draga mig undan till Polen eller annorstädes för att där lugnt tillbringa mina återstående dagar. Men efter att så länge hava styrt Ukraina med omsorg och trohet, så mycket det i min för-

måga stått, kan jag, av hedersplikt och innerlig kärlek, icke lägga armarna i kors och lämna detta land till godtycke åt en orättfärdig förtryckare. Mig är det allt för väl bekant, att tsaren ärnat förflytta oss till andra näjder, göra er, zaporoger, till dragoner och förstöra ert hemvist till grunden. Om I, zaporoger, ännu haven bevarat eder frihet, haven I därför att tacka endast mig — Mazepa. Men om tsarens avsikt förverkligades, skullen I alla bli bundna, fängslade och skickade till Sibirien. Mensjikov har redan satt sig i rörelse med förfärande styrka (mot Sitj), och det måste betraktas såsom en särskild försynens omvårdnad om oss, att den svenske konungen i samma stund tågar till vårt land och ger alla rättsinnade människor hopp om befrielse från förtryckarna. Jag har ansett som min plikt att vända mig till den svenske kungen och hoppas, att Gud, som nyligen befriat oss från farlighet, skall hjälpa oss avskudda det nesliga oket. Hållom samman, zaporoger! Jag förpliktigar mig edligen åt er, och I skolen å er sida svärja mig orubblig trohet och vänskap.»

Efter detta festtal hölls »bankett». Enligt gamla vanan togo de druckna zaporogerna bordskärl med sig, då de stego upp från taffeln. När Mazepas hovmästare, själv drucken, märkte detta, började han skymfa dem. Zaporogerna togo humör, och det var nära att de sadlat sina hästar och lämnat Mazepa åt sitt öde. Mazepa måste lugna deras upprörda känslor genom att utlämna den stackars hovmästaren åt deras lekfulla raseri: de kastade honom såsom en boll mellan sig och stucko sedan ihjäl honom med kniv.

Dagen därpå visade Mazepa Hordienko vägen till det svenska krigslägret i Budistje (57 verst från Poltava). Denne hade med sig 50 zaporoger, 115 fångade ryssar och lillryska kosacker. Hordienko tackade på latin Karl XII för hans beskydd och strävan att befria dem från den ryske tsarens förfärliga ok och förklarade, att hans kamrater voro

villiga att »offra livet och gripa sig det heliga verket an i full förtröstan på en lycklig utgång». Å konungens vägnar svarade statssekreteraren Hermelin med ett latinskt tal, som översattes pa slaviska av krigskommissarien Soldan. Härpå utdelades gåvor åt de zaporoger, som deltagit i strider med ryssar — inalles ett tusen dukater, och Mazepa försträckte sextio tusen dukater åt den svenska krigskassan. Såsom vi längre fram få se, uppstod det efter Mazepas död stora tvistigheter, huruvida han tagit dem av egna medel eller, såsom ock faktiskt var, ur den lillryska krigskassan. Dessutom lovade kungen till julklapp åt varje kosack 4 rubel och en kaftan. Efter audiensen undfägnades de av Rehnsköld, och i det svenska lägret voro de mycket lustiga, enligt Krmanns uppgift. »Det festades i tre dagar, så att Mazepa blev sängliggande.» Vid avskedet skulle tio kosacker åter få företräde hos Karl XII på det villkor, att de ej drucko något före middagen, emär »konungen ej tål druckna».

Då de stridslystna zaporogerna begärde att genast få slåss med moskoviterna, berömde Karl XII deras krigiska nit, men sade, att de måste ge sig till tåls och förbereda sig på kamp i avbidan på det lämpliga tillfället. De kastade då sina mössor i luften, svängde sablarna och skreko av vild förtjusning.

Sålunda voro dessa zaporoger fastlänkade vid den svenska hären och måste deltaga i de svåra strapatserna före slaget vid Poltava och i de följande olyckorna. Härom heter det i en storrysk folkvisa från guvernementet Saratov:

Skrytsamt de berömde zaporoger
redde sig att taga Platav-staden.
Tidigt upp på morgonen de stodo
och på goda hästar lade sadlar.
Men vid kvälln berömde zaporoger
alla råkade i fångenskapen.

Zaporoger, fräjdade, berömde!
Varest han I edra säkra bössor?
»Våra bössor laddades förträffligt,
men i fängsel ha vi blivit satta.» —
Och var äro edra goda hästar?
»Våra hästar blevo sammanfösta;
vi kosacker själva äro fångna.» —
Zaporoger, fräjdade, berömde!
Varest äro edra vassa lansar?
»Våra lansar blevo tagna från oss,
kastades i Donau, i floden.»

»Jag tror ej, att denna vinter skall förflyta utan generalbatalj; men detta spel är i Guds händer, och ho vet, vem lyckan skall tillfalla», så föllo sig Peter den stores ord. Hans förmodan besannades dock icke så snart; men svenskarna och Mazepa råkade i stället ut för en fiende, ännu farligare än moskoviterna — det var den fruktansvärda vinterkölden, som anställde så stor förödelse i de svenskes leder. Våra svenska krönikörer från denna tid — allt ifrån kanslipresidenten greve Pipers brev till sin maka ned till den simple soldatens lakoniska notiser — hava åtskilligt att tälja om dessa tysta lidanden, och det mannamod, varmed Karl XII:s krigare buro dem, synes mig vara deras största berömmelse och bästa hjältegloria.

Ty när vi särskilt i år tänka tillbaka på karolinerna, fira vi icke minnet av dem, som med Lewenhaupt nödgades gå in på en för dåtidens svenskar okänd dagtingan och förödmjukande fångenskap i Sibiriens isiga häkte. Och de många, vilkas förmultnade ben vila i Poltavas närhet under de båda oansenliga kurganerna (gravkullarna) vid Pobivantsy och förmodligen annorstädes vid Vorsklas stränder, tämligen långt borta från den pompösa ryska gravplatsen med det vilseledande namnet »Svenska graven», förtjäna ej större berömmelse än deras förfäder, som med samma osvikliga soldattrohet blödde och stupade »på Lützens kullar och Leipzigs slätter».

Det finnes nämligen något ännu större än den av skalderna besjungna döden på slagfältet. Soldaten i kamp livas av den allmänna stridsfebern och går vid skrällande

trummor och smattrande trumpeter, blint lydande kommandoorden, framåt mot en okänd fara, som antingen bringar seger med ära och byte eller en kanske ögonblicklig död för en osynlig kula. Men vad är detta mot de faror och lidanden, som en av årslånga strapatser utmattad, sliten och avtärd här hade att genomgå under långa, stränga vintermånader i ett främmande land i kamp mot de vilda naturelementen? Dessa svenska soldater, födda bönder, men uppfostrade och härdade till krigare, kämpade för en idé, som för deras begränsade förstånd måste vara ofattbar eller kanske rent av motbjudande, och avlägsnade sig med varje dag allt längre från hembygdens röda stugor, dem de flesta aldrig skulle få återse. Och ändå knotade de i regeln icke. I sanning bevisar detta tysta hjältemod tu ting: för det första att Karl XII ändå måtte ha varit en säregen människa och utomordentlig härförare, och för det andra att svenskarna ej äro ett vanligt folk, när de vilja visa världen sina bästa sidor.

Ur de karolinska dagboksanteckningar, som utgivits av professor A. Quennerstedt, må det tillåtas mig avtrycka de rader, som löjtnant Joachim Matthiæ *Lyth* nedskrev den 1 okt. 1708: »Wårt arma manskap fatigerades oupphörligen, nu på ett, nu åter ett annat sätt, med wackter, arbete ock commenderingar, som wi ingen stund säkre woro för fienden, ock därtill med en almän klagan ibland oss: hwad skole wi äta? hwad skole wi dricka? hwad skole wi emot instundande wintrens skarpa kiöld skyla oss med? att man här jämte icke utan we-klagan ock hiärtans compassion se måste, huru mången bra soldat uthungrad lade sig neder på jorden, gnagandes barken af trän för hunger skull, mången åter igen med en onaturlig spis sökte att stilla den utswultne magen tillfredz ock således där wid eländigt afsomnade.» Och den 24 december heter det i hans dagbok: »Wid hwart ock ett compagnie woro intet ringare än

25 à 26 man förfrusne befundne, af hwilka beklageligen händer fötter och been omsider afstympades ock afsågades, att det war mer än ömka ock jämer att anse..... Det var icke utan stor admiration att anse, huru ifrån luften foglarne ihiälfrusne till jorden nederföllo; de små tama creaturen, såsom höns och giäss, lågo jämwäl i husen döde af kiölden, ock kunde wi ej heller hästarne kiölden resistera, af hwilken mången creverade ock falla måste....»

Med Karl XII följde under tåget genom Ukraina en slovakisk präst, den flerestädes redan omnämnde *Daniel Krmann*. Född år 1663 i Ungern av en tysk släkt (Germann, Hermann), hade han studerat filosofi och teologi i Breslau, Leipzig och Wittenberg och blev 1706 superintendent för den luterska kyrkan i det slovakiska Ungern. För att få hjälp åt sina förtryckta trosfränder i Ungern hade han uppsökt den svenske konungen under fälttåget i Polen, träffade honom i Mohilev den 16 augusti (nya stilen [1]) 1708 och måste med eller mot sin vilja följa det svenska krigslägret ända till Bender. Hans mission förfelades dock icke alldeles, ty han fick av Karl XII under vägen 1,000 thaler och 20,000 thaler för återuppbyggande av det nedbrända prästseminariet i Prjasjeva. Om den besvärliga resan skrev han på latin en dagbok, som förvaras i Wiens Hofbibliotek och 1894 publicerades av den ungerska vetenskapsakademien i »Monumenta Hungariæ historica» (B. XXXIII). Ehuru den intressanta skriften icke är okänd för den svenska historieforskningen, om också icke närmare utnyttjad, må några utdrag här anföras enligt ett förträffligt kritiskt referat på lillryska av prof. Tomasjevskij i Lemberg.

Redan vid ankomsten till Mohilev blev den slovakiske

[1]) Äljes ha den gamla stilens tidsbestämningar mestadels bibehållits enligt de ryska och lillryska uppgifterna.

protestanten så förfärad, att »håren reste sig på hans huvud», ty vid stadsporten fanns en målning, föreställande två jesuiter, med inskriften: »Vos estis lux mundi!» (I ären världens ljus). Han mottogs i lägret av »regiæ majestatis faber» (generalfälttygmästare?), som förde honom och hans följe till doktor Malmberg, »konungens biktfader och president för det militär-kyrkliga konsistoriet» (han var biskop och överhovpredikant), och därpå till ministern greve Piper, som mottog dem kyligt, men lovade dem audiens hos konungen dagen därpå. De uppvaktade även kanslisekreteraren Olof Hermelin, vilken på Krmanns långa tal svarade välvilligt i konungens namn.

I likhet med många svenskar var Krmann övertygad om att Mazepa bar skulden för det olyckliga fälttaget, och han hyste personlig antipati både mot denne och mot kosackerna i allmänhet. Intressant är hans skildring av en kosack-begravning. Den döde begrovs vid altaret; på kistan lades svärdet och på likets bröst syndaförlåtelsen *(indulgentiæ)* samt ett brev från metropoliten i Kiev till helige Michael, att den döde måtte bli insläppt i himmelriket. — Men Krmann kritiserade också svenskarna. »Städer och byar lät Karl XII bränna, förstöra husen ända till grunden och döda invanarna. Endast de, som hade flytt hit från Ukraina, släpptes hem, med befallning att de vid risk av dödsstraff aldrig mer skulle uppträda mot svenskarna.» Och vid stormningen av Veprik berättar han, att »några segerrika svenskar med svärden rasade även mot kvinnor, som kastat sjudhett vatten och stenar på de angripande».

Av vinterköldens skräckvälde lämnar Krmann följande måleriska skildring från byn Lipovoje, vid ån Romna natten till den 30 dec. 1708: »Vikande av åt vänster, i riktning mot kyrkan i Lipovoje, rastade vi under bar himmel hela natten vid en stockeld. Så förfärligt rasade den kalla vintern, att den del av kroppen, som var vänd från elden, blott kunde skyddas under filtar, som lades på kläderna,

för att de skulle hålla sig varma. Det var varken möjligt att äta bröd vid elden eller att värma magen med vin. Jag lade halm i vagnen och stoppade väl om mig. Men om jag hade överväldigats av djupare sömn, skulle jag säkert ha frusit ihjäl. Efter två timmar vaknade jag och kunde i första ögonblicket ej känna eller kröka på mina domnade ben.... Den skytiska, häftiga och iskalla vinden blåste så genomträngande, att några av våra forkarlar förfröso på vägen; andra hittades sanslösa på vagnar och kärror, sär-

Lillrysk by i guvernementet Poltava.

skilt de som genom omättligt förtärande av brännvin fallit i sömn (det var omedelbart före ankomsten till Hadjatj den 19 dec.). Hos andra smög sig den dödande kylan från benen småningom upp i kroppen och isade livets våg. Andra fingo ansikte, fingrar och tår förfrusna.... På ett ställe (vid floden Psel) lågo två hundra lik av hästar, får, kor och oxar, förpästande flodvattnet, som skulle smältas... Öl kunde vi sällan komma åt, mjöd oftare, men för högt pris. Brännvin var det ej brist på; det var för oss universallläkemedlet.... Vi kände på denna väg en sådan köld, som jag skall minnas i hela mitt liv. Spottet blev till is,

då det föll till marken; sparvar störtade ihjälfrusna ned från taken. Här kunde man se en karl utan händer, andra utan händer och fötter, somliga utan fingrar eller med kinder, öron, näsa förfrusna. Några släpade sig fram på alla fyra. Mer än tre hundra infödingar dogo av olika sjukdomar. Icke ens konungen själv gick fri från den farliga kölden, ehuru han för övrigt var van att fördraga all svårighet. Hans ansikte började vitna av frost, men greve Rensjild (Rehnsköld) gned honom med snö, och den forna livaktigheten återvände. Det märktes, att träden förtorkade till roten av köldens stora kraft. Och i Novyje Senzjary hörde Krmann den 5 maj 1709 svenskar säga, att de hällre önskade sig fångenskap än att längre fördraga detta elände.

Mazepas kosacker och Hordienkos zaporoger — inalles torde de från början ha varit c:a 7,500 man — blevo ock allt missmodigare, ju mer tiden framskred utan avgörande batalj. I en inlaga av den 15 mars 1720 till svenska regeringen (i riksarkivet) fordrade Orlik ersättning för 50 stora fat brännvin, som general Dahldorff under vinterlägret i Hadjatj egenmäktigt tagit och delat ut at sitt och åt Focks regemente (helsingarna), varigenom kosackerna lidit stor förlust, enär sådana fat brännvin, vartdera rymmande 600 mått eller stop, da kostade 100 dukater. Zaporogerna fingo ej sald och hotade att övergå på Moskvas sida. Men när det kom till kritan, voro de till föga gagn. Far man tro en svensk officers utsago om Lewenhaupts fälttåg (i Ernst Carlsons Slaget vid Poltava , 1897), skulle knappt tre zaporoger hava deltagit i själva slaget! Och Hordienko, som under stadens belägring skrutit med att han hade 600 mästerskyttar, som på langt håll kunde sträcka en fiende till marken, blev efter nederlaget fundersam och sade: »Jag har nu sett pa de där svenskarna och fatt nog av att tjäna hos dem. Det synes mig bättre att tjäna den ryske tsaren såsom förut.»

* * *

»Lilla Vorskla fredligt glider,
fräjdad dock från forna tider,
då de svenske uti floden
färgade dess våg med bloden.

Vorskla såg, hur vid dess stränder
vite tsarens starka händer
strödde runt omkring i jorden
lik av fiender från norden.

Moskoviter och kosacker
under modiga attacker
slogos duktigt vid Poltava.
Evigt lov skall Ryssland hava.»

(En efter en folkvisa omarbetad kuplett i Kotljarevskijs »ukrainska opera» *Natalka Poltavka,* 1819.)

Ett redan från det elvte århundradet känt ortnamn i det nuvarande guvernementet Poltava är Olta eller Alta, och en krönika av år 1174 nämner Ltava eller Oltava vid Vorskla; mahända var det en bäck, varav man bildat formen »po Oltave», Poltava. Men såsom stad framträder Poltava i historien först i början av 1600-talet, då småstäder anlades vid stränderna av Vorskla och Orel för att skydda befolkningen för tatariska anfall. Dnjepers vänstra bifloder voro ock de strakvägar, längs vilka turkiska och krimska köpmän färdades från Perekop, Tjerkas, Kanev, Kiev och San-Tjarovo (= Senzjary) till Moskva. Dessa stränder voro då tätt bevuxna med skogar av ek, lind och svartpoppel; men här och var funnos avrödda platser, där befolkningen, huvudsakligen livnärande sig av fiske och biskötsel, byggde gårdar, som efter hand utvidgades till byar

Apoteos av Poltava-slaget.

Kopparstick av den akademiske gravören Patrik Balabin (1778).
(I Poltavas biskopliga museum.)

eller »förstäder» *(slobody)*, dit man tog sin tillflykt från polacker och tatarer. År 1641 tillhörde Poltava Alexander Koniecpolski och förvaltades nitiskt för hans räkning av Sokolskij, men avträddes 1654 till Ryssland. Under »ruinens» tid var det ständiga ömsningar av överstar, som tävlade om makten, till dess Mazepa upphävde kosackernas fria val av överste. Mellan Poltava och zaporogrepubliken rådde sällan gott förhållande, och ett lillryskt ordspråk sade om de båda samhällena, att de »levde såsom man och hustru» (= hund och katt).

Den stad, där Karl XII:s ryska krigarbana avslutades, har mer än en gång låtit tala om sig i krigshistorien. Enligt krönikan om Igor Svjatoslavitj' härtåg mot polovtserna förföljde den historiska diktens hjälte polovtsernas hövdingar Kobjak och Kontjak över Vorskla vid Ltava till Perejaslavl. År 1399 blev den litauiske storfursten Vitold här besegrad av tatarerna, och vid Poltava slog Chmielnitskijs efterträdare Ivan Vyhorskij år 1658 sin medtävlare. Men dessa oväsentliga tilldragelser hava alldeles trängts i skuggan av den epokgörande belägringen och drabbningen 1709.

Från Poltavas belägring må här endast anföras den skildring, som *Krmann* lämnar: »Svenskarnas ställning blev mycket tråkig och förvärrades med varje dag. Kosackerna, i förening med svenskar, roffade åt sig pängar och till och med livsmedel, där de kunde komma åt. Bönderna, som gömde sig i skogen, sökte stjäla vid varje tillfälle. Svenskarna ville betvinga Poltava genom uthungring, men råkade själva efterhand i hungersnöd. Från Gamla och Nya Senzjary och från några andra byar i grannskapet tillfördes visserligen bröd, öl, brännvin och andra födoämnen, men hur var det möjligt att avsätta detta, till och med bland de kungliga trupperna? I det kungliga lägret såldes en kruka brännvin för 16 thaler. General Meyerfelt gav för en kruka 12 thaler. Ett par ridstövlar kostade 20 gulden; en tysk slokhatt med smalt silverband 30 gulden; ett fat öl 45 gul-

den; en sadel såldes för 12 ända till 20 gulden o. s. v. Priset på bröd steg också under belägringen. Kosackerna togo blott emot guld och präglade thaler, vars värde stegrades av svenskarna, som ratade annat mynt. Sachsiska groschen mottogos ej, och mycket sällan kunde kopek avyttras.»

Kött — heter det vidare i denna bedrövliga beskrivning — kunde visserligen anskaffas här och var, men på grund av den stora hettan kunde det ej hålla sig mer än två dagar. Gud skickade en otrolig mängd flugor, som flögo i svärmar, fyllde stugor och skogar med sina döda kroppar [1]) och till och med förpästade krigslägret. Själv såg jag, då jag tittade in i mitt rum i Chvedery, huru väggar, tak, ugn och till och med jordgolvet och hela inredningen voro så betäckta med flugor, att det knappt fanns en tom plats för fingret. Mitt i rummet kunde man se svärmar av flugor, som hängde ner från taket till marken, surrande som bin. Då man gick in, måste man bana sig väg genom flugor, och det var nog att öppna munnen för att blåsa ut flugor, som krupit in. Vi försökte stundom äta på gården under träden, men ej heller där kunde vi freda oss för de otäcka svärmarna, ej heller våra tallrikar eller munnar. Jag är ej i stånd att beskriva, huru vi ledo i Chvedery sex veckor och lika länge efteråt.»

I fyra veckor hade kosackerna fasta, och då kunde vi få lamm och mjölk (ty dessa människor förtära ej ens mjölk, ty det är nog för dem med fisk, svamp, rödbetor, äpplen, havregrynsgröt och dylik spis); men när fastan hade slutat, behöllo de allt kött, mjölk och ost för sig själva.... Och när vi skulle koka färskt kött, fanns det varken persilja, salt, lök eller flott. Äpplekart, som stektes länge, var ätbar, men spred en hälsofarlig stank. Mjölk

[1]) Över denna landsplåga beskärmade sig ock Beauplan i sin ovannämnda beskrivning av Ukraina.

Poltavskaja batalija».

(I Petersburgs k. konstakademi.)

Mosaikbild av den lärde poeten Lomonosov.

kunde vi få nästan dagligen, men de pänningsnikna kosackerna spädde ut den med vatten och sålde den mycket dyrt, fast det fanns gott om mjölk i hela omnäjden. Osten var, såsom man kunde vänta, i flytande form, och så fort den torkade, smulade den sig såsom sågspån. Intet brännvin kunde fås, fast det var mycket behövligt, så att det dracks ständigt bara vatten.»

Under belägringen var det svenska högkvarteret en tid i byn Oposjna, men Karl XII bodde då själv nära byn Batki i ett hus, som fanns kvar ännu år 1869. Enligt Bantysj-Kamenskij fick Karl XII idén att tåga till Poltava av Hordienko, och detta förslag understöddes av Mazepa, som ställde i utsikt »mycket proviant, pängar och kläder, varigenom svenskarnas ställning skulle ändras till det bättre.» Enligt prof. Hrusjevskij var det också Mazepa, som förmådde Karl XII att övervintra i Ukraina och att sedan fortsätta till Vorskla. Krmann påstår, att kosackerna bådo kungen att ej förgöra Poltava med eld, ty »där bodde Mazepas köttsliga syster, och kosackerna av det poltavska regementet, det bästa av alla, hade där sina stugor, fränder och samlade ägodelar. Försvararna skulle helt visst böja sig för hungerns krav, när de förlorat hoppet om undsättning, och sage, att det blev värre för varje dag. Då skulle de självmant kapitulera.» Denna uppgift styrkes av den relation om belägringen, som är avtryckt i »Handlingar hörande till konung Carl XII:s historia, II» (1820), där det heter: »Mazeppa wille icke, att staden skulle beskiutas och med eldkulor el. bomber förderfwas, efter han derinne skall hafwa haft en hoop med kostbara saker.» Däri uppgives det ock, att kosackerna under en träffning drogo sina färde, »lemnande sin Herre Mazeppa i sticket».

Men att de 4,200 soldaterna och de 2,600 väpnade borgarena i staden icke gåvo sig för svenskarna, härför har man icke minst att tacka dess duktige kommendant Ivan Stepanovitj *Kellin*. Den örnprydda pelare, som år

1809 restes på det runda torget i stadens mitt, hugfäster minnet av den plats, där tsaren efter segern hälsade sin tappre officer, och i år har ryska regeringen beslutit föreviga hans namn genom en särskild minnesvård i Poltava. Och förvisso är han förtjänt av att bliva ihågkommen, ty åtskilligt skulle kanske ha blivit annorlunda, om Karl XII i Poltava hade fått en fast punkt för sitt tåg mot Moskva. Kellins öden äro för övrigt nästan okända. Man vet blott, att han var från Livland (måhända rent av svenskt ursprung?!), och att han efter 1709 förflyttades till Azov. Den ryske forskaren Kreksjin (d. 1763), som samlade material till Peter den stores historia, citerade Kellins dagbok i sitt arbete »År 1709 av Peter den stores regering», men denna dagbok har tyvärr aldrig påträffats.

»Ingen syntes, som icke bidade fienden med glädje», skriver Krmann om förberedelserna till slaget den 27 juni 1709. »Alla trodde, att det skulle bliva en avgörande dag, som omsider skulle befria svenskarna från hunger och andra olyckor, varunder de hemfallit såsom under en långsam död.» Men den lillryske kosackhövdingen själv, den storordige Mazepa, som åtminstone delvis var roten och upphovet till det misslyckade fälttåget, var nu mera såsom bortblåst från den historiska skådeplatsen. Krmann talar visserligen om att Mazepa den ödesdigra morgonen red ut tidigt på en präktig häst, i en grann dräkt, men han lydde ögonblickligt, då Karl XII i nådiga ordalag befallde honom återvända till trossen för att »skona sitt liv och sin svaga hälsa». Även Adlerfelt bekräftar, att han under slaget var mycket rädd om sin egen person.

Bland de munkhistorier, som den ryska fantasien satt i omlopp om slaget vid Poltava, om tsarens underbara räddning från de tre fientliga kulorna o. d., är även en legend om den helgonbild (ikona), som bars i de ryska leden under drabbningen. Den ansågs särskilt helig, och då Karl XII närmade sig Ukraina, fördes den från byn

Den helgonbild, som bars i den ryska hären vid Poltava.
(Förvaras i byn Kaplunovka guv. Charkov.)

Kaplunovka nära staden Bogoduchov (i guvern. Charkov) till Charkov. Då svenskarna kommo till Kaplunovka och omöjligt kunde sätta eld på kyrkan, förklarade Mazepa, att det kom sig av den undergörande ikonans makt. Då sade Karl XII: »Om vi icke kunna förstöra kyrkan utan helgonbilden, huru skola vi då kunna ha framgång på den ort, där den verkligen befinner sig?» Och det var *därför* Karl XII tappade spelet vid Poltava!

Med förbigående av allt gammalt och nytt, som skrivits om slaget, må här endast återgivas den autentiska ordalydelsen av det tal, som tsar Peter på morgonen höll till sina trupper, enligt de undersökningar, som meddelats i tidskriften »Russkij Archiv» (1871): »Krigare! Nu är den stund kommen, som måste avgöra fäderneslandets öde. I skolen icke tro, att I kämpen för Peter, utan för det rike, som anförtrotts åt Peter, för edra familjer, ert fosterland, för vår rättrogna lära och kyrka. Ej heller bören I ängslas för svenske kungens ära, som om han vore oövervinnerlig, ty denna äras falskhet haven I själva mer än en gång visat genom edra segrar över honom. I haven i slaget framför edra ögon rätten och Gud, som kämpar med eder. Förtrösten på Honom allena, den allsmäktige i kamp! Men om Peter mån I veta, att livet icke är honom dyrbart, om blott Ryssland får leva i sällhet och ära samt för er välfärd.» Och lika barnsligt glad och stolt som Peter var över segern, lika outtröttlig var han efter slaget. Redan samma natt skrev han ju brev icke blott till sin »cesar» Romodanovskij och till Apraksin, utan ock till August II:s anhängare Sieniawski, som han var mån om att ögonblickligt fägna med budskapet, att »hela den fientliga hären rönte Faëtons öde. Men om kungen har jag ännu ej underrättelse, huruvida han lever eller gått till sina fäder.»

I den tacksägelsepredikan, som Feofan Prokopovitj den 15 juli höll i Kievs Sofiakatedral, blev Mazepa icke glömd: »Mig lyster att först tala om den besegrade fien-

dens kraft, fräckhet och käckhet och om kampens svårighet och vildhet, ty denna fiende var i sanning sådan, att stor ära måste vinnas genom hans besegrande. Jag behöver ej orda om, huruledes han genom den fördömde förrädarens svekfulla undervisning och lönliga handledning lockades in i Lilla Ryssland, ty av sig själv skulle han aldrig ha dristat sig dit in... Hundarna bita ej sina herrar, och de vilda djuren skada ej dem, som ge dem näring; men det vildaste av alla djur — den fege trälen — önskar bita dens hand, som lyftat honom till en så hög värdighet.... Och ho är den övervunne? En stark motståndare allt ifrån gamla tider, fräck i sitt övermod, svår mot sina grannar, förfärlig mot folken! Här faller mig i sinnet, vad de naturkunnige hava att förtälja om lejonets egenskaper: det kan icke motstå starka jägares kraft, utan söker rädda sig genom flykt, och för att ingen skall få erfara, åt vilket håll det flyr, sopar det med nosen ihop spåren efter sig. Se vi icke något liknande hos det svenska lejonet? Vi se, huru det flydde med honom, förrädaren, halt icke blott kroppsligt [1]), utan ock andligt genom löftesbrott; men nu måste du giva dig under den starka armen. Banna nu den ryske krigaren såsom okrigisk! Lär dig känna, vem som räddat sig genom flykt! I profetior har det förutsagts, att den svenska hären skulle komma till Moskva, och det är delvis sant, men delvis osant, ty många svenskar hava redan hamnat i Moskva, men många föredrogo att för alltid stanna i Poltavas mull. De svenska trupperna skola aldrig mer inträngа i vårt land eller på något hav, ty de ha sjunkit i vattnet såsom bly, och ingen skall återkomma till hembygden med budskap härom.»

Tsar Peter blev så förtjust i denna predikan, som trycktes i kievska Grottekyrkans tryckeri, att han befallde,

[1]) Syftar på Karl XII:s sår i foten, som tillfogades honom omedelbart före slaget.

att den skulle publiceras på slaviska och latin i Leipzig med titel: »Panegyricus Petro primo Dei gratia totius Russiæ Regi atque monoctatori[?] de devictis universis Suecorum exercitibus». Författaren försedde denna upplaga med ett förord: »Alldenstund denna sak, värd all världens förhärligande, förtjänar att av alla bliva läst och hörd, haver jag, med Monarkens nådiga tillstånd, även överflyttat denna panegyrik på det för hela Europa gemensamma latinska språket. Härtill har jag ock fogat högtidliga rim till den oerhörda victorians ära, författade av mig på tredubbelt tungomål: latin, (kyrko-)slaviska och polska, i mån av min ringa färdighet i verskonst.»

»Om denna stora gärning, som hävderna prisa,
skall roddaren på böljorna sjunga en visa.
På kullen trötte vandraren härom skall sjunga,
och gamla skola tälja därom för de unga.
— — — — — — — — — — — — —
All världen i ditt hägn skall Du fredligt beskärma.
Den ryske Mars nu ingen sig dristar förnärma.
— — — — — — — — — — — — —
Ja, efter segertåg till de yttersta gränser
på Zions mur det gyllene kors en gång glänser.»

Många minnesmärken i staden Poltava och dess tre museer erinra om »den stora gärning, som hävderna prisa», och om man från den rätt höga ås, varpå den mycket långsträckta staden utbreder sig, blickar ut i nordvästlig riktning över det vidsträckta, av Vorskla genomskurna landskapet, där en sammanbindningsbana förenar de båda från varandra milsvitt skilda bangårdarna, får man på samma gång en liten överblick av själva slagfältet. Där har man vid detta års jubileum åter roat sig med att med samma regementen, som då voro i elden, uppföra det historiska utstyrselstycket »*Bitva pod Poltavoj*» (slaget vid Poltava).

Redan år 1787, då Katarina II besökte Lillryssland, arrangerade den uppfinningsrike Potemkin, »fursten av Taurien», ett dylikt krigsspel, som bland åskådarna räknade sådana amatörer som Suvorov och Kutuzov, och man hade då lyckan att få reda på en 98-årig gubbe vid namn Halajda, som påstod sig ha varit med i slaget och kunde utpeka vissa strategiska punkter. Samma lärorika komedi upprepades 1817 av Alexander I, som i sällskap med generalguvernören Repnin och fältmarskalken Barclay de Tolly åsåg general Sacken-Ostens uppvisning, och även då hade man den underbara turen att hitta på en 130-årig gubbe, som hade luktat krutröken för 108 år sedan! Men när Alexander II såsom tronföljare besökte Vorsklas strand, anmälde sig intet åsyna vittne.

I biskopspalatsets kyrkohistoriska museum i Poltava finnes, bland andra intressanta föremål från denna tid, det kopparstick av den akademiske gravören Patrikij Balaban, vilket förut var anbragt på piedestalen till den stenpelare, som den f. d. zaporogen Pavel Rudenko, borgmästare i Poltava, först lät resa till hugfästande av Poltava-minnet 1778. Den av den grekiska kyrkan kanoniserade munken Sampson den gästvänlige [under käjsar Justinianus' regering] svävar fram ur skyar över slagfältet på sin namnsdag, den 27 juni och tackar Gud Fader för segern. Under läses:

»Poltavas seger här kan skådas i metall,
hur Peter bragte Karl på Sampsons dag på fall.
Till Rysslands ära här av Gud vi början hava.
Rudenko, borgare i denna stad Poltava,
vars fader ock var med i detta samma slag
och frihet återfick av tsarens välbehag,
lät resa denna sten....»

Men ute på steppen, bredvid den 1856 byggda Sampson-katedralens höga, vita murar med gyllene kupoler, står

»Svenskgraven» vid Poltava.

den jättegrav, som efter slaget uppskottades över 1,345 fallna ryssar, men icke dess mindre bär namnet *Svenska graven*. Dess inre är nu mera urhålkat till en kyrka, där ortodoxa poper som skuggor smyga kring med sina rökelsekäril bland mörka helgonbilder och gulnade kors. I Svenska gravens närhet resa sig ett seminarium, en folkskola och Röda korsets asyl för invalider med dithörande tjänsteboställen; men för övrigt är det folktomt och obebott på denna del av steppen, och den stilla ödsligheten ger den rätta stämningen åt denna i sin enkelhet gripande tavla med steppens majestätiska vidd runt omkring och himlens oändliga kupol välvd över Sampson-kyrkans guldgula lökar och »Svenska gravens» gräskulle med det grekiska korsets sneda tvärslå.

Men våra svenska döda söka vi här fåfängt. De ligga obemärkt två verst härifrån vid Pobivantsy, där den ryska regeringen i år låtit uppföra ett enkelt, värdigt monument till de stupade svenskarnas minne, och den från prunkande jubelfäster och larmande krigslekar avlägsna orten skall bliva ett heligt rum för svenska pilgrimer. Men icke behöva vi leta länge i Ukrainas bördiga jord för att stöta på förvittrade lämningar av karolinernas ben. »Hvar i främmande land — heter det vackert i Heidenstams episka diktcykel om det stora nordiska kriget — blommar så aflägset ett fält, att vi icke kunna sätta oss på tufvan och hviska: är detta månne stället, där en af de våra sofver, en af de förblödda?»

I den litauiska byn Szwed — en av de orter i Ryssland och Polen, som bevara det svenska namnet — vid ån Narocz' utflöde i Wilia, blev under Karl XII:s polska fälttåg en liten svensk truppstyrka nattetid överrumplad och nedgjord till sista man. Ännu i dag bevarar folktraditionen en sägen om att varje år i denna natt en jättelik svensk, med bössa på axeln, går igen på de stupade svenskarnas

gravkulle, till straff för att han somnade på sin post och ej varskodde kamraterna om den lurande faran.

Om de döda kunde gå igen — huru skulle det då ej spöka nattetid allt ifrån Desnas stränder till Vorsklas, i detta arma Ukraina, varom dess nationalskald Taras Sjevtjenko sjunger:

Den av ryska regeringen uppförda minnesvården över de stupade svenskarna på Poltavas slagfält.
(Avtäckt den 27 juni 1909, gamla stilen.)

»Under höga kullar vila
kämpar efter striden,
och kosackers vita kroppar
ha svepts in i siden.
Höga äro dessa kullar,
svartare än träden,
och åt fältet vindar sakta
viska frihetskväden.»

VI.

TILL BENDER.

»Så de svenske flydde hastigt
från Poltavas slagfält.
Lönligt de försiktigt flydde —
ej på stora vägar.
Flinkt och fort de svenske flydde,
sökande små stigar,
sökande de smala stigar,
som till Bender leda.»

(Lillrysk folkvisa.)

»Det är omöjligt att uttrycka med ord, vad jag kände efter nederlaget och huru ursinnig jag blev. Jag skar tänderna, slog huvudet mot bärstolen och stampade hårt med foten; men allt var fåfängt.»

Så låter den okände författaren till en rysk handskrift av år 1720 Karl XII »i dödsriket» skildra sin stämning efter Poltava. Och den likaledes anonyme författaren av en lillrysk historia (»*Istorija rusov*» Moskva 1846), vars författare varken var ärkebiskopen av Vita Ryssland, Georgij Koniskij, eller någon sydrysk dekabrist, såsom man länge trott — en mycket grumlig källa, varur Voltaire hämtat åtskilligt av sitt ryska vetande — påstår, att Karl XII efter nederlaget skulle ha klagat: »Ack, min Gud! Allt mitt har gått förlorat. Blott min syndaskuld står mig åter! Själv vet jag inte, vad

jag skall göra. Jag anförtror mig åt Guds vilja och råder er att göra detsamma. Jag ber er alla förlåta mig för de olyckor, vari ni störtats genom mig! Men du, Mazepa, har fördärvat mig och min armé genom dina falska löften!...»

Vad Karl XII omedelbart efter nederlaget kände — förutom en överväldigande trötthet, som gjorde honom för stunden viljelös och svag, veta vi icke. Men väl hava vi tillförlitliga vittnesbörd om att Mazepa var mycket rädd vid blotta tanken på att han skulle kunna falla i den förgrymmade tsarens händer, ty han visste, att ett förfärligt straff i så fall förestod honom. Enligt Stanislaw Poniatowskis skildring av flykten (utdrag ur det i Krakaus Czartoryski-bibliotek befintliga och av prof. Hjärne avskrivna manuskriptet finnes i Hist. Tidskrift B. X) var det också på Mazepas inrådan som Karl XII sökte räddningen i Turkiet. Bland tsarens instruktioner till Volkonskij, som skulle förfölja de flyende, nämndes uttryckligt, att om förrädaren Mazepa kunde fångas levande, skulle han hållas under sträng uppsikt, så att han ej finge tillfälle att begå självmord. Enligt en relation (avtryckt i Handlingar rörande Carl XII:s historia) satte konungen sig upp med Mazepa i Meyerfelts vagn och tog med sig »1500 officerare samt 8,000 cosacker, begifwande sig åth Wallachiet», varemot taffeltäckaren Hultman i sina »annotationer öfver Carl XII:s hjeltebedrifter» sägar: »Fältherren Mazeppa med dess Fruntimb. och stiufson Wenaroschi (= systersonen Vojnarovskij) och många förnäma Saporover, med 3,000 gemena». I själva verket var det högst 400 svenskar och 4,000 kosacker, som följde med över Dnjeper.

Mitt emot fiskarbyn Perevolotjna ligger på högra stranden av den breda Dnjeper hamnplatsen Misjurin, där ångbåtarna nu mera lägga till. Här var det som Mazepa år 1695 gick över Dnjeper för att förena sig med tsar Peter under fälttåget mot Azov, och här färdades han åter över

Karl XII och Mazepa vid Dnjeper.
(Oljemalning av professor G. Cederström.)

floden d. 1 juli 1709 tillsammans med den flyende konungen. Huruvida svenskarna gjorde övergången vid själva Perevolotjna, är dock icke alldeles säkert; måhända företogs den vid Tachtajevaja Sloboda, mitt emot den nuvarande byn Dnjeprovokamenka, 3 verst mer åt väster och söder, där floden ej är så djup och blott en verst bred, och där några sandbankar i strömfåran och skogar på andra sidan kunde underlätta flykten. Och där är marken sumpig, icke sandigt torr såsom vid Misjurin-rog, något som mer överensstämmer med det preussiska geheimerådet Siltmans beskrivning på vadstället.

Vid Perevolotjna, icke vid Poltava, avgjordes den stora östeuropeiska frågan genom Lewenhaupts kapitulation. Några jordvallar erinra ännu i dag om svenskarnas sista försök att försvara sig mot sina förföljare, vilkas verkliga styrka de måtte ha betydligt överskattat. Vorskla förenar här sina böljor med Dnjepers vattenmassa och bringar ännu i dag under islossningen och vårflödet i dagen en mängd föremål, som förskriva sig från år 1709 och som förvaras i museet i Poltavas biskopspalats. Det är kanonkulor, järnbitar, stigbyglar o. d. Bland andra krigiska strandfynd märkes en hovtång, och den måste hava tillhört svenskarna, enär man i Ryssland då ännu icke kände detta enkla redskap.

För att avskära svenskarnas förbindelse med Turkiet hade den omtänksamme tsaren några dagar före slaget skaffat bort alla båtar från Vorskla-mynningen och bränt den lilla staden Perevolotjna. Den redan omnämnde *Rigelman* har i sitt arbete om Lillryssland meddelat åtskilliga detaljer, som torde grunda sig på lokala traditioner. Enligt denne sagesman hade Mazepa med sig över floden några säckar silver och två kaggar guld »förutom mycket annat gods». Men då båten hotade att sjunka, kastades nästan en tredjedel överbord. De simkunniga zaporogerna voro svenskarna till stor hjälp vid den svåra överfarten. Även

det kungliga bordssilvret och en karet fraktades över, med framhjulen på en båt och bakhjulen på en annan. Enligt samma källa lät Karl XII bränna kyrkan och vad som ännu återstod av byggnader i Perevolotjna för att skaffa material till en flotte.

Krmann, som beräknade, att två tusen svenskar och lika många kosacker vadade över floden, fick bevittna sorgliga scener, då de flyende i villervallan sökte rädda sig i batarna. En kvinna från Siebenbürgen med ett dibarn visade en påse med 2,000 dukater, som hon lovade att ge, om hon fick följa med, och enligt Krmanns påstående stoppade befälhavaren över de kungliga båtarna ej få slantar i sin ficka därför att han lät några köpmän slippa över bland soldaterna.

Om själva flykten över den vilda steppen, *Dikie pola,* skriver Krmann, som med konungens tillstånd fick sin plats bland soldaterna för att vara i större säkerhet: »Med fasa sågo vi allt öde och utan varje spår av odling, och vi fruktade de vilda näjderna på dessa ödsliga vägar. Många svenskar måste gå till fots hela vägen. Kungen satt i en bärvagn, Mazepa akte i en karet, lastad med pängar.»

Så gick den bedrövliga färden över Sjvedinovka, Resjetilovka, Poltavka, Peski och Fedorovka till Bug, dit man anlände den 7 juli. Här skiljde sig en del av zaporogerna från svenskarna. Många svenskar somnade av trötthet från sina hästar, som gingo att söka bete, så att de blevo kvar på steppen, till rov för vilda djur. För överfarten över Bug fordrade paschan i Otjakov av Poniatowski två dukater för varje man, ehuru Mazepa försäkrat, att »det var min gamle vän, som skulle göra allt för mig». Då pasjan ändå gjorde svårigheter, togo svenskarna båtar med våld, ty de visste att Volkonskij förföljde dem, ehuru han lyckligtvis kommit på villospår. Men inemot 800 svenskar kommo ej över till den andra stranden: en del drunknade, en del omkom på steppen och en del togs till fånga.

Om Mazepa heter det, att han ständigt svävade i dödlig ångest för ryssarna; han låg på kuddar i sin vagn och kunde knappt resa sig upp på grund av ökade giktplågor. Men i samma vagn hade han en kosackhustru, som »tycktes fjäsa för honom». Indirekt var han dock svenskarna här till nytta tack vare sin goda kännedom om de rysk-turkiska stepperna, och kosackerna, som här voro i sitt rätta element, kommo nu väl till pass. De gjorde eld genom att i solen torka hästspillning, som blandades med torrt gräs och säv; de kunde med händerna fånga hare, får, snäppor och andra fåglar i det höga gräset. Huru det förhöll sig med den plundrade saltkaravan och de nedslaktade hästar, varom Kostomarov efter en namnlös sagesman talar, är svårt att avgöra. Historien förefaller misstänkt, ty de lastdragare, som *tjumakerna*[1] använda, äro icke hästar, utan oxar. Men väl vet man, att kosackerna nedslaktade de odugliga hästarna och stekte köttet genom att låta det torka i solen eller helt enkelt lägga det under sadeln, så att det skulle bli varmt och mört. Men svenskarna hade, trots hungerkvalen, svårt att förlika sig med denna matlagning. Och enligt Poniatowskis skildring voro kosackerna färdiga att göra uppror mot Mazepa och ville rent av plundra hans trossvagn.

Om kosackerna i Bender skriver Hultman: »I den nära liggande Wolosch (wallachiska)-byn Warnissa (Varnitza) hade ock H. M:ts Wolosch Regemente gräfvit sina kojor, theslikes före Fältherren Mazeppas död, och äfven väl sedan H. M. låtit avancera och förestält Fältherren Olek (Orlik) för de 3,000 Saporover, och Cosaquerne hade också der alle sina kojor». Om kosackernas hustrur lämnas några upplysningar i ett brev från Skoropadskij till kanslären greve Golovkin den 3 januari 1712: »Några hava dött;

[1]) Så kallades de nomadiserande forkarlarna i Ukraina. Namnet kommer av ett ord, som betyder *pest*, enär tjumakerna smorde in sina kläder med tjära för att skydda sig mot den smittosamma sjukdomen.

några ha skickats till Sibirien, några ha gått i kloster, men alla äro i stor nöd. I Bender vistas Semen Zabjelas hustru, som dock ej bor hos sin make, utan för ett okristligt, lösaktigt leverne i svenska lägret hos den kunglige marskalken kallad Limont[?]. Zabjela har därför anhållit att få ingå nytt äktenskap.»

Den 16 augusti 1709 hade svenskarna botdag i Bender. Predikan hölls, enligt Krmann, av Michael Eneman, som däri även berörde de senaste tilldragelserna. Såsom orsaker till den stora olyckan anfördes tio punkter, däribland för mycket understöd åt polackernas politiska frihet, traktan att utvidga rikets gränser och att återställa Ukrainas självständighet. Samma dag kom Meyerfelt med fredsvillkoren från tsaren, och efter honom Skoropadskij, som inför Mazepa ursäktade sig för att han hade nödgats på tsarens befallning antaga hetman-titeln; men han lovade att vara Mazepa en trogen tjänare(!) och att till honom föra de rebelliska kosackerna, så snart ett lägligt tillfälle yppade sig.

De zaporoger, som med Konstantin Hordienko följde Karl XII till Bender, gjorde ett särskilt avtal, *pacta conventa*, med sultanen Achmed III och ställde sig därigenom under turkisk överhöghet. Vid det möte, där detta beslöts, voro närvarande Devlet Girej såsom sultanens representant och seraskiren Izmail pasja. För rästen var det en mycket brokig samling av zaporoger, karoliner, janitjarer, murzor (tatariska furstar), polacker och rumäner. Karl XII var dock ej närvarande, ty det anstod ej hans kungliga värdighet att intaga den andra hedersplatsen efter sultanens ställföreträdare. Zaporogernas ataman fick rang av pasja med två hästsvansar samt en tvåfärgad fana av siden: på det röda fältet en nymåne av silver och på det vita ett gyllene kors. Dessutom fick han en sibirisk sobelpels. De andra fingo vapen, björnpelsar och skinnmössor. Efteråt dracks det ganska tappert i Benders judekrogar, där sultanens vän-

gåvor omsattes i klinganda mynt, som hamnade i krögarens pung.

Hordienko grundade sedan en ny *kosj* vid Budjatska viken vid sjön Jalpuch (i Bessarabien). Andra zaporoger anlade Kamenskaja Sitj, men det förstördes på Peters befallning av Skoropadskij och general Buturlin.

I maj 1710 skickade zaporogerna i Bender en deputation till Konstantinopel för ingående av en formlig allians med sultanen mot Moskva. I svenska riksarkivet förvaras ett dokument, som innehåller namnen på deputationens medlemmar: kosjevoj atamanen Konstantin Koscia, översten av Priluki Dimitrij Horlenko, generaldomaren Kilim Dolhopoly, generalasaulen Gregoire Hercig, generalskrivaren Jean Maximovicz och överste Kyryl — ett sällskap, varav vi längre fram skola återfinna en del i Stockholm.

Sedan Karl XII hade hunnit hämta sig från den första förvirringen och förstämningen efter Poltava och Perevolotjna, var han ju åter lika kamplysten som förr och räknade därvid på den turkiska alliansen. Och även sedan ryssarna sluppit undan för så billigt pris efter det olyckliga fälttåget vid Prut, kände de sig icke trygga för nya överraskningar, så länge Karl XII var den turkiske sultanens gäst. »Ehuru dessa barbarer (turkarna) — skrev Sjafirov till tsaren 1713 — äro både vettlösa och oordentliga, äro de dock mäktiga, talrika och ofantligt pänningestarka och hava sådana lärare, som känna icke blott det ryska rikets intressen och styrka, utan ock hela Europas. Ehuru den svenske kungen icke är klok, har han dock hos sig några kloka ministrar och generaler.»

Om det hoppfulla förtroende, varmed Karl XII i Bender fasthöll vid det sköra och tämligen värdelösa förbundet med zaporogerna, vittnar vackert det brev, som han i maj 1710 skickade till deras ataman Jakim Bohusj. Det lyder:

»Av eder skrivelse den 12 augusti (1709) och av edra utsända bröder, Lukjan och Kondrat, hava vi erfarit, att I,

mina herrar, hittills ej haven fått någon underrättelse från oss, och att I därför av oss önsken meddelande såväl om vår hälsa som om avsikten med det krig, som nu börjats (av turkarna) med moskalen. Det har synnerligen fägnat oss, att I icke blott ären hjärtligt oroade för vår kungliga person, utan ock att I visen eder ense om att hämnas så snart som möjligt på er och vår fiende, moskalen. Därför vilja vi icke för eder, gode herrar, förtiga, att vårt sår (i foten) redan av Guds nåd är riktigt läkt och att vi alla i endräktigt samförstånd stadigt skola stånda i batalj mot moskalen med vår största armé, och sålunda skola vi kunna avsluta kriget, ty I, likasom vi, haven visat er redobogna till allt och för vårt välde. Och däri ligger intet farligt, ty Gud, den högste, vårt rättvisa vapen, välsignar alla dem, som kämpa med oss, så att vi kunna krossa våra fiender. Och vi skola känna oss tillfreds, om blott I, högädle herrar, icke avstån från vår protektion....» [1])

Rörande är också att läsa de skrivelser, som zaporogerna genom sina atamaner från lägren vid Dnjeper skickade den svenske konungen i Bender under förra hälften av år 1710. Fyra sådana skrivelser (från Nikita Bogusch = Bohusj och Josif Kyrilenko) förvaras i det svenska riksarkivet. De visa, hurusom kosackerna vid Dnjepers vattenfall, trots alla motgångar, voro besjälade av samma naiva optimism och segervissa entusiasm som sin svenske beskyddare. I den sista skrivelsen (av den 6 juni 1710) önska de konungen lycka och seger mot gemensamma fiender, på det att de själva måtte helt och hållet befrias från det moskovitiska oket. »Det är icke brukligt, att man låter välgärningar och nyttiga ting sjunka i glömska, och därför bringa vi i djupaste ödmjukhet ett underdånigt tack till ers kungliga majestät icke blott för fanan, den förnäma krigsklenod, som skickats oss, utan ock för de oss tillsända

[1]) Slutet är oläsligt. Skrivelsen är avfattad på lillryska språket.

privilegierna rörande våra krigsfriheter och rättigheter, vilket i fullaste måtto har fröjdat allas våra hjärtan.»

Ja, ännu efter Karl XII:s död bevarade dessa naturbarn sin svärmiska tillgivenhet för sin bundsförvant i fjärran nord och sitt bedrägliga hopp om ett fritt Ukraina. I breven från atamanerna Ivan Malizewitz och Vassilij Jerofcoff (i sv. riksarkivet) kalla de sig »arma övergivna på en främmande ort», tacka för den muntliga hälsningen genom Feodor Nachimoffskij, lyckönska drottningen, som »måtte triumfera över alla sina fiender», och förlita sig på Karl XII:s konungaförsäkran om protektion »såsom på en oförstörbar mur och ett fast vapen». Och i en hälsning till Fredrik I med anledning av hans tronbestigning skrevo de: »Våra tårar ha förvandlats till glädje».

Men med Karl XII försvann i själva verket zaporogernas och Ukrainas sista hopp. Chmielnitskijs stora tanke, vanställd genom Mazepas fega hållningslöshet, gick för alltid upp i rök vid Poltava, och av den mäktige, förslagne kosackhetmanen var det endast en skugga kvar, då han såsom en till kropp och själ bruten gubbe kom till sin dödsbädd i Bender.

Lika svävande som uppgifterna äro om Mazepas födelseår, lika oviss är man om hans dödsdag. Måhända var det den 22 september 1709 — detta datum angiva både Nordberg och Rigelman. Kostomarov, professor Hrusjevskij och Evarnitskij skriva dock: Den 22 augusti. En här och var förekommande notis, att han skulle hava tagit gift för att förkorta livet, är oriktig; ty efter alla själskval och kroppsliga krämpor voro hans dagar redan räknade, då han kom till Bender. Förmodligen påskyndades döden, då han fick veta, att tsar Peter av turkiska regeringen begärde hans utlämnande genom sitt sändebud i Konstantinopel, greve Peter Tolstoj, den adlige stamfadern för den linje, vars huvudman för närvarande är den världsbekante författaren på Jasnaja Poljana. Denne Tolstoj, en av tsarens mest intelli-

genta rådgivare, blev på sin herres befallning gift med hetmanen Skoropadskijs dotter Uljana och utnämndes till den förste storryske översten i Lillryssland. Han bjöd turkarna 300,000 thaler, för att Peter I skulle få åse, huru Mazepa hudflängdes och hängdes i galge; men detta nöje förunnades honom icke: Karl XII:s bundsförvant åtnjöt orientens heliga gästfrihet och var säkert skyddad i Bender.

Bland senare tids påhitt är den falska anekdoten om hans sista ord på dödsbädden: »Må jag ensam bliva olycklig, och icke de många, på vilka mina fiender kanske aldrig tänkt eller vågat tänka. Det grymma ödet har redan förstört allt med ett ovisst slut.» Inte heller vet man, huruvida han före döden bränt sina papper i Bender. Troligen voro de redan före slaget vid Poltava förintade, och Mazepa hade för resten aldrig varit vän av skriftliga förbindelser. I det avseendet var han en äkta kosack av den gamla goda stammen.

Det tillförlitligaste och utförligaste aktstycket om Mazepas död befinner sig i svenska riksarkivet. Det är skrivet pa tyska omkring år 1720 — utan tvivel av Orlik, fast det ej är undertecknat, och i alla händelser av en person, som stått Mazepa mycket nära under hans sista levnadsdagar. Enär detta papper även sprider ljus över Mazepas ekonomiska förhallanden och hans kvarlatenskap, förtjänar det väl att återgivas i ordagrann översättning.

Utförlig berättelse om huru den kosackiske fältherren Mazeppa avled och huru hans egendom efter hans död blev disponerad.

»Då vi lågo i Bender, föll den kosackiske fältherren Mazeppa i en dödlig sjukdom, varför han skickade bud till hans högtsaliga kungliga majestät och lät bedja, att hans majestät måtte förordna en pålitlig människa till honom i hans sjukdom, på det att hans egendom, som han hade hos sig i gyllene klenoder, icke skulle råka i främmande hän-

der. Därpå beordrade hans högtsaliga majestät mig genast, att jag skulle förfoga mig dit och stanna där hos honom. Då jag nu kom till honom, fann jag honom mycket svag, och så fort jag inträdde, blev han mycket glad att jag kom till honom, emedan jag kunde tala med honom. Därpå anmodade han mig, att jag skulle stanna hos honom och hava ett vaksamt öga på hans saker och på hans rum, särskilt på hans skrin och på två fjärdingar, som voro fulla med dukater, samt ett par ridväskor, vari alla hans juveler och ett stort antal guldmedaljer lågo. Ridväskorna lågo under hans huvudkudde, men kaggarna med dukaterna i stodo framför hans säng. Han bad mig också, att ingen av hans folk skulle få bära eller taga något i hans rum.»

»Hans systerson Vojnarovskij träffade jag i samma hus *apart* sittande i ett annat rum. Honom sade jag, att jag hade blivit beordrad att stanna där och giva akt på herr fältherren och på hans saker, vilket likaledes var honom kärt. Två à tre dagar därefter dog herr Mazeppa om natten. Den turk, som ägde huset, skickades genast till den turkiske *cadi* eller domaren för att underrätta domaren om detta, varpå inom en timme fyra turkar kommo från domaren och togo allt, vad de funno i Vojnarovskijs rum, och buro det in i det rum, där den döde Mazeppa låg, stängde och förseglade dörren, sägande att detta skedde i deras käjsares namn och att deras rättigheter och bruk i landet krävde detta. Därpå satte jag också mitt sigill därpå. Men herr Vojnarovskij blev häröver mycket *allarmiert* och otålig för att de också förseglade hans saker. Men han måste finna sig häruti, sedan turkarna hade försäkrat honom, att de åter skulle frigiva allt, så snart man fann Mazeppas rätte arvinge.»

»Så fort dagen grydde och Benders portar öppnades, begav jag mig till staden till hans högtsaliga kungliga majestäts läger och rapporterade, att Mazeppa var död och

att alla hans saker hade blivit förseglade av turkarna, varpå hans högtsaliga majestät genast skickade mig till pasjan i Bender med anmodan, att pasjan måtte utfärda en order, att sigillet skulle borttagas från dörren, enär den salige Mazeppa icke blott tillhört hans majestäts svit, utan ock stått under hans majestäts protektion. Därpå sände pasjan bud till domaren att sigillet skulle tagas bort. Sedan detta skett,

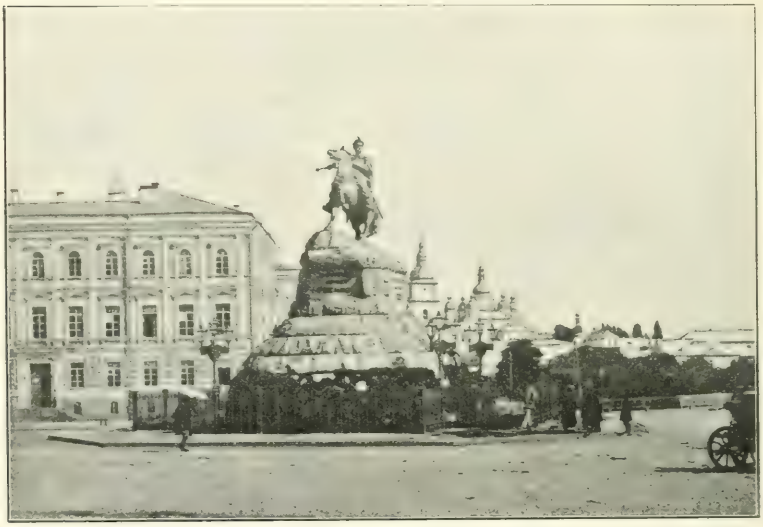

Chmielnitskij-monumentet i Kiev.

fick jag order av hans högtsaliga kungl. majestät att överlämna allt åt herr Vojnarovskij. Denne lät redan samma dag föra allt till sitt kvarter, och sålunda fick herr Vojnarovskij fullständig dispositionsrätt till allt.»

»Men då det kosackiska generalitetet (starsjinan, krigskansliet) erfor, att herr Vojnarovskij sökte att ärva endast Mazeppas pängar, men icke hans tjänst, uppstod bland dem ett stort sorl, och de började också för den skull att högeligen besvära sig hos hans kungl. majestät, hurusom de

förnummit, att herr Vojnarovskij icke hade lust att efterträda sin morbror, den avlidne Mazeppa, enär han icke blott tillägnat sig Mazeppas hela skatt, utan ock alla klenoder och regalier, som av gammalt tillhört den efterträdande fältherren, och i händelse han ej ville bliva fältherre i den avlidnes ställe tillhörde honom rättsligt ingenting, enär Mazeppa ej lämnat efter sig något testamente och ej testamenterat något åt honom. Därför lät hans högtsaliga kungl. Majestät anordna en undersökning, och en kommitté tillsattes, bestående av general Poniatowski, ombudsrådet von Müllern, kammarherren Klingenstjerna och kanslirådet von Kochen. Efter anställd undersökning fälldes också utslag i denna sak, enligt vilket allt tillerkändes herr Vojnarovskij. Men kosackerna höllo på att Vojnarovskij skulle bliva fältherre, emedan han icke blott förut beklätt posten såsom underfältherre i Mazeppas frånvaro, utan därjämte tagit till sig den förre fältherrens kassa. Men kosackernas yrkande avslogs, och fältherrevärdigheten överlämnades åt herr Orlik, som i början ogärna ville mottaga den; men alldenstund hans högtsaliga kungl. Majestät fasthöll därvid, måste herr Orlik nöja sig därmed. Emellertid kom herr Vojnarovskij och lovade Orlik 3,000 dukater, om han ville antaga denna *charge,* varpå Orlik upphöjdes till fältherre, och herr Vojnarovskij behöll allt, vad Mazeppa lämnat efter sig av guld, juveler och andra värdesaker.›

Så långt denna helt visst trovärdiga skildring av Mazepas ändalykt. En hjältes död! Ännu i det allra sista märker man hans pänningsnikenhet och hans misstro även mot sina allra närmaste. Och knappt hade han lyktat sina ögon, förrän kivet begynte om hans kvarlåtenskap.

Emellertid fick Mazepa en ståtlig begravning, som mången verklig hjälte skulle kunnat avundas honom, ty trettio svenska officerare — helt visst några av sin tids

yppersta krigare — följde kistan till graven. Härom skriver Nordberg:

»Mazeppa wardt först med wanliga Ceremonier efter Grekiska kyrkans bruk begrafwen strax utanför Swenska lägret, men sedermera beledsagade hans folk Liket till Jassi, där det aldeles wardt nedersatt och de ordentelige Själemässorna skedde. Begrafningsprocessen war sålunda: Först redo alle Konungens Trumpetare och Pukslagare, med en Sorge-Musique alt ifrån Fält-Herrens Quarter i Bender till Graf-Platzen. Efter dem en förnäm Cossak, som förde Fält-Herrens staf eller spira, besatt med äckta stenar och pärlor. Därnäst kördes Liket på en vagn, med 3 par hwita hästar; Lik-kistan war med rödt sammet och breda guld-Galoner. På bägge sidorna gingo Cossaker, klädde i Pantzer-skiortor, bärande alle blåtta sablar. Så gick en hop Cossakiska qwinfolk till fot, gråtande och tjutande, såsom vid deras begrafningar brukeligit är. Därefter följde den honom i sedermera succederande Fält-Herren Orlich och Mazeppas syster-son Woinarowski til häst, och aldra sidst 30 Swenske Officerare. På sidorna utan före redo Cossakerne Compagnie wis, med nedersläpta Fahnor och Bössor. Kyrckan låg ett litet stycke från staden. Dit bars Liket in; Prästerne tände op en myckenhet waxlius. Så blef mässan sungen. Liket lyftes i grafwen, och i det samma gåfwo alle Cossackerne Salwa.»

Av denna skildring tyckes framgå, att Mazepa blev begraven i Jassy, och detta upprepas av Kostomarov. Bantysj-Kamenskij uppger — efter Engel och andra sagesmän — att han blev begraven i byn Varnitsa vid Bender, där han hade dött. Emellertid nämnde redan hans samtida landsman Hertsik, att han jämte två män skickades av Vojnarovskij för att föra kistan från Bender till Galatz, där den sänktes i mullen av metropoliten, och i sitt år 1716 i Breslau uppsatta testamente, varav svenska riksarkivet besitter en kopia, anslog Vojnarovskij ett tusen thaler åt klost-

ret »Gallatz i Wallachiet, där hans excellens, den zaporoviske fältherren Mazepas, min salige morbroders och välgörares kropp ligger begraven».

Detta bekräftas till fullo av en samtida rumänisk krönika av Nicola Costin, storlogofet (kanslär) av Moldau, d. 1711, publicerad av major M. Kagalnicean i Jassy 1845. Däri heter det: »Den 18 mars 1710(!) [1]) dog i Bender hetman Mazepa. Begravningsceremonien förrättades i kyrkan i byn Varnitsa vid Bender, varpå kroppen fördes till Galatz, där den begravdes i S:t Georgs kloster». Detta kloster hade mycket tidigt grundats av genuesarna. Kistan nedsattes mitt i klosterkyrkan i ett underjordiskt valv av tegelsten, och ovanpå, pa golvet, lades en gravhäll, varpå Mazepas namn med furstevapnet och en enhövdad örn inristades.

Men icke ens efter döden fick den stackars Mazepa vara i fred. Några månader efter begravningen, då turkarna under kriget med Ryssland stormade Galatz och plundrade klostret, öppnade de kistan i förhoppning att finna några skatter däri, och en del av de förmultnade lämningarna lära då ha kastats ut på stranden av Donau. Nu först fick Mazepa ro en tid bortåt. Men när grekiska munkar år 1835 ville begrava serdaren Dimitri Derektji-pasja mitt i kyrkan, stötte de oförmodat pa Mazepas glömda gravvalv, och det, som ännu kunde finnas kvar av hans knotor, måste maka åt sig för serdarens ben. Några år senare flyttades bådas jordiska kvarlevor till en annan plats utanför kyrkan, och den gamla gravhällen ersattes av furst Michael Gika med en ny. Härvid begick man dock det komiska misstaget, att man försedde Mazepas tyska riksfurstevapen med

[1]) Uppgiften om denna dödsdag är dock mycket beaktansvärd. Om Mazepa dött i aug. eller sept. 1709, såsom alla andra uppgiva, har man svårt att förklara, varför valet av hans efterträdare såsom hetman uppsköts ända till våren 1710.

en tvåhövdad (österrikisk eller rysk) käjsarörn. I senare fallet en händelse som ser ut som en tanke!

* * *

Den 5 april 1710 hade Mazepas sekreterare, Filip Orlik, avlagt trohetsed såsom hetman, sedan Vojnarovskij, trots kosackernas önskan, på det bestämdaste vägrat att övertaga sin morbrors svåra ämbete såsom lillrysk hetman och chef för den zaporogiska armén under svenskt beskydd och till och med givit Orlik 3,000 dukater för att han skulle övertaga *bulavan*. Denna utnämning bekräftades den 10 maj av Karl XII, som i sitt på latin avfattade utnämningsbrev (förvarat i R. A. [1]) berömmer Orlik och »det fräjdade lillryska folket, som suckar under det vanmäktiga moskovitiska herradömets ok»; kungen lovade därjämte att icke nedlägga vapnen mot »Czarus Moskoviæ», att söka upprätta den forna kosackfriheten, trygga Ukrainas gränser och försvara dem mot gemensamma fiender.

Orlik, vilken vi längre fram skola återse i Stockholm, var utan tvivel den mest begåvade och mest sympatiske i det blandade sällskap, som kallas *mazepintser*, d. v. s. Mazepas överlevande fränder och anhängare, och ända till sin död (omkr. 1742) förblev han de gamla kosackiska frihetsidealen trogen med ungdomlig entusiasm och en för zaporogerna mindre vanlig energi. I ett brev till drottning Ulrika Eleonora 1719 (i R. A.) kunde han också med en viss berättigad stolthet säga: »Jag vill förtyga then trohet, hwilken min Krigmacht glorieust bewijst, hwilken effter thet pultaviske slaget, sedan Fahrkåsterne woro af fienden borttagna, hans högtsahl. Kongl. Mayt tå han blesserat war, öfwer Nyper-strömen öfversatte och intill Bender genom öde och obanade marker med högsta trohet hans Mayt

[1]) = Svenska riksarkivet.

igenombrachte och så för Konungens wälfärds skull mycket blod invid floden Boh (Bug) utgjutit och många glorieuse actioner utfört.»

Och om sitt förhållande till sin bortgångne förman skrev han 1719 (R. A.): »Om det vore mig tillåtet att sammanställa det andliga med det världsliga, skulle jag på min företrädare, den välborne Mazepa, vilja tillämpa Evangeliets ord: Si, vi hava lämnat allt och följt dig. Om vi sporde, vad vi skulle få i lön därför, skulle han, om de döda kunde tala, svara ur sin efterlämnade aska: Allt, som är mitt, är ock ditt, likasom han under sin livstid vid sin själs salighet ofta svor mig, att jag skulle hava alla hans ägodelar gemensamma med honom, men fordrade av mig, att jag skulle förbliva honom trogen, på det han icke måtte förråda tsaren.»

Även sedan Karl XII hade lämnat Bender, betygade Orlik i sina prydligt skrivna latinska brev (R. A.) till konungen i Demotika sin orubbliga trohet och prisade Karl XII:s »heroiska dygd, som icke blott lärt sig att besegra fienden med vapen, utan ock att vinna de honom underdånigas hjärtan genom välgärningar». I ett av dessa brev liknar han den nödtvungna vistelsen i Bender vid den babyloniska fångenskapen; men »intet sargar hans bröst så svårt som att han ej längre får skåda konungen själv».

Den redan antydda tvisten mellan Orlik och Vojnarovskij rörande Mazepas kontanta kvarlåtenskap beredde sedermera den svenska regeringen mycket obehag. Närmast gäller det 60,000 thaler, som Mazepa redan före slaget vid Poltava hade lånat åt Karl XII. Vojnarovskij påstod, att hans morbror tagit dessa pängar ur sin egen kassa och att han i egenskap av Mazepas universalarvinge sålunda vore den rättmätige fordringsägaren. Orlik åter försäkrade, att Mazepa hade försträckt konungen denna summa ur den zaporogiska krigskassan. Orlik hade nämligen av greve Piper skickats till Mazepa med anhållan att få för

svenskarnas räkning låna detta belopp mot en växel på Hamburg. Mazepa hade efter vanligheten slingrat sig undan med att han själv ej hade pängar efter plundringen av Baturin, men att han skulle bedja starsjinan utanordna detta belopp, och generalmajor Lagercrona fick också 60,000 thaler i Budistje. Och Orlik anmärkte med rätta i en av sina inlagor till svenska regeringen, att om det hade rört sig om Mazepas privata medel, hade han ju icke behövt inhämta det kosackiska krigskansliets samtycke till denna pänningaffär.

Kort efter Karl XII:s avresa från Bender dog därstädes kosacköversten Bystritskij, vilken omedelbart före kalabaliken [1]) sände konungen en latinsk anklagelseskrift, varav Orlik fick en (i R. A. förvarad) kopia, som Bystritskijs son lämnade honom. Med ett utdrag ur denna skrift taga vi avsked av Mazepa, sådan han ter sig i den historiska forskningens ljus.

»Högt lysande Konung och nådige herre.

»Icke genom någon annans förvållande har jag förlorat min fromma hustru, mina barn och min förmögenhet än genom den saligt avsomnade fältherren Mazepa, därför att jag icke förrådde honom, då jag två gånger skickades med brev till ers majestät och fortsatte min tjänst hos honom under loppet av fyrtio år. Men nu har den högädle herr Vojnarovskij glömt detta och gäckar mig blott med löften, änskönt min hustru var befryndad med honom, ty

[1]) Här må anföras en episod ur den förträffliga tidskriften »Kievskaja Starina (1896) om Karl XII:s värja, som förvaras i Moskvas rustkammare. Da kungen skulle föras till Demurtasj vid Adrianopel, vägrade han att taga emot sin värja, och då man två gånger räckte den åt honom i vagnen, kastade han ut den. Den tillföll då seraskiren Izmail-pasja, som kort därpå förflyttades till Otjakov och med sitt huvud fick plikta för kalabaliken den 1 febr. 1713. Denne skänkte värjan åt general Tutjkov, guvernören i Izmail.

Mazepa var hans morbror och min hustru, född Horodisko, var herr Vojnarovskijs moster. Han lovade från början att ge mig några hundra dukater, därför att jag hade understött honom i besittningen av pängarna, då jag intygade, att det icke var en offentlig kassa, utan fältherren Mazepas enskilda medel. Och om jag ville yppa sanningen, så vore det otvivelaktigt, att Mazepa har tagit i besittning tre fältherrars pänningar, nämligen Bruchovietskijs, Mnohohrisjnijs och Samojlovitj', samt Samojlovitj' trenne söners rikedomar: Simeons, den av tsaren i Sievsk avrättade Grigorijs och den till Sibirien förvisade Jakobs, vilket allt stannat i Mazepas händer. Men även offentliga inkomster av arrenden stannade hos Mazepa, och efter hans död tog herr Vojnarovskij alla dessa allmänna pänningemedel och klenoder, änskönt Mazepa icke tog dem med sig till Ukraina. Mazepa skickades av kosjevojen Sirko undan den yttersta dödsfara till Samojlovitj i Baturin och därifrån till Moskva. Sedan användes han i femton år av Samojlovitj i hovtjänst, utsågs av honom till generalasaul, vilket ämbete han förvaltade i sex år, och sedan Samojlovitj förvisats till Sibirien, efterträdde Mazepa honom och tog till sig alla kassor och offentliga medel.»

Detta var domen över död man, och den, som fällde detta omdöme, hade varit fyrtio år i Mazepas tjänst. Vad tänkte Karl XII, då han mottog detta brev?

Ridån gick nu ned över ett av var historias underbaraste skådespel med alla dess växlande tablåer från Narva till Bender. Men den epilog, som sedan följde, utspelades icke på Ukrainas bloddränkta jord. Dess fragmentariska scener måste hopletas från Moskva och Petersburg, fran Sibiriens snöhöljda stepper, från Skåne och Sveriges huvudstad.

VII.

DEN STORA EFTERRÄKNINGEN.

Det var ett sällsynt brokigt följe, som efter Karl XII kom från Turkiet till Sverige år 1715. Den europeiska orientens samtliga folkslag voro här representerade — icke minst judar och greker, och huru olika dessa objudna turister än voro sinsemellan i språk, religionsbekännelse och seder, hade de dock ett gemensamt: större eller mindre pänningekrav på Karl XII och den svenska statsskassan. Om dessa stackares och skojares öden i Stockholm läses utförligt i Th. Westrins intressanta uppsats om Karl XII:s orientaliska kreditorer i Hist. Tidskrift (1900). Här vilja vi endast sysselsätta oss med de *mazepintser*, vilka efter det stora skeppsbrottet vid Dnjeper och Dnjester såsom små spillror av ett stort vrak slungades upp på skånska kusten. Källan för dessa lillryssars passionshistoria är nästan uteslutande det svenska riksarkivets »Cossacica» och biografiska material. [1])

Förutom Mazepas nominelle efterträdare såsom lillrysk hetman under svenske kungens protektion, Orlik (med hustru och barn) samt systersonen Vojnarovskijs maka, bestod den ukrainska kolonien i Stockholm 1716—1720 av följande notabiliteter: generaldomaren Kliment Dolhopoli,

[1]) På uppdrag av Sjevtjenko-sällskapet i Lemberg publicerar författaren de dithörande aktstyckena i det lillryska lärda samfundets årsskrift 1909 med anledning av det 200-ariga Poltava-jubileet.

generaladjutanterna Grigorij Hertsik och Fedor Mirovitj, asaulen Ivan Hertsik, »generalauditören» Fedor Tretiak, standarbäraren Aftaman Hertsik, »bulavniken» Fedor Nachimovskij samt en ortodox präst vid namn Parfenij, vilka under vistelsen i Stockholm åtnjöto ett årligt underhåll, växlande från 672 daler silvermynt till 200. Dessutom fanns det icke så få lillryska krigsfångar, tjänare och f. d. soldater, som från Ukraina hade blivit vinddrivna till det avlägsna landet på andra sidan om det baltiska havet. Och alla gjorde de anspråk på eller tiggde större eller mindre smulor av de två och en halv miljoner riksdaler courant (= 20 milj. kronor i nutida mynt!), som Karl XII och hans lättsinnige finansielle medhjälpare Grotthus upplånat i Turkiet.

Den märkligaste av dessa exotiska gäster var obestridligt *Filip Orlik*. Han härstammade från en tjechisk släkt, som under hussitkrigen utvandrat från Böhmen till Polen och Litauen, och en av hans förfäder, Stanislaw Orlik de Lasiska (d. 1559) ligger begraven i dominikanernas Trefaldighetskyrka i Krakau. Filip föddes år 1672, studerade hos jesuiterna i Vilna, Mohilev och Kiev, kom 1698 i kosackisk kanslitjänst, gifte sig med Anna Hertsik och blev »generalskrivare» (sekreterare eller kanslär) hos Mazepa, med vilken hans öden oupplösligt förknippades. Man vet ock, att han var med vid Jan Obidovskijs bröllop med Kotjubejs dotter Anna, ty han uppvaktade då brudgummen, Mazepas systerson, med en »panegyrik» eller bröllopskväde.

Då Orlik efter Mazepa hade blivit vald till hetman (1710), kom han naturligtvis i en mycket vansklig belägenhet, som både finansiellt och politiskt förvärrades, sedan Karl XII lämnat Bender för alltid. Hans latinska skrivelser till den höge protektorn intyga också icke blott hans oförställda beundran för Karl XII:s hjältemod och hans personliga hängivenhet för den man, i vilken han allt fortfarande såg sitt eget och hela Ukrainas enda stöd, utan ock hans förtvivlan över den svåra ställningen. Här må vara nog att

anföra början på ett av hans memorial till den svenske kungen, skrivet på hans vanliga siratliga, nästan poetiska latinska språk:

»Enär det ser ut som den Ottomanska Porten vore betänkt på att åter gripa till vapen mot moskoviterna, måste vi frukta, att vi i detta förvirrade sakläge störtas från det moskovitiska förtryckets Scylla till det turkiska förtryckets ännu farligare och fördärvligare Charybdis. På det att detta måtte undvikas, bedja vi ödmjukligen, att hans kungliga Majestät, vår nådigaste herre och beskyddare, måtte bispringa vårt mellan Scylla och Charybdis skeppsbrutna folk och på de sätt och med de medel, som honom täckes, i denna storm föra vårt fosterland till det goda hoppets udde.»

Från Wien kom Orlik med sina landsmän 1715 till Stralsund, varifrån han redan skickade brev till Stockholm med begäran om pänningunderstöd, och själv anlände han på nyåret 1716 till Ystad. Såsom första hemvist anvisades dem Kristianstad, och Hertsik fick sitt tillfälliga uppehälle genom något arbete i Karlskrona. Orliks familj kvarstannade i Kristianstad och led där mycken nöd. I ett brev till drottning Ulrika Eleonora 1719 beklagade han sig över att hans hustru och sju barn i två månader saknat alla medel, knappt hade en bit bröd till sitt uppehälle och nödgades taga varor på kredit, så länge sådan beviljades. Då han själv fortsatte resan till Stockholm, måste han i Kristianstad »till sin evärdeliga skam och nesa» hos köpmannen Conrad Kampf pantsätta sina två »fältherrespiror», sin kungliga fana och »det feltherretecken, hvilket gemenligen kallas Bunsiuck» (buntjuk, standaret med hästsvans) för att få de 200 riksdaler, som resan till Stockholm krävde. I Kristianstad satte han sig i skuld för inalles 4386 riksdaler. Och i Stockholm måste han pantsätta sina sista klenoder, en diamantring och ett guldkors, för 60 thaler och gjorde

skulder hos general Meyerfelt, greve Crispin, v. hovkanslär Höpken m. fl. till ett belopp av 1,132 riksdaler.

Emellertid utfick den stackars Orlik den 3 juni 1719 ett halvt års gage, och år 1720 anslogo ständerna åt honom 20,000 daler s. m. Därmed avskrevs den fordran å 60,000 thaler, som Orlik i egenskap av hetman ansåg sig ha rätt att få, enär detta belopp uttagits ur den ukrainska krigskassan såsom krigslån åt svenskarna och icke vore att betrakta såsom Mazepas enskilda förmögenhet, varöver systersonen Vojnarovskij hade att förfoga. »Vojnarovskij — heter det i en av hans besvärsskrifter — hade inne moth all rätt och wanlighet alla publique medel genom sina til sig köpte wänners gunst och hielp. Jag teeg härtill stilla, fastän hela mitt Krigfolk mot detta mitt stillatigande ropade.»

Efter Karl XII:s död skrev han till drottning Ulrika Eleonora ett latinskt brev, vari han vältaligt beklagade den stora förlusten: »Ho skall giva mina ögon vatten, på det jag må kunna begråta det sorgliga och beklagansvärda öde, som drabbat den oförliknelige hjälten, Ers kungliga Majestäts kärälskelige broder, min synnerlige beskyddare och mycket nådige herre?.... Min smärta tränger ända till märg och ben» etc. Och till zaporogernas kosjevoj Milasjevitj skrev han den 8 dec. 1719:

»Jag måste hjärtligt sörja över min olycka att jag, efter hans lysande och evigt minnesvärde konungs, vår protektors död, nu står alldeles övergiven och därtill är så långt avlägsnad från eder, mina vänner, och den zaporogiska hären. Men I kunnen vara förvissade, mina käre bröder, att jag i själ och hjärta aldrig har avlägsnat mig från eder i detta fjärran nordiska land på andra sidan Baltiska havet.... Om döden ej hade avskurit hans majestäts livstråd, skulle det säkert ha inträffat, att svenske kungen med ännu starkare trupper än vid krigets början skulle hava begivit sig över havet igen, och då hade vi åter fått träffas.

Men Gud har i sina outgrundliga rådslag ändrat allt detta, för att det så mycket fortare skall bli lugnt och för förekommande av ytterligare blodsutgjutelse..... Men till så mycket större fördärv för Moskva har den avlidnes syster Ulrika Eleonora ingått förbund med Polen, England, Preussen, Frankrike, Holland och kåjsaren mot Moskva — hela kristenheten, till och med Ottomanska Porten, mot Moskva, och de skola angripa nästa vår både till lands och sjöss.»

Det var i denna naiva förhoppning om ett stort europeiskt förbund mot tsardömet som Orlik för alltid lämnade Sverige år 1720, och den svenska regeringen var för visso icke missbelåten att för så billigt pris slippa den inflytelserikaste av sina objudna gäster från Ukraina. Orlik for från Stockholm d. 11 oktober till Ystad med sin äldste son Grigorij och sin sekreterare, kapten de Cloirs; men emedan det da för tillfället ej fanns något kofferdifartyg, som låg segelklart till Lübeck, anhöll han, att den svenska regeringen måtte beordra ett transportfartyg från Karlskrona för hans och hans familjs räkning. Även den äldste sonen, Grigorij Peter, upprepade nu sin begäran om reseunderstöd »på grund av faderns mycket svaga pänningetillstånd». Dagen före sin avresa skrev Orlik till konung Fredrik, att han över England ämnade sig genom Ungern till orienten. För att underlätta sin färd skickade han i förväg sin frände, »generalstandarbäraren» Ivan Hertsik, till khanen och seraskiren med konungens brev, och denne borde färdas dit genom Polen tillsammans med sin äldste broder, som för att undgå ryssarnas förföljelser inkognito vistades i en liten stad nära Warschau under general Poniatowskis hägn.

Pa utresan från Sverige lär Orlik verkligen ha fått med sig några skrivelser från den svenske konungen till kåjsaren, konungarna av England och Polen, till Porten och till khanen av Krim, och då Peter I fick vetskap härom befallde han, att inga zaporoger skulle släppas fram till Krim och att man skulle ha ett vaksamt öga på Orlik.

Dennes färd styrdes först till Hannover, och nu begynte ett kringflackande, resultatlöst emigrantliv, som något erinrar om de polska landsflyktingarnas på 1830- och 1860-talet. Från Hannover begav han sig över Thüringen, Prag och Breslau till Krakau, för att undvika ryska spioner, under det att familjen for direkt genom Preussen. Och hans farhågor voro icke ogrundade. Det ryska sändebudet i Wien, greve Jaguzjinski, sände den 14 mars 1721 till greve Neithurt i Breslau en käjserlig order, att enär »förrädaren och rebellen» Mazepas efterträdare Orlik med hustru och barn rest från Sverige till Hamburg för att i Orienten uppegga till krig mot Ryssland, han skulle häktas vid ankomsten till Breslau eller åtminstone under någon förevändning kvarhållas där tills vidare». Hans hustru, som för 800 thalers skuld måste dröja i Breslau, blev — enligt vad Orlik skrev till en svensk rådsherre, förmodligen v. Höpken — mitt i natten visiterad av Jaguzjinskij d. y., utan att man dock lyckades hitta något kompromitterande, och där dog den yngste sonen. Sedermera kom familjen dock till Krakau, där barnen blevo omhändertagna av bernardiner-munkar. Här träffade han ock sin svåger Ivan Hertsik.

Freden i Nystad drog ett streck över Orliks storpolitiska planer, och i sin förtvivlan sökte han försoning med tsaren. Genom det dåvarande holsteinska sändebudet i Petersburg, general Stenflycht (Johan Segersten), den äventyrlige krigaren, som sedan blev Orliks måg, skickade han d. 1 juni 1721 till den mäktige prelaten Stefan Javorskij det ångerfulla brev, som förvaras i ryska statsarkivet och är ett värdefullt dokument rörande Mazepas förräderi. Men det lämnades obesvarat, och det var kanske det bästa för honom själv.

Efter ett besök i Frankrike finna vi Orlik hos khanen av Krim, där han sökte uppvigla zaporogerna och Ukraina till ett hämndekrig mot Moskva, enär »den nuvarande situationen i Europa vore mycket lämplig härför». Och i ett

brev till Fredrik I meddelade han att han, genom sin »generalfänrik» Ivan Hertsik skulle uppmana Turkiet att åter angripa tsardömet dels över Astrachan, dels över Azov. Men all vältalighet och alla ansträngningar båtade till intet, ty situationen var i själva verket allt annat än lämplig. Sverige hade annat att tänka på än att störta sig i ett dåraktigt krig, och zaporogerna, som under käjsarinnan Annas regering fingo flytta tillbaka inom Rysslands gränser, svarade rent ut, att de voro trogna ryska undersåtar och att de undanbådo sig hans skriverier.

År 1722 kom han till Jassy, där han återsåg Karl XII:s tolk Alexander Amir, och fortsatte genom Bulgarien till Salonichi. Där torde han hava stått under hemlig bevakning och sysslade huvudsakligen med en år 1720 påbörjad dagbok, en diger volym på 800 sidor med polsk, latinsk och fransk text, som förvaras i Krakaus Czartoryski-bibliotek. Den torde snart nog komma att publiceras av Akademien i Krakau och innehåller för visso åtskilligt av värde för den svenska historieforskningen. De sista orden i hans dagbok bikta den bittra erfarenheten: »Zaporogerna äro så lumpna, att de icke mer minnas sitt förflutna och sitt gamla anseende». Hans sista brev till Sverige (till von Höpken), berörande den politiska situationen i Europa och planerna mot Ryssland, är daterat den 30 maj 1741. Året därpå dog Orlik, förmodligen i Jassy — det ukrainska kosackväsendets siste mohikan och kanske noblaste representant i utlandet.

Orliks familj var mycket talrik. Med sin hustru Anna, född Hertsik, hade han åtta barn, av vilka dock ett torde hava dött i mycket späd ålder: tre söner, Grigorij, Michal och Jakob, samt döttrarna Barbara, Nastasia, Marta, Maryna och Katarina. Av dessa barn voro Jakob och Marta födda i Bender och hade till faddrar, den förre — Karl XII, den senare — Stanislaw Leszczinski; Maryna föddes på Rügen under Stralsunds belägring och hade till fadder Ulrika Eleo-

nora, som representerades av fältmarskalken greve Rehnsköld. Det yngsta barnet Katarina, som föddes 1718 i Skåne, fick nöja sig med att till gudfader hava guvernören av Skåne. Om deras öden vet man endast, att Nastasia blev gift med general Stenflycht. Den äldste sonen Grigorij studerade ett par år vid Lunds universitet under ledning av Andreas Rydelius, professor i metafysik.

Ekonomiska bekymmer gjorde, att fru Anna Orlik mer än en gång måste vända sig till den svenska regeringen med bön om understöd. I ett brev från Krakau till kung Fredrik 1730 skildrade hon sin olyckliga belägenhet: »Den hårda och ödesdigra nöd, vari jag har råkat: en olycklig moder [i Ryssland] försänkt i det djupaste elände, min make i en dyster landsflykt bland de otrogne, och detta endast för att han offrat sitt liv, sina ägodelar och sin frihet för sitt nit och sin orubbliga hängivenhet för det svenska konungariket och för högtsalig konung Karl XII:s person, ärorik i åminnelse». Även dottern Barbara talade i ett brev till kungen (1731) om att hennes far i Turkiet ej kunde hjälpa familjen med en brödbit och att modern måste göra stora skulder i Polen, så att hon ej kunde komma från Krakau.

Av ett tacksamhetsbrev från den äldste sonen 1747 framgår, att den svenska regeringen (riksdagen) beviljade hans mor och syskon en årlig pension av 600 *platen* (1 plåt = 2 daler s. m.). Denne Grigorij, »comte d'Orlik» såsom han kallade sig, tyckes i det allra längsta ha fasthållit vid de gamla traditionerna och drömmarna om ett fritt Ukraina i förbund med Sverige, att döma av hans brev till Carl Gyllenborg åren 1739—41: »Visserligen kan det tyckas som om min far vore ett svagt verktyg för en så stor plan; men om man tar i betraktande att den kosackiska nationen, såsom vars lagligt valde chef under den svenske konungens auspicier han har erkänts av den Ottomanska Porten, ej åstundar något högre än att få ett gynn-

samt tillfälle att bistå honom, och om man vidare besinnar Portens blomstrande affärer och dess högtidliga försäkringar åt min fader, då han sista gången träffade Stor-Visiren nära Vidin, kan man väl hoppas, att min faders motgångar skola upphöra och att han skall bliva i stånd att med sin nation gagna Sveriges intressen ....»

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Ett ännu sorgligare öde gick Mazepas systerson *Andrej Vojnarovskij* till mötes. Hans uppfostran och en studieresa i Tyskland hade bekostats av Mazepa, som 1705 rekommenderade honom hos greve Golovin. Såsom Mazepas närmaste frände och arvtagare gjorde han i främsta rummet anspråk på de pänningar, som Karl XII hade lånat av den lillryske hetmanen, och redan från Demotika 1714 framställde han till svenska regeringen sina krav. Han reste dock icke direkt till Stockholm med Orlik och de andra landsflyktingarna, utan lämnade sin familj i Breslau och fortsatte ensam till Hamburg, måhända för att utfå pängar på den växel, som utfärdats på ett bankirhus i Hamburg. Där tillbragte han några veckor på ett — såsom man har skäl att tro — ganska sorglöst sätt, tills den ryska regeringens verktyg — med Hamburger-myndigheternas allt för välvilliga medgivande — lyckades få honom i sitt våld och utlämna honom åt den hämndlystne tsaren, som lät den i det stora hela oskyldige Vojnarovskij umgälla, vad hans rike morbror förbrutit.

Den 12 okt. 1716 hade Vojnarovskij i Hamburg ätit middag hos Aurora Königsmark, för vars kvinnliga behag den något lättsinnige Vojnarovskij helt visst var mindre oemottaglig än Karl XII hade varit. När han på hemvägen åkte i vagn genom den ännu så benämnda ABC-gatan, blev han plötsligt överfallen — på ljusa dagen — av beväpnade män och fördes fängslad till den ryske residenten Böttichers bostad, där han kvarhölls under bevakning av tolv ryska dragoner. Under denna internering trodde han alltjämt, att

svenska regeringen skulle utverka, att han försattes på fri fot, och i ett på polska avfattat brev, som han den 21 okt. skrev till sin hustru i Breslau, röjer sig den äkta kosackiska sorglösheten och optimismen. Detta brev, som av en viss E. H. Weihmantel i Stockholm översattes på tyska 1723, är av följande lydelse:

»Min hjärtligt älskade Annichen!

»Förmodligen har du redan fått underrättelse om min olycka, hurusom jag nyligen häktats av moskoviten i Hamburg, i vilkens kvarter jag nu sitter redan på nionde dagen. På grund av den svenske, den käjserlige och den franske ministerns intervenering vilja stadsmyndigheterna icke att jag föres bort, och jag hoppas därför att bliva fri med Guds hjälp. Därför bör du inte vara allt för ängslig, ty även om jag skulle bli kvarhållen till hans tsariska majestäts ankomst, hoppas jag dock, att han skall förfara såsom en rättrådig herre mot mig, enär han väl vet, att jag aldrig har inlåtit mig i några *consilia* med min morbror. Mitt hjärtas fru, du har ju i dina händer mitt testamente, som jag vid min avresa [från Breslau] lät uppsätta skriftligt. Förbliv därför i den förhoppning, att hans majestät konungen av Sverige såsom en mycket rättvis och nådig herre varken åt dig eller mina barn skall låta någon orätt vederfaras, utan tvärtom, likasom högbemälta Majestät har behållit mig i sin höga protektion, skall han också täckas bevara dig och mina barn i densamma. Herr Ehrensköld har vår obligation i sina händer, och därför skall du, så framt jag skulle stanna kvar i moskovitiskt våld, anmäla dig hos honom och avfordra den. Mitt skrin med papperen i är likaledes i goda händer, där de icke skola gå förlorade. Bed blott Gud, att jag måtte slippa lös ur arresten, så skall allt åter bli bra. Alla mig tillgivna ber jag dig hälsa och försäkra dem, att jag framhärdar så-

som deras, men i all synnerhet min hjärtligt älskade Annichens underdånigaste tjänare S. A. Woynarowsky.»

Men den arme Vojnarovskij bedrog sig grymt både i fråga om Karl XII:s maktbefogenhet och tsar Peters ädelmod. Han fördes i bojor till Petersburg, i vars beryktade fästning han tillbragte sju svåra år. Under de inkvisitoriska förhören inlämnade han en på tyska skriven böneskrift (förvarad i ryska statsarkivet), vari han förklarade sig oskyldig och okunnig om Mazepas förrädiska planer: Jag fruktade att vända mig till tsaren av bävan för hans vrede. Men när jag fick ordern, infann jag mig godvilligt(!) [1]) hos tsarens resident i Hamburg och överlämnade mig åt honom. Jag fick aldrig vara med om hetmanens rådplägningar, ty morbror avlägsnade mig alltid ur det rum, där han hade möte med sina *adherenter* (anhängare). Kanske han, med hänsyn till min ungdom, misstänkte, att jag skulle komma ihåg tsarens nåd och icke sluta mig till honom. Efter morbrors död antog jag icke hetmansvärdigheten och ådrog mig därigenom den svenske konungens misshag, sedan ämbetet givits åt Orlik. Jag har ej gjort något, som strider mot ers tsariska majestät, och därför inträdde jag ej i svensk tjänst(!?). Under morbrors livstid och efter hans död kunde jag ej av den svenske kungen återfå mina utlånade 240,000 thaler. Man avspisade mig med vänliga ord; men detta hindrade mig emellertid att uppfylla min ständiga önskan att bedja tsaren om nåd. Många gånger tänkte jag kasta mig för tsarevitj' fötter, men ett lägligt tillfälle erbjöd sig icke. Jag hoppas, att storgosudaren ej skall straffa mig, oskyldig som jag är till min morbrors synd.»

Men denna onekligen något fega och icke fullt ärliga

[1]) Den ryske författaren A. Bestuzjev påstår verkligen, men utan angivande av källan, att Vojnarovskijs utlämnande till Ryssland drog långt ut på tiden pa grund av Wiener-regeringens protester, och att han slutligen godvilligt beslöt att överlämna sig åt gosudarens nåd eller onåd.

bekännelse räddade icke Mazepas systerson från det sibiriska livstidsfängelset.

Vojnarovskijs trotjänare Andrej Jakubovskij skildrade i brev till sin husbondes hustru, som nu mera var bosatt i Stockholm, huru eländigt han hade det. »Han står under så sträng bevakning, att jag knappt törs tala ett ord med honom. Det vore bättre att vistas bland hedningar och turkar än här, där det icke finns någon barmhärtighet. Jag och min herre behandlas så, att hundarna hava mer frihet än vi och icke bliva så grymt inspärrade.» Dessutom svävade den gode Jakubovskij i ständig ångest för att Vojnarovskij skulle bliva »utfrågad rörande Mazepas affärer».

Fru Anna Vojnarovska, född Mirovitj, gjorde upprepade försök hos både ryska och svenska regeringen att få hans hårda lott lindrad. Hon uppsökte det ryska sändebudet Bestuzjev och lovade, att gosudaren skulle få hälften av den summa, som Vojnarovskij hade att fordra av svenska kronan, om han finge förlåtelse, och hon tycktes vilja muta ministern själv, eftersom hon erbjöd 10,000 dukater åt den, som kunde utverka detta. Men vid denna anhållan fästes intet avseende. Den svenske ministern i Petersburg, baron Cedercreutz, kunde eller ville icke göra något i denna sak; det engelska sändebudet Camperdon ville ej höra på Jakubovskijs jämmer, och den holsteinske representanten Stambke avspisade honom med en allmosa av fem dukater. Och den svenska regeringen var vanmäktig i denna sak.

Med ett dagtraktamente av två kopek och med blott en häst måste Vojnarovskij anträda den förfärliga resan till Sibirien. Av Stambkes kammartjänare fick han en varm peruk, och av sin hustru hade han fått en sändning med linne och skodon, vilka senare dock voro för små för honom, så att de måste säljas. Jakubovskij fick följa sin herre till Tobolsk, men måste där vända om, under det att Vojnarovskij fortsatte till sin bestämmelseort: Jakutsk. Där

tillbragte han ännu många förfärliga år i hemsk isolering och var knappt igenkänlig, då den tyskfödde ryske akademikern Gerhard Friederich Miller år 1737 under sin sibiriska forskningsresa upptäckte den en gång så levnadslustige och elegante översten Vojnarovskij i ödsliga näjder, dit knappast en europé ännu satt sin fot. I sitt testamente hade han anslagit 1,000 thaler-albert »åt den ort, där hans syndiga kropp skall ligga begraven». Denna önskan kunde icke gå i fullbordan, ty ingen kristen präst jordfästade honom, och ovisst är, var hans förmultnade ben vila i steppen under Sibiriens snötäcke. Hans död torde ha timat senast 1743, d. v. s. ungefär samtidigt med olycksbrodern Orliks. Båda föllo de offer för Mazepas politiska brottslighet, den ene i det kalla norden i bortre Asien, den andre slungad av ödet till Balkanhalvöns soliga näjder.

Till Sverige hann Mazepas systerson sålunda aldrig, men hans maka, som tycks ha varit en mycket energisk kvinna, vistades länge i Stockholm och gjorde sig därunder mycket märkbar genom sina ständiga pänningekrav och yrkanden. Hennes far, överste Mirovitj, hade redan 1707 blivit tagen till fånga vid Lachowice och förts till Sverige, där han dog i Göteborg. Mellan familjerna Orlik och Vojnarovskij rådde sedan gammalt en stor rivalitet och ett groll, som yttrade sig på mångahanda sätt. Orliks gemål drog sig icke ens för att i en av sina skrivelser till den svenska regeringen insinuera: »Gud vet, vem fru Vojnarovska slutligen tillhör — antingen Vojnarovskij eller sin förre man Zabila». Vi hava redan av Skoropadskijs brev erfarit, att en Zabila (Zabjela) i Bender lät skilja sig från sin hustru på grund av hennes lösaktiga leverne, och *om* hon skulle vara identisk med den kvinna, som sedan gifte sig med Mazepas systerson, ställer detta onekligen hennes person i en något tvetydig dager.

För att undanröja alla obehagliga rykten försäkrade fru Anna Vojnarovska i ett brev till svenska regeringen,

att hon hade blivit lagligt gift med överste Vojnarovskij i Bender, och till yttermera visso bifogade hon en avskrift av sin makes i Breslau 1716 upprättade testamente, vari han bestämde, att 50,000 thaler-albertus skulle tillfalla hans »kära äkta maka Anna född von Mirowicz, sedan jag till fullo försport och erfarit hennes trohet, redbarhet, välförhållande och äktenskapliga kärlek». Åt dottern *Carolina Eleonora* testamenterades en lika stor summa såsom blivande hemgift, och sonen *Stanislaw* skulle vid myndig ålder få allt det övriga av det »utlånta kapital, som befann sig i hans majestäts den stormäktigste svenske konungens händer».

Det var inga små summor, som det gällde. Vojnarovskij gjorde efter sin rike morbror anspråk på 57,800 dukater, 45,000 thaler-albertus och 60,000 daler courant, motsvarande ett belopp av en miljon kronor, och redan från Breslau 1715 framträdde han med dessa krav. Sedan frun över Stralsund och Lund kommit till Stockholm, fick hon 1718 en revers av år 1713 å $^1/_2$ miljon daler s. m. förnyad av svenska regeringen. År 1720 anslog riksdagen 4,000 daler s. m. om året åt överstinnan Vojnarovska, men hon lät ej avspisa sig med denna årsränta, och i ett memorial till regeringen beklagade hon högeligen, att »den henne tilsagde bestellningen blir så aldeles tilbaka, hwarföre hon nödgas bedia, att Hs Mt. wille låta henne få pass at gå uhr landet samt en declaration at man här icke welat betala hennes fodring».

Denna förtäckta hotelse gjorde verkan. Då ärendet föredrogs i rådet den 30 sept. 1723, yttrade greve Cronhielm: »Jag frucktar storligen, at om man intet på något sätt ställer henne til freds, så lär denna saken än en gång spucka efteråth. Hon är nu i trångmål, och jag tror, om man wille accordera med henne, at hon torde både låta falla en stor dehl af sin fordring och jemväl begifwa sig at taga betalningen effter handen i 5, 6 och kan skee 10

års tid. Går hon ur Landet ohulpen och transporterar sin fordring på nogot annat Herrskap, så lär man säkerligen ei slippa så lätt.»

Resultatet av de långvariga förhandlingarna, för vilka *Westrin* redogör i sin ovannämnda studie om Karl XII:s orientaliska kreditorer, blev, att Anna Vojnarovska 1721 fick fyra tunnor guld med vissa avdrag, särskilt för det henne tillerkända godset Tynnelsö och fastighet i Stockholm (den tomt där Svea-salen nu står). Men ännu var hon icke nöjd. I ett brev till kungen klagade hon över att hon till Tynnelsö hade fått endast 13 hemman i stället för utlovade 26, enär det vore för litet för godsets underhåll, och med sin makes svenske kammartjänare Anders Hallenberg förde hon en lumpen process om 100 dukater, som denne Hallenberg skulle ha lämnat hennes mor i Tobolsk för Vojnarovskijs räkning, och som han efter hemkomsten till Sverige återkrävde med 6 % ränta. Genom ett kungligt utslag av 1736 dömdes hon att betala denna skuld, sedan Hallenberg styrkt sina rättsliga anspråk. På 1740-talet sålde hon Tynnelsö till kungen och flyttade till utlandet, och först nu fick man i Sverige lugn från det hållet.

Men hennes son Stanislaw gjorde sig ännu påmint på ett mindre trevligt sätt. Han hade studerat vid seminariet i Breslau och vid ett juridiskt kollegium i Linz, varifrån han med sin informator Jean de Ring kom till sin mor i Stockholm. Gång på gång begärde han pass för utländska resor, och 1743 anhöll han om respass till Åbo för att »ordna sina angelägenheter vid fredsslutet med Ryssland»; ja, han fordrade till och med, att frågan om Vojnarovskijs frigivande [1]) och om de av ryssarna konfiskerade familjegodsen i Ukraina skulle upptagas i fredspreliminärerna. Och samma år uppvaktade han konungen med en skrivelse, vari det hette:

[1]) Då torde hans far redan ha dött, ehuru sonen icke synes ha haft vetskap härom.

»Man måste therhos beklaga, att hos then ryska Ministeren allt sedan förspordts en besynnerlig wederwilja mot mig, hvilket jag enkannerligen för tu år sedan erfara måste, då jag war i Polen och sökte komma i besittning af min Faders ther i Landet belägna Gods, i thet bem:te Ministere sådant icke allenast hindrade, ehuru stor benägenhet hos Republiquen och högre wederbörande jag annars hade att fägna mig utaf, utan äfven gaf mig nog tydelig anledning att för min person befruchta samma äfwentyr och medfart, som min Fader högst beklageligen måste undergå. Ehuru nu, Allernådigste Konung, för then trohet och oföränderliga tilgifvenhet min Fader och hela hans familie städse visat för Sveriges Rike, thet svåra öde oss övergått, både att se vår Fader bortförd uti ett odrägeligit fängelse, nästan utan hopp om förlossning, och jämväl att gå qwitt all wår egendom; ty bönfaller jag att Ers kungl. Majestät wille mig till någorlunda soulagement för så mycken öfvergående bedröfwelse med heder och titel af swensk Grefwe benåda.»

Men Vojnarovskij junior blev icke introducerad på det svenska riddarhuset såsom greve. Likaledes lades hans skrivelse av år 1751 med nya pänningkrav utan vidare till handlingarna. Detta var den sista yttringen av Mazepas förbund med Karl XII.

Överblickar man de ekonomiska efterdyningarna av den sköra alliansen, knuten på Ukrainas stepper, kan man ej annat än beundra den moraliska plikttrohet, varmed den svenska regeringen och riksdagen sökte honorera Karl XII:s förbindelser, hälst om man tar i betraktande landets utblottade finanser efter ett tjugoårigt krig. En skuldsedel är visserligen alltid en skuldsedel, men i krigstider förstummas vissa lagar, och det skulle väl kunna ifrågasättas, huruvida den nya författningens män voro solidariskt ansvariga för *alla* de skulder, som en enväldskonung och hans uppfinningsrike Grotthus så frikostigt strött omkring sig i

sydöstra Europa. Och framför allt kan man undra, huruvida fru Vojnarovska hade några rättsliga anspråk på de pängar, som Mazepa hade lånat åt Karl XII i Budistje, ty enligt alla uppgifter voro dessa 60,000 thaler tagna ur den kosackiska krigskassan i Lilla Ryssland och tillhörde sålunda ett rike, som i själva verket icke längre hade någon politisk självständighet och följaktligen förverkat sin arvsrätt.

Men för svenskarna voro Karl XII:s efterräkningar något mer än blotta skuldsedlar; det var för dem en hederssak att hålla det svenska namnet fläckfritt även i de ukrainska emigranternas ögon och att åt eftervärlden lämna en så ljus bild som möjligt av den oförliknelige hjältekonungen. »Älskadt vare det folk, som i sin storhets fall gjorde sin fattigdom ärad inför världen!» lyda de vackra slutorden i Heidenstams »Karolinerna».

* * *

Återstår oss nu blott att nämna några ord om de *mazepintser,* som med Vojnarovskij hamnade i Ryssland och Sibirien.

Bland dem, som kommo först till Sverige, innan de åter vinddrevos över havet, var Orliks svåger, *Grigorij Hertsik.* Dennes fader, Pavel, var en lillrysk jude från Uman, som flyttat till Poltava, där han satt vid ett stånd på torget och sålde nålar samt annat kram. Genom intriger lyckades han emellertid bli vald till — överste av Poltava. Efter denna upphöjelse skämdes han för sin låga börd — fadern hade låtit döpa sig för att undkomma Chmielnitskijs slaktande — och kallade sig i officiella handlingar endast Pavel Semenovitj. Han lämnade krigstjänsten i slutet av 1690-talet, lade i dagen en stor ortodox fromhet och byggde i Kiev en kyrka, där han blev begraven.

Dennes son, Grigorij Hertsik, spelade en ganska fram-

stående roll i Mazepas fälttåg med Karl XII, kom till Bender, varifrån han förde Mazepas lik till Galatz, utnämndes av Orlik till generalasaul och skickades i diplomatiska uppdrag både till zaporogerna och till Konstantinopel. I Sverige vistades han med den lilla ukrainska kolonien åren 1716—20 och begav sig över Malmö-Köpenhamn till Polen med rekommendationsbrev från Orlik, i syfte att genom konung Augusts bemedling utvärka förlåtelse av tsaren åt de lillryska landsflyktingarna och asylrätt i Polen. I sällskap hade han Fedor Nachimovskij och Fedor Mirovitj, av vilka den förre fortsatte resan till Krim och till zaporogerna med en skrivelse från Fredrik I, som underrättade om sin tronbestigning: kungen bad Karl XII:s gamla bundsförvanter vara övertygade om »hans kungliga bevågenhet och protektion» (kungligt brev av den 25 sept. 1720) och tillönskade dem »all tänkbar lycka». Nachimovskij skrev från Krim till zaporogerna, att de hade haft det mycket svårt i Sverige efter Karl XII:s död. — Nu fanns det sålunda icke någon mer framstående man av Mazepas anhängare kvar i Sverige, ty krigsrådet Kliment Dolhopoli dog i Stockholm redan 1719. Utredningsman i dödsboet var Grigorij Hertsiks broder Ivan, som av generallöjtnanten greve Crispin fåfängt sökte utkräva en fordran på 120 dukater jämte ränta.

Men hunnen till Warschau, drabbades Grigorij Hertsik av Vojnarovskijs öde. Han häktades på order av ryske residenten, furst G. F. Dolgorukij, och fördes till Petersburg, där han inspärrades i Peter-Pauls-fästningen och underkastades »förhör» den 15 mars 1721. I likhet med de andra mazepintserna förklarade han sig oskyldig till Mazepas förräderi, enär han icke hade blivit invigd i dennes hemliga planer och kom till honom, först då denne redan befann sig hos svenskarna i Romny. Där hade han för resten haft det så svårt, att han hade nödgats idka krogrörelse för att livnära sig. Bland annat bekände han under

tortyren, att då Orlik hade vänt sig till greve Taube för att få bostad i Stockholm, denne hade svarat barskt, att det nu inte var så som under den förre konungens livstid och att han fick skaffa sig husrum och mat bäst han gitte. Dessutom yppade han ett knep av Orlik: Denne skulle ha skrivit ett till sig själv adresserat smickrande brev »från zaporogerna»; detta lät Hertsik i Breslau en lillryss avskriva och skicka till Stockholm för att stärka Orliks kredit!

I det beryktade fängelset på Neva-holmen och i Amiralitetshäktet hölls Hertsik inspärrad till 1728. Då först fick han flytta till Moskva, där hans hustru och barn befunno sig, men stod alltjämt under sträng bevakning. En av hans söner, Peter, som tjänade hos furst A. V. Dolgorukij, behandlades mycket illa och hölls sex veckor instängd i en badstuga för någon lindrig förseelse. Då Hertsiks hustru Anastasia dog 1732, var han så fattig, att han ej kunde bekosta begravningen. Först 1735 blev han fri och fick ett dagligt underhåll av 25 kopek.

Fru Anna Vojnarovskas fränder gingo i Sibirien svåra lidanden till mötes. Hennes bror Vasilij Mirovitj, f. d. överste av Kiev, var gift med en dalig kvinna vid namn Anna Mokievska, som för myndigheterna angav, att hennes make ämnade rymma fran Ryssland och därför hade skickat sin svenske tjänare Erik Witman till sin bror i Sverige för att underrätta honom därom. Denne Witman häktades i Åbo, där han då tjänade hos en svensk officer i hopp att komma hem till Sverige, och fördes till Petersburg. Inför domstol förklarade han, att han såsom ryttare deltagit i slaget vid Poltava och tagits tillfånga, men blivit satt på fri fot genom Mirovitj' bemedling. Han erkände, att hans husbonde hade givit honom en sådan hälsning till sin bror, men endast för att varna honom från att resa över till Ryssland, enär »de, som återkommo från svensken, ställdes under bevakning». Witman fördes till Moskva för

att konfronteras med Mirovitj, och denne »bekände under tortyr». Hans frånskilda hustru fick för sitt nesliga svek lov att flytta till sina släktingar i Ukraina, men Mirovitj fördes i bojor till Tobolsk jämte åldrig mor, en dotter, en svärdotter och fem söner.

Av dessa söner blevo Dimitrij och Ivan Mirovitj undervisade i den strängt pietistiska skola, som den redan före Poltava-slaget tillfångatagne kaptenen vid överste Albedyls dragonregemente Curt Friedrich von Wreech upprättade för svenska krigsfångar och deras barn i Tobolsk [1]). För inhämtande av »anständiga dygder» fingo de i skolan till sällskap den rysskunnige kornetten Gustav Horn, som läste och översatte bibeln för dem. När den 18-årige Dimitrij Mirovitj av samvetsbetänkligheter vägrade att deltaga i en ortodox procession, slet modern honom i håret, kastade kull och trampade honom. Då man varken med lock eller pock kunde avhålla honom från det luterska kätteriet, hölls han ett halvt år instängd i en badstuga. Efteråt fick han dock åter besöka den svenska skolan jämte sin fem år yngre broder.

Först år 1744 fick den olyckliga familjen sin frihet igen, men Vasilij Mirovitj, broder till härskarinnan på Tynnelsö, hade dött redan 1732. En brorson till honom avrättades 1764 efter ett dumdristigt försök att befria den vansinnige kejsar Ivan VI ur Schlüsselburg.

De övriga mazepintserna förströddes som agnar för vinden. En ung Filemon Mazepa måste för blotta namnlikhetens skull fly från Ukraina till Podlesien, där han antog namnet Mazanovskij. Han dog såsom munk i Chelm enligt uppgift av den franske residenten i Warschau de Castera (d. 1752). Dimitrij Horlenko, översten av Priluki, som livligt understött Mazepas plan att övergå till Karl XII,

[1]) Se härom hans »Wahrhaffte und umständliche Historie von denen swedischen Gefangenen in Russland und Sibirien». Sorau 1728.

kom från Bender till Konstantinopel, men fick 1715 jämte generalskrivaren Ivan Maximovitj och »den flintskallige räven» Lomichovski, genom Sjafirovs bemedling, lov att återvända till Gluchov, den nye hetmanens residens. Sedan kom han till Moskva, där han under uppsikt levde i 16 år med ett dagligt underhåll av 10 kopek. Men alla hans ägodelar konfiskerades av Skoropadskij och ryssarna. De zaporoger, som föllo i tsar Peters våld, fingo sitt dödsstraff lindrat till sibirisk deportation på livstid eller sändes till Archangelsk. Bland dem var Mazepas under-ataman [kompanichef], Grigorij Novitskij, som författade ett intressant arbete om Sibirien.

Fruktansvärt hade den ryske tsarens hämnd drabbat alla skyldiga och oskyldiga offer för Mazepas misslyckade politik. Men den allra värsta efterräkningen återstod.

Den gällde Ukraina och hela det lillryska folket.

»Nu är det tid för mig att ta itu med er, lillryssar!» Denna hotelse, som tsar Peter halvt på skämt utslungade mot Mazepa, skulle allt för snart bliva en hård värklighet. Likasom Mensjikov efter det stora »förräderiet» hade till »roten förstört det zaporogiska rövarenästet» vid Tjortomlyk 1709, krävde »det enda odelbara Rysslands» politiska intressen, att Ukrainas självstyrelse, för vilken Mazepa varit den siste representanten, upphävdes, och efter det stora krigets slut följde de inre »reformerna» slag i slag: 1720 infördes i Lillryssland ett krigskansli, som var oberoende av hetmanen och lydde direkt under regeringen i Petersburg; år 1721 upprättades ett storryskt domstolskansli i Ukraina och året därpå ett lillryskt statskollegium. Och de hetmaner, som valdes efter Mazepa, voro mer eller mindre beroende av den ryske imperatorn; den år 1727 valde hetmanen Daniel Apostol, vars yngre dotter var gift med Kotjubejs son Vasilij, fick vid sin sida den storryske Naumov.

Vad Peter I påbörjat, fullbordades av Katarina II. Den lillryske nationalskalden Taras Sjevtjenko skrev också i en av sina dikter (med hänsyftning på inskriften på ryttarstatyn över den store tsaren: »*Petro primo — Catarina secunda*»):

»Han, den Förste, vårt Ukraina
fört till korsets pina.
Hon, den Andra, lät den arma
änkan grymt förtvina.»

Den siste nominelle hetmanen av Lilla Ryssland var greve Alexej Grigorjevitj Razumovskij, till börden en kosackbonde vid namn Rozum, som till Katarina II:s synnerliga välbehag betygade »den lillryska offervilligheten» genom att bränna upp det märkliga papper, som innehöll — kosackens äktenskapskontrakt med käjsarinnan Elisabet. Zaporogerna, som efter Poltava-katastrofen sökt sin tillflykt i Turkiet, fingo visserligen återkomma under käjsarinnan Annas regering 1734; men år 1775 förstördes Sitj totalt, och kvarlevorna av denna krigarstam grundade då ett nytt »sitj» i Dobrudzja vid Donau. De fingo visserligen återvända och slå sig ner i Bessarabien såsom jordbrukare, men det krigiska samhället fanns icke längre. Efter Krims erövring (1783) hade det alls ingen betydelse, och under Nikolaj I fullbordades det storryska nivelleringsverket genom upphävandet av den magdeburgska statsrätten i Lillryssland. Den siste zaporog-kosjevojen Peter Kalnisjevskij förvisades 1776 till Solovetska klostret i Norra ishavet, där han dog 1803.

Många lillryska folkvisor vittna om den förstämning, som de nya förhållandena väckte hos det lillryska folket. Mest harmades man kanske över de militära ändringarna och de förordningar, varigenom de lillryska rekryterna drevos till »linien», d. v. s. till de militärgränser, som under Katarina II upprättades i de södra landsändarna. Några prov på denna diktning må anföras:

1.

Upp, o Charko! Far, statt upp! Vi länge nog fått sova.
Låt oss gå till härskarinnan! Hon oss nåd skall lova:
Härskarinna, moder kära! Hav med oss förskoning!
Giv oss åter våra stepper, ängens kära boning! —
»Stepperna ej zaporogen skola mer tillhöra,
ty jag låter moskoviten hela Sitj förstöra.»

2.

Uti staden Gluchov alla kyrkoklockor ringa.
Re'n kosackerna, de våra, man till Linjen tvingar.
Uti staden Gluchov häftigt med kanon man skjuter:
för kosacken mången moder bittra tårar gjuter.
Uti staden Gluchov skott ur bössor man avlossar:
många systrar då begråta sina fallna gossar.
Uti Gluchov snaror läggas, lömska näten flätas:
faderlösa barnens kinder då av tårar vätas.
Uppå insjöns klara vatten simma vita änder:
suckar efter dödad man kosackens änka sänder.

3.

Må du flyga, må du flyga,
o du svarta kaja,
hän till Don att fisk förtära!
Må du se'n från kosjevojen,
o du svarta kaja,
tidender oss bära!

Icke mera vill jag flyga
bort till Don att fisk förtära.
Ej jag kan från kosjevojen
tidender åt er bära.

O, I zaporoger,
o, I unge svenner!
Lika ären I varandra
såsom äkta bröder,
O, I zaporoger,
o, I unge svenner!

Säg var äro edra hästar?
— Våra hästar
bundits inom paners stängsel.
Själva äro vi i fängsel.

Och var äro edra tyglar?
— Våra tyglar
nu av paners händer brukas.
Själva grymt vi förödmjukas.

Och var äro edra lansar?
— Våra lansar
tak i paners salar stötta.
Vi i skogen ströva trötta.

Och var äro edra bössor?
— Våra bössor
uppå paners väggar hänga.
Oss i ofrihet de stänga.

Och var äro edra bågar?
— Våra bågar
ha hajduker från oss tagit.
Oss i bojor har man slagit.

Och var äro edra dräkter?
— Våra dräkter
nu på paners kroppar skina.
Själva ömkligt vi förtvina.

I stället för det forna självsvåldet och den ofta tygellösa friheten lyckliggjordes Ukraina med den tsariska absolutismens och byråkratiens »lagbundna ordning», med censur och livegenskap och med en moskovitisk kultur, som var avgjort underlägsen den gamla kievska. Och den allmänna okunnigheten, som var stor nog ändå i detta arma Ukraina, minskades visserligen icke genom den obligatoriska storryska språkundervisningen i de lillryska folkskolorna. I den gamla Kievska akademien blev storryskan förhärskande, och i lillryska kyrkor predikades på storryska. Och dock uppvisade det nittonde århundradets början en ganska löftesrik ukrainsk renässans (med Kotljarevskij från Poltava i spetsen), som nådde sin höjdpunkt med skalden Taras Sjevtjenko (d. 1861).

Den reaktion, som på 1860-talet åter inbröt över Ryssland, drabbade hårt det lillryska folket. I ett cirkulär av år 1863 dekreterade inrikesministern Valujev, att det icke fanns eller kunde finnas ett lillryskt folk eller en ukrainsk litteratur; 1876 stängdes den sydvästra avdelningen av det geografiska sällskapet, och snart sagt all litteratur på lillryska förbjöds — även en översättning av bibeln, trots att den utförts av den ryska vetenskapsakademien, och 1877 förbjöds en lillrysk grammatik, enär man ej kunde godkänna formläran av ett språk, som saknade existens! Lillryska folkvisor måste omskrivas med storryska texter, i fall man inte ville nöja sig med — fransk översättning, och lillryska teaterstycken fingo uppföras endast i förening med storryska skådespel, som måste ha lika många akter! Först efter 1906 har en liten lättnad försports i Ukrainas litterära och politiska livsvillkor.

Dess olyckliga lott — förbannelsens arv efter »ruinen» och Mazepa — avspeglar sig hos nationalskalden Taras Sjevtjenko både i hans sorgliga levnadshistaria (i livegenskap och i ryskt fängelse) och i hans patriotiskt elegiska

diktning, det ståtligaste monument, som den lillryska litteraturen rest över sina historiska minnen:

»Forsar brusa, månen glänser,
som i forna tider.
Sitj är borta, och dess kämpar
hädangått i strider.
Var är Sitj? Så spörjer säven
invid Dnjepers stränder.
De ha skingrats, våra söner,
ut i fjärran länder.»

VIII.

MAZEPA I KONSTEN OCH I DIKTEN.

1.

MAZEPA I KONSTEN.

Det dunkel, som vilar över Mazepas födelseår och dödsdag, sträcker sig även till hans yttre person, vars utseende har varit föremål för en mängd olika funderingar.

Nordberg talar i sin historia om Mazepas ögon »med brinnande eld», och Krmann fäste sig vid hans »allvarsamma uppsyn». Men på dessa fåordiga utsagor konstruerar man icke fram ett levande porträtt. En säkrare ledning erbjuder Adlerfelts karaktäristik: »Medelstor till växten, mager, med allvarsam uppsyn och mustascher på polskt sätt».

På grundvalen av dessa tre åsyna vittnen kan man sålunda antaga, att Mazepa haft ett angenämt yttre: en välbildad, smärt figur, glänsande ögon och ett allvarsamt utseende, som gömde på stora planer, ehuru man vet, att han i sina gladare stunder kunde vara mycket språksam och lustig av sig. Och Adlerfelts notis om »de polska mustascherna» undanröjer den genom ett långt senare kopparstick traditionella uppfattningen, att han skulle ha haft ett par långa skäggspetsar på hakan eller rent av ett stort skägg. Både såsom f. d. polsk hovman och såsom lill-

rysk kosackhövding måste Mazepa hava prytt sig med väl ansade knävelbårar, och om han eljes skulle ha haft benägenhet att låta skägget växa, hade hans store välgörare Peter I säkerligen varit den förste att lata sin reformatoriska barberaresax göra Mazepas kinder släta. Det heter ju också, att tsaren en gång på sitt skämtsamma vis ryckte sin lillryske vasall i knävelbararna för att känna efter, huru pass säkert huvudet satt på axlarna, liksom han gjorde med Lev Tolstojs adlige stamfader.

Den nitiske samlaren av material till Peter den stores historia, den f. d. köpmannen *Golikov* (d. 1801), sökte ock på grundvalen av äldre uttalanden göra sig en bild av Mazepa, och den överensstämmer i huvudsak med Adlerfelts uppfattning: »Något över medellängd, magert ansikte, smärt figur, tankfull uppsyn och en stolt, dyster blick».

I två hundra år hava historieforskare och konstkännare sysslat med frågan om Mazepas utseende, och den torde aldrig bliva tillfredsställande löst. Delvis beror detta på den vandalism, varmed tsar Peter efter »förräderiet» sökte utplåna allt, som erinrade om Mazepas tillvaro. Visserligen finnes i behåll från 1700-talet en mängd s. k. Mazepa-porträtt, spridda i Petersburg, Moskva, Kiev, Poltava och Tjernigov samt i östra Galizien, men intet enda har ett autentiskt värde, och åtskilliga äro varandra så olika, att de icke ens kunna hänföras till en och samma person. Några förskriva sig visserligen från det första årtiondet av det adertonde århundradet, men — frånsett deras obetydliga konstnärsvärde — tyckas de snarare vara alster av en godtyckligt idealiserande fantasi än av ett personligt iakttagande och återgivande.

Äldst i tiden är i dubbel mening den mycket omtvistade oljemålning av Mazepa, som finnes i Kievs Grottekyrka eller, rättare sagt, har funnits där, enär den vägg, varpå han var avbildad, numera är överkalkad. Innan denna vandaliska »restaurering» gjordes, togs år 1884 en

autotypi därav (se illustrationen sid. 53), och det uppgavs då till och med, att bilden var försedd med underskriften: »Ivan Stepanovitj Mazepa Hetman». Att i denne unge man igenkänna den blivande hetmanen kräver onekligen en stark tro eller fantasi. Såsom bevis för orimligheten av att denna något ödmjuke och beskedlige hovman eller skrivare skulle vara identisk med Grottekyrkans mäktige gynnare har det framhållits — särskilt av Umanets och prof. Lazarevskij — att tsar Peter omöjligen kunde hava skonat bilden av sin hatade fiende i Rysslands allra heligaste kyrka.

Men betraktar man figuren närmare, finner man det kanske ändå inte så otänkbart, att denne skenbart blygsamme unge man med den drömmande blicken dock skulle kunna vara den »adlade kosacken» från Jan Kazimirs hov, som med väl spelad ödmjukhet förstod att tjusa både tsaren och kvinnorna. En lycklig slump kunde ju från de moskovitiska bildstormarenas raseri hava åt den skumma väggen bevarat denna bild, i vilken tsarens män ej längre kände igen den grånade hetmanen. Och den angivna underskriften kunde hava tillkommit senare, då man ej längre hade skäl att förtiga den gudlöses namn. I alla händelser har man här framför sig en viss historisk person från slutet av 1600-talet, och det måste hava varit en vän av den ortodoxa kyrkan, eftersom han fick den utmärkelsen att bliva avmålad i Lauran bland änglar, apostlar och helgon. Någon annan lekman från denna tid kan man näppeligen rikta misstanken på.

I den historiska årskalendern »Die Europäische Fama» av år 1704 finnes i träsnitt en bröstbild av hetmanen — ett rent fantasiporträtt, som dock ofta har gått igen, särskilt i fråga om den krigiska rustningen; bland annat reproducerades det 1835 i den polska tidskriften »Przyjaciel ludu». Tavlan är försedd med underskriften »Cosaccorum Zaporoviensium supremus Belli-Dux», eller på en variant: »Veldheer der Zaporovischen Cosakken». Här är Mazepa

försedd med nedhängande mustascher, hakskägg samt kort skägg på kinderna, klädd i pansar och stödjande bulavan (kommandostaven) mot ett bord. På vänstra axeln hänger

en pelsfodrad mantel, och mot bakgrunden på sidan avtecknar sig ett tält.

De vanligaste, ytterligt försämrade reproduktionerna

av Mazepas konterfej äro tagna från en i Petersburgs konstakademi befintlig duk, som varken har historiskt eller konstnärligt värde. Den föreställer en krigare med vulgär, vild eller lömsk uppsyn, grova anletsdrag, knotiga kindben och

Mazepa.

en oroligt lurande blick. Så har Mazepa helt visst icke sett ut, ty här saknas totalt den fina, tjusande smidighet, som var hans främsta egenskap. Men porträttet är karaktäristiskt såsom uttryck för den officiella uppfattning, som man i Petersburg gjorde sig av en förrädisk lillrysk hajduk. Bland de petersburgska konstnärerna har man gissat

på Nikitin (d. 1744). I alla händelser är det icke Mazepa, som Nikitin eller någon annan dåtida gravör tecknat, utan snarare Polubotok eller någon annan kosacköverste från Mazepas tid.

En annan konventionell Mazepa-typ från sjuttonhundratalets förra hälft, varav en duk även finnes i Petersburgs

Mazepa.
(I Petersburgs konstakademi.)

konstakademi, föreställer däremot Mazepa såsom en ganska välmaende magnat med polsk anstrykning i mörkgrön kontusj (rock) över en vit dräkt, med eller utan ordensband och furstevapen.

I Warschaus Krasinski-bibliotek förvaras ett intressant kopparstick av Daniel Galachowski 1708, förhärligande hetmanen på höjdpunkten av makt och ära. Klädd i riddardräkt, lyfter Mazepa med vänstra handen sin bulava och

Mazepa.

(Efter ett oljeporträtt ur D. J. Evarnitskijs samling i Jekaterinoslavls museum.)

stöder den högra mot en vapensköld. Här har han långa knävelbårar och kortklippt skägg. En kvinna räcker honom kalken, evangeliet och två nycklar. På andra sidan synas åtskilliga kvinnogestalter — det är icke Mazepas älskarinnor, utan allegoriska personifikationer av konster och vetenskaper, som frodats i hans hägn. Över denna grupp svävar den heliga trefaldigheten, och under synas städer, som Mazepa tagit, jämte ett citat ur Horatius: »Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinæ». [1]) I Poltavas historiska museum finnes en fotografisk kopia av detta konstverk.

Besläktad med detta kopparstick är en samtida gravyr, som akademien (den lärda skolan) i Kiev förärade Mazepa till tack för hans kyrkliga nit. Bland kyrkor, som byggts under hans hägn, och bland Kievs helgon med apostelen Andreas i spetsen står Mazepa omgiven av muserna. Var originalet hamnat, är mig obekant; men Tarnovski-museet i Tjernigov bevarar en fotografi därav bland sina tretton fotografiska reproduktioner av Mazepa-porträtt. Detta berömda zaporog-museum, som i sitt porträttgalleri har oljeporträtt av många hetmaner och Mazepas samtida, däribland av Kotjubej (men varken av Orlik eller Vojnarovskij), besitter också tre dukar [därav två kopior] med bröstbild av Mazepa. Den första, som i kopia även finnes i Poltavas museum, ger oss den Petersburgska »hajduk»-typen med uppknäppt krage; den andra, vartill ett motstycke finnes i Kievs museum (V. N. Butovitj' samling), framställer den »polske» magnaten med isterhaka, svart hår och små, svarta mustascher, och över den röda västen lyser Andreasordens band med stjärna, samt vapensköld i hörnet. Den tredje duken, något erinrande om pansar-riddaren i »Europäische Fama», visar den idealiserade stridshjälten i harnesk med röd mantel, med bulavan i högra handen och med en liten pelsmössa på huvudet. I bakgrunden till vänster

[1]) »Om världen all i spillror sloges, orädd han bleve av raset krossad.»

skönjas konturerna av en drabbning. På baksidan är antecknat med blyerts: »Original ur baron de Chaudoirs [1]) samling, gåva till V. V. Tarnovskij».

Det ojämförligt största konstnärliga värdet har den gravyr, som i slutet av 1700-talet utfördes i Warschau av den franske målaren Jean Pierre *Norblin* de la Gourdaine (d. 1830). Denne konstnär, som 1770 kallades till polska huvudstaden, där han grundade en målarskola, har i sitt, måhända av Galachowski något påverkade kopparstick skapat ett utmärkt »karaktärshuvud», som låter Mazepas förnämsta egenskaper komma till sin fulla rätt: smilande förslagenhet, vinningslystnad och maktbegär samt en av yttre belevenhet dämpad sinlighet. De hopprässade, tunna läpparna, den stora näsan, de små lurande och stickande ögonen och den något teatraliska hållningen — allt ger den inre totalbilden av Mazepas yttre personlighet.

Men att han värkligen har sett ut så som Norblin tänkte sig honom på grundvalen av polskt material i bild och skrift, härför har man ej det minsta sannolikhetsbevis. Frånvaron av mustascher och tillägget av de för östra Europa högst ovanliga skäggflikarna på hakan är allt annat än ryskt eller polskt för denna tid, och den sällsamma dräkten med den höga, plymprydda mössan och medaljongkedjan kring halsen värkar ej äkta (se titelplanschen).

Detta i alla händelser ypperliga konstverk återgavs i Kraszewskis tidskrift »Atheneum» i Wilna, dock icke direkt, utan efter en reproduktion, som en viss Marcelli Zurowski hade hittat i — Innsbruck, något som tyder på att Norblins gravyr var tämligen känd i Europa. Men här är den karaktäristiska bilden totalt förfuskad: av det gamla

[1]) Så uttalas namnet på franska. Men pa grund av ryssarnas vana att ljudenligt återgiva utländska namn på sitt eget språk, är det ovisst, huru det franska namnet skrives. I vanliga encyklopedier har jag ej funnit namnet på denne förmodligen franske emigrant.

lejonet med rävens slughet har blivit en beskedlig getabock med ett svärmiskt, nästan lidande ansiktsuttryck.

En säregen ställning intager den kopia av ett okänt original, som finnes på furst Sanguszkos slott Podhorce i nordöstra Galizien. Detta slott, som på 1600-talet tillhörde släkten Koniecpolski och sedan kom i familjen Rzewuskis ägo, inrymmer mycket av historiskt intresse, däribland flera målningar av bataljer, vari svenskarna deltagit (vid Klissow och Piotrków).

Mazepa.
(Fotografi efter ett träsnitt i polska tidskriften »Atheneum» 1842.)

Denna oljemålning, varav prof. Quennerstedt i Lund har en god kopia, utmärker sig ej i konstnärligt avseende, men erbjuder stort intresse, därför att den, i strid mot alla andra framställningar, söker ge en individuell, om ock för nutida ögon en smula karrikerad bild av den åldrige hetmanen. Denne nästan ömklige gubbe med de stora ögonen och den fårade pannan ger i själva verket, vid sidan av Norblins huvud, som lägger huvudvikten på den diplomatiska slugheten och kraftfullheten, den bästa föreställningen om Mazepas karaktär, med starkt betonande av det sjukliga vankelmodet och fegheten. Och alldeles omöjligt vore väl icke, synes mig, att denne nagot narraktige, skröplige gubbe, som har svårt att hålla den tunga härskarspiran i sin kraftlösa hand, ändå vore identisk med den unge, blygsamme man, som på Kievs

kyrkovägg står i en avvaktande ställning, beredd att fånga lyckan och utnyttja framtida möjligheter . . . . .

Även till Sverige har en Mazepa på outransakligt sätt förirrat sig, ty år 1823 skänktes ett porträtt av okänt ur-

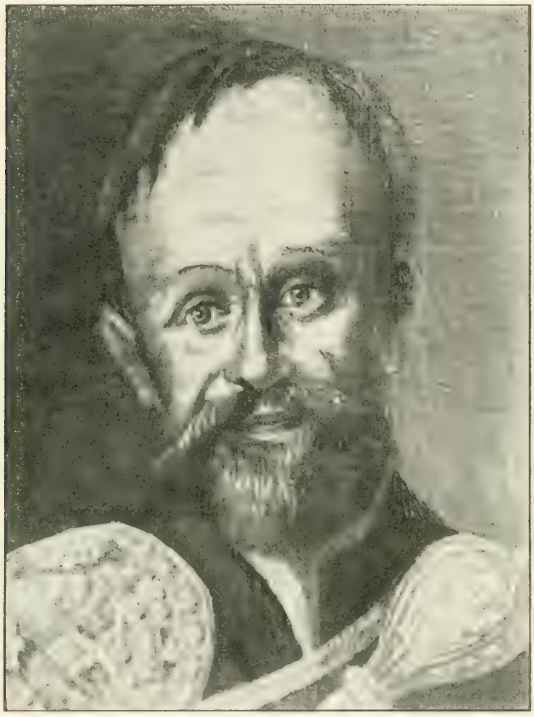

Mazepa.
Efter ett porträtt på slottet Podhorce i Galizien.
(Kopia i oljefärg hos professor Quennerstedt i Lund.)

sprung till Gripsholms historiska porträttgalleri (N:o 497) av excellensen greve G. L. Cederhjelm till Säby. Att det skall föreställa Mazepa lider intet tvivel, ty kopian är i huvudsak identisk med den duk, som finnes i Tjernigovs museum och påminner om harneskriddaren i »Europäische

Fama». Själva ansiktet är intetsägande, och den rödletta medelålders mannen med de utstående öronen och de små ljusbruna mustascherna har alls intet tilldragande. Men man

Mazepa-porträttet i Gripsholms galleri.

känner igen hetmanen på den med briljanter rikt sirade bulavan och på den eldröda manteln, som med ett präktigt knäppe är fästad över pansaret med guldränder.

* * *

Dessa skiftande uppfattningar av Mazepas utseende gåvo konstnärerna ett så mycket friare spelrum för fantasien, då de ville i färger framställa den vilda jakten på hästryggen. Början gjordes i Frankrike år 1827 av målarna Louis Boulanger och *Horace Vernet*, den på sin tid så berömde batalj- och djurmålaren. Dennes otaliga gånger i tryck reproducerade illustration till Byrons poetiska berättelse, som blev tongivande för den allmänna litterära uppfattningen av hetmanen, var på samma gång en personlig gärd åt minnet av Vernets vän Gérécault, som kort förut hade ljutit döden genom att störta från en skenande häst. Originalduken förvaras i Avignons museum.

Ännu år 1853 behandlade den franske målaren Chasseriau ett liknande motiv: »En kosackflicka finner den på hästryggen nästan livlöse Mazepa», och år 1870 försökte Devilly att friska upp det onekligen något utnötta romantiska stoffet.

I den svenska konsten lyser professor *Gustaf Cederströms* bekanta tavla »Karl XII och Mazepa vid Dnjeper» (äges av hovstallmästaren Sager i Stockholm), varav en föga lyckad träsnittsreproduktion förekommer i »Ny Illustrerad Tidning» 1881. En stiltrogen historisk fantasi förnekar sig icke heller i detta arbete av karolinernas främste skildrare i färger, något som ingalunda kan sägas om de båda, ur okänd, grumlig källa härflytande träsnitt, föreställande Karl XII:s och Mazepas flykt från Poltava, som förekomma i I. F. Pavlovskijs illustrerade bok om slaget vid Poltava (Poltava 1909).

Härmed äro vi inne på kapitlet om Mazepa i dikten.

2.

MAZEPA I FOLKPOESIEN.

Mazepa hade utan tvivel något av poet i sig. Hans »romantiska» liv med de underbara kärleksäventyren, hans häftiga temperament, hans patetiska vältalighet och skiftande känsloutbrott tyda pa en stämningsmänniska med en viss skaldisk läggning, och hans motståndare Kotjubej anförde ju bland sina många anklagelsepunkter, att Mazepa hade skrivit en upprorisk dikt, som uppmanade folket att gripa till vapen. Detta poem sade Kotjubej sig ha fått av en arkimandrit Nikon för tio år sedan, d. v. s. år 1697, och denne hade försäkrat, att hetmanen Mazepa själv hade »komponerat» dessa verser. För riktigheten av detta påstående talar den omständighet att diktens patriotiska innehåll i alla väsentliga stycken överensstämmer med ordalagen i det brev, som han den 16 sept. 1707 skickade till Stanislav Leszczinski. Se här några utdrag:

»Alla kunna allt ej veta.
Svårt det är att fram sig leta
över vatten. Det är våda,
om en var ombord får råda.
Styrman ensam styr och ställer,
ty han vet, vart kosan gäller.

I Ukraina söndring råder.
Herre, se till oss i nåder!
— — — — — — — — —
Ladda bössorna för skotten!
Edra skarpa sablar blotten!
Tro och frihet mån I värna —
offren därför livet gärna!
Evig bliva skall den ära,
som oss rätt och svärd beskära.»

Mazepas något yngre samtida, översten Polubotok, som blev föreslagen till Mazepas efterträdare såsom lillrysk hetman, har efterlämnat en samling visor, som upptecknades mellan åren 1710 och 1720. Bland dessa avskrifter finnes en elegi, som anses vara författad av Mazepa. Om detta värkligen skulle vara fallet, något som dock icke kan bevisas, har han här givit ett uttryck för den äkta eller hycklade fromhet, som i ensamhetens bittra stunder fyllde hans vankelmodiga själ. Poemet, som andas ödmjuk resignation och missmod över tidens ondsko, är av följande lydelse:

»Ve mitt arma lilla huvud! Jag i världen ensam strövar. Ingen far och ingen moder! Allt här nere mig bedrövar. Jesus är min far, min moder. Jag till Honom vill mig luta för att slippa allt elände, för att tröst och glädje njuta.
— — — — — — — — — — — — — — — — — — —
Rätt och sanning kvävs. Det ondas makt har undertryckt det godas.
Föga rum för kärlek finnes, överallt det onda frodas.
Gud, åt oss förläna kärlek! Här ditt namn vi vilja prisa, tills en gång på domedagen Du dig skall med fasa visa.
Låt oss komma till din himmel, där din kärleks makter rada, att ditt anlete i klarhet vi en gång må nådigt skåda!»

Mazepas bandura (luta).
(Förvaras i Tjernigovs museum.)

Men om Mazepas oroliga liv gav honom föga tid att utveckla de poetiska anlag, som kunde ha slumrat inom honom, har dikten så mycket mer sysselsatt sig med honom, och hans i många avseenden dunkla personlighet med de skiftande äventyren var ju mycket ägnad att sätta folkfantasien i rörelse, hälst som det tidevarv, vari han levde, var en guldålder för den historiska folkvisediktningen i Ryssland [1]). Men folkets sunda instinkt bedrog sig icke i fråga om Mazepa, ty populär hade han aldrig varit hos sitt eget folk, och hans diplomatiska smidighet och ränkfulla vankelmod voro ingalunda egenskaper, som lämpade sig för en naiv poetisk hjältedyrkan. Han var i folkets ögon först och sist förrädaren, ty han svek icke blott sin tsariske överherre, utan ock sitt ukrainska fosterland. Och vid sidan av tsar Peters ungdomliga, obetvingliga krigargestalt måste en Mazepa krympa ihop till en dvärg. Han spelar sålunda en ganska obetydlig roll i den lillryska folkdiktningen om 1709 års tilldragel-

[1]) Se härom artikeln »Sverige i ryska folkpoesien», Nordisk Tidskrift 1907.

ser, ty dess intresse riktade sig närmast på de populära zaporogerna, vilka »måste dricka Poltavas vatten» och »råkade lika illa ut som svensken vid Poltava», såsom två lillryska ordstäv lyda.

Ur denna lillryska folkdiktning, som står i samband med Mazepas »förräderi» och dess följder, meddelas här tre prov.

1.

Österlandets tsar ej riktigt
litar på Ukraina,
och Golitsyn dit han sänder
för att sveket hindra.
»Gå du, gå du dit, Golitsyn!
Gå av alla krafter!
Med moskalerna jag följer
dig i spåren efter.»

2.

O, I arme zaporoger!
Vetet är ej mäjat.
Kommen och beskåden fälten
för att vetet mäja!
»Om vi ock gå dit att skåda,
vi dock intet mäja.»
Så de skröto, zaporoger:
Vi Poltava taga.
Men Poltava än ej tagits,
och re'n svensken gav sig.
Kosjevojen — ve hans huvud! —
skonats än till livet.
Hos sin son, hos kosjevojen,
dog den gamla modern.
Ingen finnes nu, som kunde
honom rådslag giva.

3.

Den förbannade Mazepa
spisar läckra kakor,
och till bords den usle sätter
sig uti Poltava.
Katolikerna ej länge
bliva kvar i staden,
ty moskovske tsaren hurrar
och som fjun dem skingrar.
Ondskans usle son, Mazepa —
säg, var du nu sitter?
Ulv, vart har du smugit undan
med ditt landsvägsfölje?
Du i Benders stad — det säges —
råkat i elände.
Har du verkligen, Mazepa,
lyktat livet ömkligt?
Ja, Mazepas ära fåfängt
har gått ömkligt under.
Busurmaners jord i Bender
gömmer din lekamen.

Den storryska folkvisan hade givetvis endast spott och hån åt Mazepas minne. I en något senare folkdikt om »*Svenske kungen och Mazepa*» heter det:

Ho är den, som ej hört talas om vår stora *slava* (ära)?
Svenske kungen upp sig reste ända till Poltava.
För sitt bistånd till sig låter han Mazepa kalla,
på det att i sveklig grop tsar Peter skulle falla.
Båda två på framgång hoppas, jublande i gamman;
segervissa, de på förhand ändra om alltsamman.
Svenske kungen skröt: »Jag herre blir på tsarens täppa,
och till kronohetman då jag nämna skall Mazepa».
Men Mazepa sig förhävde mer än han förmådde.

Han ej blott sin tro, men också härskarna förrådde.
Men vad vart av hela skrytet? Ej sitt land de hunno.
utan miste sina härar och till Tyskland svunno.

Och den ryska skönlitteratur, som började spira upp under Peter I:s regering och på folkligt sätt prisade den stora segern 1709, hade ej nog starka ord om den stackars Mazepa. I Rjazans seminariebibliotek förvaras en handskriven panegyrik, sannolikt författad av Stefan Javorskij och sjungen vid triumfbågen i Moskva, då tsaren kom dit efter Poltava-slaget. Däri liknades Mazepa vid den giftiga ormen, en ny Herodes och Kain, »den otacksamme Absalon gent emot Rysslands David, med socker på läpparna och galla i hjärtat». Guds tempel i Ryssland hade varit stall för det svenska lejonet och ulven Mazepa. — I februari 1710 trycktes ett allegoriskt skådespel »Guds förgörande av de högfärdiga förgörarna», fullt av politiska anspelningar. Avessalon [= Absalon, Mazepa], ridande på ett halt lejon, kämpar med Davids (= Peters) krigare, men besegras, fastnar under flykten med håret i ett träd och dödas av Joab. Det halta svenska lejonet flyr o. s. v. En örn införes med devisen: »Både halta och icke halta, både grymma och icke grymma tämjer jag» o. s. v.

Den nationalhjälte, som den lillryska folkfantasien sökte sig under denna ödesdigra tid, fann den i *Palej,* ett av Mazepas många offer. Denne Palej hade av zaporogerna fått detta namn, som betyder: förbrännaren, men hette egentligen *Semen Filippovitj Hurko* (Gurko) och var född i Borzna. År 1688 föreslog han Mazepa, att Bialacerkiew och Fastov skulle införlivas med zaporogrepubliken; men Mazepa avböjde detta, enär dessa städer i högra Dnjeper-landet stodo under polsk överhöghet. Palejs politik gick, likasom Chmielnitskijs, ut på att rycka hela Ukraina från Polen och förena trakterna på båda sidor av Dnjeper under Moskvas

protektion. Mazepa blev allt mer avundsjuk över den oförskräckte Palejs växande popularitet och inflytande bland kosackerna; han umgicks visserligen vänligt med honom, men följde den vanliga taktiken att göra honom misstänkt i Moskva: Palej är en man med obetydligt förstånd och ofta dödfull , heter det i en av Mazepas rapporter till tsaren. Så fort han far sin lön, super han upp den, tar på sig en sobelmössa och skryter med den, att alla skola se, hur nådig monarken är mot honom.»

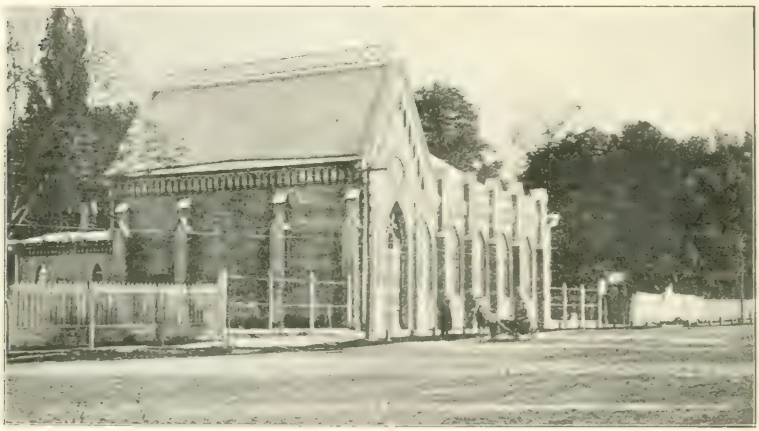

Greve V. V. Tarnovskis zaporog-museum i Tjernigov.

År 1704 kände sig Mazepa så sadelfast, att han vågade fängsla Palej i Berdistjev, dit han lockade sin rival, och året därpå förvisades denne till Tomsk. I en folkvisa framställes han sjungande till sin bandura [1]): Bittert är att leva i världen. Den ene, som har sålt sin själ, låter sy sig kläder av guld; men den andre måste irra kring i Sibirien, som i en vild skog . Först efter Mazepas avfall från tsaren kom Peter ihåg den deporterade Palej och lät honom återkomma till Ukraina. Han dog visserligen kort därefter

[1]) Lillrysk luta, ital. *pandora.*

(1710), men hann dock personligen deltaga i slaget vid Poltava på tsarens sida och gjorde Mazepa – följaktligen även Karl XII – stor skada genom att med sin efter martyrskapet fördubblade popularitet öka misstron mot Mazepa och avhalla kosackerna från att sluta sig till honom.

Tarnowski-museet i Tjernigov bevarar bland andra intressanta föremål en gammal oljemalning, föreställande ett gästabud. I värden, som räcker ut armen för att skåla med en gäst, igenkännes det konventionella porträttet av Mazepa, och den, som han skålar med, är tvivelsutan Palej, ty i dörröppningen visa sig soldater, som sta i begrepp att fängsla hedersgästen. Det är en tidstrogen illustration till folkvisorna om Mazepas svekfullhet mot Palej:

Varpå ruvar du, Mazepa?
Jo, på svek och avfall.
Du vill undanträngа tsaren
och Moskva förstöra.
Ej blott tsaren undanträngа
och Moskva förstöra:
du vill själv i huvudstaden
såsom tsar regera.

Uti staden, i Poltava
är Mazepa ofta
gäst hos Kotjubej och Iskra.
Gråtande han gnäller:
»Jag befaller svenske kungen:
han skall slå moskalen.
Jag befaller zaporogen
att Moskva förstöra.»

Och Mazepa, usle hunden,
läger slog på fältet,

fägnande med gröna vinet
och med söta mjödet.
Sade så Mazepa hetman
åt sin Semen Palej:
»Säg mig öppet, Semen Palej:
Vill du mig förråda?» —
›Huru skulle jag, Mazepa,
kunna dig förråda,
när du blott, Mazepa hetman,
vill det goda göra!» —
»Men jag ärnar, Semen Palej,
nu Moskva förstöra,
och jag vill i huvudstaden
själv som tsar regera.» —
Förr du skall, Mazepa hetman,
stå vid skammens påle;
aldrig skall i huvudstaden
du som tsar regera.»

Ej Mazepa visste sättet
att Palej behandla.
Uslingen Mazepa inbjöd
då till fest de andra.
›Kom ock du, min Semen Palej,
till mig på banketten!»

Brådskande Palienko Semen
kommer dit med trupper.
Skyndsamt uslingen Mazepa
bjuder fyllda bägarn:
»O jag ber dig, Semen Palej,
bägarn töm med vinet!» —
›Yrar du, Mazepa usle?
Vill du mig fördärva?»

Där ock sitter Maksim Iskra.
Han Mazepa känner
och åt Semen Palej säger:
»Drick ej mera, Palej,
av den där Mazepas viner,
ty med sin karbin den usle
ärnar dig förgöra.»

Men han dricker, Semen Palej.
och sitt huvud sänker.
Då Mazepas knektar reda
bojor till åt honom.
Semen Palej dricker mera,
så att benen svikta.
Storligen Mazepa hetman
sig åt detta fägnar,
och Mazepa hetman ropar
åt hajduker detta:
»Hej! Så gripen Semen Palej
medels starka händer!
Hej, så spärren Semen Palej
in i mörka tornet!»

Ej Mazepa lät den fångne
äta eller dricka,
förrän han till huvudstaden
hunnit brevet skicka:
»Dig jag hälsar, tsar — han skriver —
Palej är förrädisk,
ty han vill dig undanträngа
och Moskva förstöra,
och han vill i huvudstaden
själv till tsar sig göra.»

Palej Semen härtill mäler,
sittande i fängsel:
»Fräckt du ljuger, o Mazepa,
för Moskva, för tsaren.
Dig jag säger, tsar rätt-trogne;
själv Mazepa sviker,
ty han vill dig undanträngа
och Moskva förstöra,
och han vill i huvudstaden
själv till tsar sig göra.

Högförnäma paner säga
åt rätt-trogne tsaren:
»Må du, tsar rätt-trogne, släppa
Palej ut ur fängslet;
eljes svenskar, busurmaner
ditt Moskva förstöra.»

En så stor roll spelade denne kosack i den folkliga uppfattningen, och därför är det ej heller underligt, att Palej i en annan folkvisa framställes såsom den egentlige segraren vid Poltava, för vilken Karl XII och Mazepa måste fly.

Späd står humlen än i grönska,
än ej snodd kring stången;
men re'n Palej vid Poltava
kämpade mot svensken.
Ännu humlen i sin grönska
knopparna ej böjer, —
men re'n Palej vid Poltava
krossade de svenske.
Svenske kungen skrek och ropte
— vid kanoner stod han —:
'Må vi skyndsamt fly, Mazepa,
från Poltavas slagfält!'

Och så flydde alla dädan
från Poltavas slagfält.
Må vi hädanefter slippa
kämpa med kosacker!»

Många folkliga sägner på prosa om Palej och hans hjältedater hava ock upptecknats i Lillryssland. I en folksägen framställes Mazepa såsom kung och Semen Palej såsom hans general; men en gång råkade de i träta, och Mazepa lät mura in Palej. När svenskarna tågade till *Platava*, kunde de ej tränga genom de djupa skogarna, utan måste hugga sig väg med yxor. Då Peter undrade, huru man skulle kunna undsätta staden, gav en gubbe anvisning på Palej, som lössläpptes ur fängelset. Han laddade sin bössa med en silverkula och sköt, just då Karl XII och Mazepa sutto till bords och åto middag. Kulan trängde rakt in. »Nu är Palej på fri fot», sade Mazepa ängsligt; bägge togo till flykten och halshöggo varandra. Enligt en variant blev Palej inspärrad av Mazepa i en ihålig stenpelare, försedd med en glugg, genom vilken bröd stacks in åt honom, och i en tredje sägen hämtades Palej från Sibirien med »snabba fåglars eldiga post».

En kostlig historia förtäljer ock, att tsar Peter stod fadder åt Mazepas son. Då kosacken Stepan Placha spådde tsaren, att gudsonen skulle bekriga honom inom trettio år, fick han stryk och inspärrades i ett fängelse, där han endast fick till kost — tobak i ett horn. Men gudsonen, »Mazepenko», växte upp och blev så stark, att han kunde lyfta upp en kanon och skjuta ända till en avlägsen kyrka. Då blev tsaren rädd och släppte lös den alldeles utmagrade Placha. När Stepan Placha brände Mazepenko livslevande (Palej = brännaren), blev tsaren dock vredgad och beslöt att föra krig med Ukraina.

Denna folkpoetiska och med det historiska sakförhållandet delvis överensstämmande uppfattning om Mazepa

såsom den usle förrädaren mot sitt eget land, tog sig också uttryck i den lillryska konstdikten. I Kulisj' (d. 1897) straffdikt över Mazepa lyder den första strofen:

»Mazepa! I ditt svek du följde fäders seder,
som då varjagen kysst med värme broders kors,
men efter löftets kyss och alla dyra eder
stack helga korset djupt i friska blodets fors.
Varthälst till skändlighet du drevs av usla drifter,
du överallt med stank ditt gift, din galla dröp:
För Polen, för Moskva, för svenskarna du kröp;
du neslig handel drev med snikenhetens gifter
och vann ditt rykte i — förrädiska bedrifter.»

3.

MAZEPA I KONSTPOESIEN.

Det ensidigt stränga omdöme, som den folkliga uppfattningen i Stora och Lilla Ryssland fällde om Mazepas politiska karaktärslöshet, slog över till en nästan motsatt ytterlighet i det nittonde århundradets sköna litteratur, i det Mazepa av byronismen och av romantiken i Frankrike och Tyskland uppfattades snarare såsom en politisk martyr för Ukrainas frihetsidé, såsom representanten för det äkta kosackväsendet i dess ursprungliga friskhet och vildhet. Och härtill kom det erotiska elementet: Voltaires historiska legend om den vilda jakten på hästryggen gav vingar åt de romantiska pegasernas flykt i det poetiska Ukraina, och den i själva verket ömkligt löjliga roll, som Mazepa spelade både i denna kärleksaffär och i äventyret med Kotjubejs dotter, adlades av mer eller mindre framstående skalder till en nästan tragisk konflikt, där det löjliga förvandlades till det sublima. Skaparen av denna poetiska uppfattning var lord *Byron*.

Hans poetiska berättelse »*Mazeppa*» [1]), som författades i Italien 1818, citerar Voltaires historia om Karl XII och John Barrow: Memoir of the Life of Peter the Great, men torde för sin litterära tillkomst ock hava att tacka Byrons personliga bekantskap i Venedig med den polske skalden

[1]) Strandbergs svenska översättning (1853) har den falska betoningen: »Vid P*ú*ltava var leken slut».

Malczewski, som kanske muntligt hade givit lord Byron uppslaget till hans dikt. Då den polska hjältinnan i poemet kallas Theresa, har detta givit anledning till en förmodan, att Byron i »Mazepa» skulle velat antyda sitt kärleksförhållande till den italienska grevinnan Teresa Guiccioli, något som dock ingalunda kan vara fallet, enär han gjorde hennes bekantskap först år 1819.

Byrons medryckande fart i den gamle hetmanens lidelsefulla skildring av sin ungdoms vildaste jakt och hans mästerliga versifikation förneka sig icke heller här, och dock synes mig »Mazeppa» vara ett av hans svagare alster på grund av dess icke blott historiska, utan framför allt psykologiska orimlighet, ty Mazepa var överhuvud säkerligen den siste, som självmant rörde vid Paseks historia om den avklädde älskogsjägaren, och under flykten till Bender, då denna episod tänkes försiggå vid lägerelden, hade den gamle Mazepa helt visst annat att tänka på än sin ungdoms lättsinniga snedsprång. Dessutom kunde han ej gärna i ett sådant fall hava haft en otacksammare åhörare än den för allt kärleksjoller och för erotiska lidelser alldeles oemottaglige Karl XII, och det enda psykologiskt sanna i dikten är väl det fyndiga slutet, då Mazepa fick förklaringen på att den svenske kungen var så tyst: han hade redan för länge sedan somnat ifrån hela historien!

Denna dikt påverkade utan tvivel de redan nämnde franske målarna Louis Boulanger och Horace Vernet, vilkas dukar i sin ordning inspirerade *Victor Hugo* till hans ståtliga ode »*Mazeppa*» i diktsamlingen »Les Orientales» (1828). För den franske romantikerns inbillning växte den på hästryggen bundne kosacken till en nationalhjälte, till en personifikation av det fjättrade Ukraina, som en gång skall krossa bojorna, och till symbolen för det mänskliga snillets obetvingliga strävan uppåt och ut i det okändas näjder.

»Ur lidandet fram hans storhet okuvad skall träda.
En dag skall, ståtlig, mäktig och stark, han sig kläda
I gamla hetmaners skrud.
Och när han så kommer, skall folket strömma ur tälten
Och kasta sig ned och sända vitt omkring fälten
Fanfarernas smattrande ljud.»

Så lyder ett utdrag ur den svenska översättningen av A. J. Ling, som dock varken i den sublima tonen eller i den jublande rytmen kan mäta sig med originalets praktfulla strofer.

»Eh bien! ce condamné qui hurle et qui se traîne,
Ce cadavre vivant, les tribus de l'Ukraine
Le feront prince un jour.
— — — — — — — — — — — — — — —
Enfin le terme arrive .... il court, il vole, il tombe
Et se relève roi!»

* *
*

I slavernas moderna vitterhet infördes Mazepa av den ryske poeten *Kondratij F. Rylejev* genom hans av byronismen starkt påverkade berättelse »*Vojnarovskij*» [1825], till vilken författarens kamrat, gardeskaptenen A. O. Kornilovitj, fogade en kortfattad biografi över Mazepa och dekabristen A. Bestuzjev en dylik om Vojnarovskij. Skådeplatsen är förlagd till bortre Sibirien, där G. F. Miller råkade hitta den landsförvisade Vojnarovskij, vilken för den lärde forskaren berättar sin levnadshistoria: sin ungdoms soliga kärlekslycka, sin vanvettiga kamp för frihet mot tsardömet, nederlaget vid Poltava, flykten till Bender och morbrodern-hetmanens begravning. Mazepas dunkla, svekfulla karaktär är ganska väl träffad, och hans fega ängslan efter »förräderiet», med det sjuka samvetets visioner av Kotju-

bejs och hans dotters anklagande vålnader, saknar icke psykologisk trohet. — Dessutom påbörjade Rylejev en lyrisk-episk diktcykel om Mazepa, men därav finnes blott ett par fragment om Palej.

Rylejev var icke en stor skald, men han var en ädelsinnad, känsligt vek människa och medborgare, vars hjärta klappade varmt för alla förtryckta, icke minst för det olyckliga Ukraina, till vilket han genom sin sydländska börd kände sig särskilt dragen. Och i hans »Vojnarovskij» känner man igen den ödmjukt resignerade Rylejev själv, som fick lida grymt för sin av de ädlaste uppsåt förestavade strävan att störta självhärskardömet genom att ansluta sig till »dekabristernas» sammansvärjning vid slutet av Alexander I:s regering. I dikten låter skalden hjälten bliva tröstad av sin maka, som frivilligt uppsöker honom i det sibiriska vinterhäktet. Denna glädje förunnades icke Rylejev själv, men så slapp han också dela Vojnarovskijs öde: redan året efter denna dikt blev han av Nikolaj I hängd i galge.

Vad Rylejev påbörjat, fick sin konstnärliga fulländning av Alexander *Pusjkin* i hans poetiska berättelse »Poltava» [1]) (1828), vars titel ursprungligen skulle hava varit »Mazepa». Det är ett stätligt äreminne över Peter den store, och med utomordentlig skicklighet har den ryske mästaren här förstatt att poetiskt tillgodogöra sig det historiska malerialet. I den första sången friar den gamle vällustingen Mazepa till Kotjubejs yngre dotter Maria, som han tjusar, och när föräldrarna vägra, enleverar han henne. Kotjubej smider då hämndeplaner, samtidigt med att

»Krönt med en gagnlös äras lager,
vid hala avgrundsbrädden drager
Karl djärvt mot åldriga Moskva.»

[1]) Översatt av *A. G. Aminoff* i Finsk Tidskrift 1898.

I den andra sången har Maria ett långt, av svartsjukans tvivel upprört samtal med sin åldrige tillbedjare, men tvekar ej i valet mellan fader och älskare, i fall den ene måste offras. Kotjubej, som fängslats av Mazepa med tsarens medgivande, besökes i fängelset av Orlik, som vill avprässa honom en bekännelse, var han gömt sina pängar. Då Maria av sin mor får veta, att Kotjubej skall avrättas, försvinner hon spårlöst. — I den tredje sången förhärligas Peter i den praktfulla skildringen av Poltava-slaget. Härunder skjutes av Vojnarovskij en kosack, som av svartsjuka söker döda Mazepa. Då denne under flykten till Bender rastar på steppen, ter sig för honom den vansinniga Maria, som än med vilda förbannelser, än med besinningslösa smekningar ökar hans själskval.

Detta är blott den yttre handlingen i en alltigenom poetisk framställning, där Mazepas snikenhet, feghet, sinnlighet och hämndlystnad tecknas med både historisk och psykologisk trohet. Och över hela dikten vilar det behag, som Pusjkins smältande verskonst förlänar, t. ex. i naturmålningen av dessa sydländska näjder, som Pusjkin endast i förbifarten fick se en skymt av under sin nödtvungna resa till Svarta havet:

»Ukrainas natt är tyst och ljum.
På klara himlen stjärnor glimma.
Av dvala tyngd, blir vinden stum
och andas ej. I nattlig timma
knappt silverpopplars skälvning hörs» ....

Vilket fint förstående för de dåtida händelsernas verkliga innebörd Pusjkin hade, framgår kanske bäst av det förord, varmed han försedde sin dikt. Vad han här yttrade såväl om Karl XII som om Mazepa, röjer en fördomsfri uppfattning och förtjänar väl att upprepas:

»Den svenske kungens missgrepp har övergått till

ordspråk. Han klandras för oförsiktighet, och man finner hans tåg till Ukraina meningslöst. Men av kritiker skall man ej vänta tacksamhet, allra minst om man misslyckats. Genom detta tåg undvek Karl XII dock Napoleons ryktbara fel och kom ej fram till Moskva. Och kunde han beräkna, att det alltid oroliga Lillryssland icke skulle ryckas med av sin hetmans exempel och resa sig mot Peters färska överhöghet; att Lewenhaupt skulle bli slagen tre dar å rad och att slutligen 25,000 svenskar, kommenderade av sin konung, skulle fly för flyktingarna från Narva? Själva Peter tvekade och undvek en huvuddrabbning såsom varande en mycket vågad sak. I detta tåg litade Karl mindre än någonsin på sin lycka — den måste vika för Peters snille.»

»Mazepa är en av de märkligaste personerna i denna tid. Några författare ha av honom velat göra en frihetshjälte, en ny Bogdan Chmielnitskij. Historien framställer honom såsom äregirig, med inrotad slughet och illvilja: han baktalade sin välgörare Samojlovitj, han mördade sin olyckliga älskarinnas fader, han förrådde Peter före hans seger, Karl efter hans nederlag. Hans minne, bevarat i kyrkans anatema, kan ej heller undgå mänskligheten förbannelse. I en romantisk berättelse har Mazepa framställts såsom en gammal pultron, bleknande för en väpnad kvinna och hittande på fina fraser, passande för franska melodramer. Men bättre vore att utreda och förklara den rebelliske hetmanens verkliga karaktär utan att godtyckligt förvränga den historiska personligheten.»

Efter Pusjkins dikt skrevs libretton till *Czaikowskis* opera »Mazepa», som dock anses för ett av tonsättarens minst lyckade sceniska alster [1]). Ett ryskt drama av A. A. *Sokolov* och en historisk berättelse om Mazepa av S. *Izvol-*

[1]) Även den lillryske skalden Taras Sjevtjenko lär ha skrivit en nu mera förlorad libretto om M. till en opera av Peter Seletskij. — Bland musikaliska kompositioner om Mazepa märkes också *Liszts* »symfoniska dikt».

skij (1879) äro längesedan glömda, och det samma gäller ock om den mångfrestande *Bulgarins* novell »Mazepa» (1833), vari hjälten skildras såsom mycket intelligent, men »saknande dygd, utan vilken ingen verklig lycka finnes». Berättelsen, som saknar det erotiska elementet och all egentlig karaktärisering, rör sig huvudsakligen om Mazepas konflikt med Palej och furstinnan Dolskas ränkspel. Efter nederlaget gripes Mazepa av ånger och tvingas av Palejs kosack att taga gift, sedan det upptäckts, att denne kosack är Mazepas egen fader. — Lika konventionell och fantasilös är den polske författaren Franciszek *Gawronski* (psevd. *Rawita*) i sin berättande skildring av kampen mellan Peter och Karl och Mazepas dubbla spel (1887).

Den *lillryska* vitterhetens förnämsta verk om Mazepa är en episk dikt i tre sånger av *Stepan Rudanskij* (1860). Den ännu omyndige Karl håller ett krigiskt tal till sina atamaner, Ljubko (= Lybecker) och Lviholovo (lejonhuvud = Lewenhaupt!), enär Livlands söner hotas av två falkar, den ryska och den polska. Därpå antydas Karls segertåg och de lockande anbuden till den tveksamme hetmanen. Den andra sången behandlar kärlekshistorien med Motra Kotjubej samt Mazepas övergång till svenskarna, och i den tredje skildras slaget vid Poltava och slutet i Bender. Det hela är okonstnärligt, utan färg, karaktäristik eller fantasi. Men avslutningen är vacker: Ingen känner till eller bryr sig om Mazepas grav på steppen. Varken det höga gräset eller vinden eller den svartvingade korpen yppar platsen, där han vilar. Blott någon enstaka tjumak (forkarl), som med oxar kör salt på steppen vid Bender, anar det och erinrar sig flyktigt Mazepas namn. — Ett lillryskt folkskådespel av *Miroslavskij* låter i sex tablåer scenerna från Kotjubejs lantgård till Poltava passera revy; det saknar litterärt värde, men förfelar ännu i dag icke sin patriotiska verkan på sin anspråkslösa publik.

Liknande anmärkningar kunna i kanske ännu högre

grad göras mot tjechen Josef *Frič*' tragedi »Ivan Mazepa» (1865) som blott är en torr dialogisering av vanställda fakta. Marje, änklingen Kotjubejs dotter, förklarar själv sin kärlek till den gamle sluge Mazepa. Då han yppar, att han har sin värste fiende i hennes far, som åt tsaren förråder hans hemliga planer, dör hon av förtvivlan. I sista akten, som utspelas vid Vorsklas strand, förgiftar sig Mazepa av fruktan att falla i fiendens våld. Den slavo-böhmiske författaren bifogade också några »historiska» noter, varav man bland annat får veta, att Mazepa dog i ett kloster i Galatz tre år efter nederlaget och att Orlik 1720 omkom vid Rhen i största fattigdom....

Den polska vitterhetens uppfattning av Mazepa erbjuder vida mer av ästetiskt och psykologiskt intresse, enär den sköt åsido de rent politiska motiven och nästan uteslutande befattade sig med Mazepas känsloliv. För de polska romantikerna var Mazepa den ridderlige, galante, lidelsefulle hovmannen vid Jan Kazimirs glada hov, den där föll offer för kabal och kärlek.

Början gjordes av den polske Ukraina-skalden *Bogdan Zaleski,* som i en av sina »dumki» (visor) låter den unge Mazepa taga avsked av Warschau och dess yrande nöjen för att återvända till Ukraina, till Sitj:

»Glödhet sol i nacken svidit;
rök- och dammoln mig begrava.
Kors och tvärs två mil jag ridit
i det kungliga Warszawa,
att för evigt avsked taga
av min ungdoms kärlekssaga.
— — — — — — — — —
Fosterland är bästa skatten.
Bättre Otjakovska jorden,
mera ljuvligt Dnjepers vatten

än Mazurisk sand i norden.
Häst! Till Sitj vi åter rida
för att nya byten bida!»

I *Slowackis* drama »Mazepa» (1834, omarbetning 1840) har fantasien fått fria tyglar och under inflytande av Calderon alstrat ett skräckfullt skådespel om hämnd och svartsjuka. Konung Jan Kazimierz är på besök hos en wojewoda, vars unga hustru i det andra giftet Amelia blir föremål för en tredubbel hyllning: av sin styvson Zbigniew, dramats egentlige hjälte, samt av konungen och av dennes page Mazepa. Då wojewodan erfarit, att Mazepa har smugit sig in i hans makas alkov, låter han mura för den, under förevändning att det skall bliva ett bönekapell åt kungen; men denne får höra den instängde pagens stönanden och räddar honom från att bliva levande begraven. Zbigniew låtsas duellera med Mazepa, men begår i själva verket självmord, och Mazepa yppar för Amelia styvsonens brottsliga böjelse. Amelia tar in gift; den gamle wojewodan dödar sig med dolk, och Mazepa skickas bort av kungen med ett lömskt brev, som ger en antydan om att Mazepa bör göras oskadlig (fängslandet på hästryggen).

I detta drama — ett av Slowackis svagare stycken — framställes Mazepa såsom en polsk ädling comme il faut. Han är något lättsinnig och kärleksyr, men också ridderligt tapper och ädelmodig. Han sårar sig själv i handen för att avvända misstanken från kungen, som utanför Amelias fönster nattetid smugit sig i sin pages dräkt och därvid blivit sårad i handen av wojewodan eller av Zbigniew.

Starkt påverkad av Slowacki, men självständig i kompositionen och med en djupare karaktärisering än dennes äktspanska duell- och maskeringsdrama är polacken *Witold Bogdankos* tragedi »Jan Mazepa» (Posen 1870) likaledes i fem akter och på blankvers. Den unge hovmannen i Jan Kazimirs tjänst, Mazepa, älskar en fröken Celina, till vilken

en wojewoda friar. På en slottsbal blir denne förolämpad av Mazepa, som häktas för majestätsbrott, enär förbrytelsen skett i kungapalatset. Drottningen lovar, att Mazepa skall bliva skonad till livet, om Celina — mot sitt hjärtas önskan — vill giva wojewodan sin hand.

Då Mazepa en gång uppsöker den nygifta Celina i slottskapellet, blir han ertappad av wojewodan och lovar ädelmodigt att aldrig mer olovligt besöka henne. Men när Celina nedkommit med ett dödfött barn, blir wojewodan åter upptänd av svartsjuka och hämndlust och låter binda honom på en häst, sålunda uppfyllande sitt löfte att släppa honom ur fängelset. Mazepa samlar då »hajdamaker» [1]) för att storma wojewodans slott. Denne skjutes under belägringen, och Celina dödas av hans egen trotjänare för att icke falla levande i Mazepas våld.

I den *tyska* vitterheten infördes Mazepa i mitten av det förra århundradet, då den romantiska efterklangsperiodens falskt idealiserande uppfattning gjorde sig bred i litteraturen med ordrik svada, och en fullständig okunnighet om det historiska ämnet gav fantasien så mycket friare spelrum. I Münchens nationalteater uppfördes första gången 1849 *A. Mays* drama »*Der König der Steppe*», vari Mazepa framställes såsom en ärelysten patriot, den där traktar efter en ukrainsk kungakrona. Han blir gift med furst Kotschubeis dotter Natalie; efter nederlaget vid Poltava vill hon fly med sin fängslade far och bjuder därför Mazepa en sömndryck. Men i detsamma kommer Natalies försmådde friare Galizin och förkunnar tsarens dödsdom över »steppens konung» ....

[1]) En stark anakronism, som man icke hade väntat sig från polskt håll. Hajdamaker kallades de lillryska friskaror i det högra Dnjeperlandet, kring staden Uman, vilka anstiftade det stora bondeupproret 1768 mot den polska jordadeln med blodiga skräckscener, som poetiskt behandlats i en hjältedikt av Taras Sjevtjenko.

År 1860 lyckliggjordes den tyska allmänheten med *Adolf Mützelburgs* historiska roman »Mazeppa». Här har den gamle hetmanen förvandlats till en ungdomlig polsk riddare utan fruktan och tadel, de svages värn och de armes tröst. Såsom en kysk Josef måste han fly från det lättsinniga polska hovet. Under kriget med svenskarna träder han i — Czarnieckis tjänst och får polsk grevetitel för sin tapperhet. Efter många äventyr — naturligtvis saknas icke den vilda hästjakten — fick han slutligen sin älskade Jadwiga, som skänkte honom många barn, och de levde lyckligt till dagarnas ände....

Den tredje i detta tyska kollegium är den i år avlidne *Rudolf von Gottschall,* som likaledes år 1860 ökade sin ansenliga repertoar med det på tyska tiljor ofta uppförda sorgespelet »Mazeppa». Även hans fantasi tumlar ystert om på Ukrainas fria stepper. Den efter en kungakrona lystne Mazepa har rövat till sig Pultava-översten Iskras dotter Matrena, som försvinner, sedan hennes far dödats av Mazepa. Denne har en dotter vid namn Lodoiska, som älskas av Kasimir Soldansky. Denne Kasimir är en son av Sapieha, med vars första gemål Mazepa hade haft det kärleksäventyr, som slutade med den där för poeterna oumbärliga hästritten. Kosackernas generaljesaul heter Königsmark. Kasimir Soldansky är Karl XII:s utskickade, som söker locka Mazepa till förräderi mot tsaren. Då Mazepa ber honom säga något om Karl XII:s fälttågsplaner, svarar Kasimir:

»Det kan jag ej tyvärr med bästa vilja.
Sin stjärna följer kungen blott och plägar
ej anförtro åt papper sina planer.»

Efter det stora nederlaget samlas hela sällskapet i en grotta, där ortodoxa raskolniker sjunga den katolska hymnen: »Dies iræ, dies illa»..... Hit har Mazepa ädelmodigt

räddats av Kasimir; hit har den vansinniga Matrena ock sökt sin tillflykt hos den gåtfulla sierskan Harpyna, som slutligen avslöjar sig såsom Mazepas övergivna ungdomsbrud Maria. Den tokiga Matrena låter sin gamle tokige älskare tömma en giftbägare och förgiftar sig själv. Vid kanondunder från Poltava, vid lillryska sekteristers latinska sorgemässa och bland alla självmördare knyta Kasimir och Lodoiska sitt äkta förbund och välsignas av Harpyna, vilken — något prosaiskt och kälkborgerligt för en romantisk tragedi — framhaller, hurusom lidelsen måste underordna sig den äktenskapliga sedelagen (icke utan en anspelning på Mazepas jakt):

»Die Leidenschaft, das wilde Ross, zerschellt —
So will's das eherne Gesetz der Welt.»

* * *

I den svenska vitterheten skymtar Mazepas figur flyktigt fram någon enstaka gang, men utan att spela någon mer framstående roll. I den polska bibliografien av historikern Finkel nämnes en svensk tryckskrift »Mazeppa berättar för Karl XII sina kärleksäfventyr» Stockholm 1859. I K. biblioteket är denna skrift okänd, och mitt letande i det årets periodiska litteratur har varit fruktlöst. I alla händelser är det en bagatell, måhända en populär omskrivning på prosa av Talis Qualis—Strandbergs sex år förut utkomna Byron-översättning.

Det är denna bild, som i förening med mångfaldiga reproduktioner i träsnitt och färglagna bilder av Horace Vernets tavla blev bestämmande för den svenska populära uppfattningen av Karl XII:s kosackiske bundsförvant. Den vilda ritten måste naturligtvis tjusa vår svenske Körner, den varmblodige poeten och krigaren *Sommelius* (»Beppo»), som i sin dikt »Anselmo» sjunger:

»Fredlös överallt på jorden
Är min själ som Falklands vorden:
Den på stormen utan rast
Tumlar om bland molnens fästen,
Rider, vid den vilda hästen
som Mazeppa fjättrad fast.»

Ja, till och med när poeten Wilhelm von Braun i ett dramatiskt utkast »Carl XII hör sagor» på sitt vanliga frivola sätt travesterade ett allvarligt ämne, kunde han ej uraktlåta att, ehuru alldeles omotiverat, pa tiljan framföra Mazepa, som skrytsamt säger om sig själv:

»På egen kropp jag räknar femti sår
af kulor och af sablar, lans och värja» ....

År 1883 utkom en hjältedikt »*Carl den tolfte*» av »Johannes Petrus», psevdonym för tidningsredaktören och vitterlekaren *J. P. Wallin*. Det är kanske det längsta och mest hårdsmälta skaldeverk, som den svenska litteraturen har att uppvisa, ty det består av 24 sånger, fördelade på 231 lyrisk-episka dikter. Om man efter en mycket låg beräkning tar en medelsiffra av tio 8-radiga strofer på varje särskild dikt, gör detta en summa av i runt tal tjugotusen versrader, som med övermänsklig energi svarvats efter varandra i en högst entonig och tråkig strofbyggnad. Och allt detta endast för att, i det stora hela, omskriva salig Nordbergs krönika i rimmad form! Den har sannerligen icke blivit njutbarare därigenom, tvärtom! I den fjortonde sången »Ukraine», som börjar med dikten »Mazeppa», skildras hans förening med svenskarna och hans yttre:

»Han är en sjuttiåring: hans hår, hans skägg är hvitt.
Dock högt han bär sitt hufvud, och ögat blickar fritt.»

I den följande dikten, »I helvetets förgårdar», upprepas kärlekshistorien à la Byron, claris majorum exemplis: det skymfliga straffet, törsten i vildmarken, förföljandet av örnar och vargar etc. Men i olikhet med Byrons fyndiga avslutning somnar Karl XII icke från detta gubbprat, utan säger beskedligt:

»Ert äventyr var bra.
Men dumt att allt ni led blott för en kvinna.»

I *Verner von Heidenstams* »Karolinerna» (första samlingen 1897) är en skiss ägnad åt »*Mazepa och hans ambassadör*». Bilden av Mazepa, föregivande sjukdom omedelbart före övergången till Karl XII, är den traditionella och konventionella, och något nytt kan författaren näppeligen sägas hava avvunnit Mazepas gåtfulla karaktär. Berättelsens huvudperson är snarare den hemlighetsfulle »ambassadören», den avsatte bulgariske biskopen, som förmedlade den lönliga förbindelsen med svenskarna. I hans mystiska figur har Heidenstam med poetisk kraft framställt personifikationen av det fatum, den dunkla, men synbarligen oundvikliga nödvändighet, som sammankopplade den svenske krigarens levnadsöde med den kosackiske äventyrarens och lockade båda till fördärv hän emot de asiatiska vildmarkerna.

Mazepa i dikten är ingalunda den samme som Mazepa i den historiska verkligheten, och han behöver ej heller vara det. Men huru intressant den förre än må ha blivit framställd, synes det mig dock, att den historiske Mazepas personlighet överträffar alla de porträtt, som skaldernas fantasi skapat sig.

Och detta stärker mig i min tro, att historien själv är mänsklighetens största och bästa hjältedikt, och att godtyckligt romantiserade omdiktningar av händelser och personligheter, som tillhöra väl kända tidevarv med lätt atkomligt material, äro — om icke överflödiga, så åtminstone av vida mindre värde än den levande poesi, som den historiska verkligheten har att bjuda på. En gammal bok, undangömd på en dammig bibliotekshylla, en svårläst brevsamling eller torra rättegångsprotokoll från förflutna tider kunna skänka mer saklig behallning och ästetisk njutning än det mest »spännande» alster av en romanförfattares inbillning. Konsten är blott att under den skrovliga, stenhårda ytan leta fram den äkta metallen.

Och Karl XII:s kämpasaga, liksom ock historien om hans ukrainske olycksbroder, är för visso en sadan hjältedikt, där historiens sånggudinna bjuder det yppersta stoffet. Ju mer de författare, som befatta sig med detta ämne, hålla sig till den historiska verkligheten, desto mer gripande och storslaget blir ock det historiska konstverket.

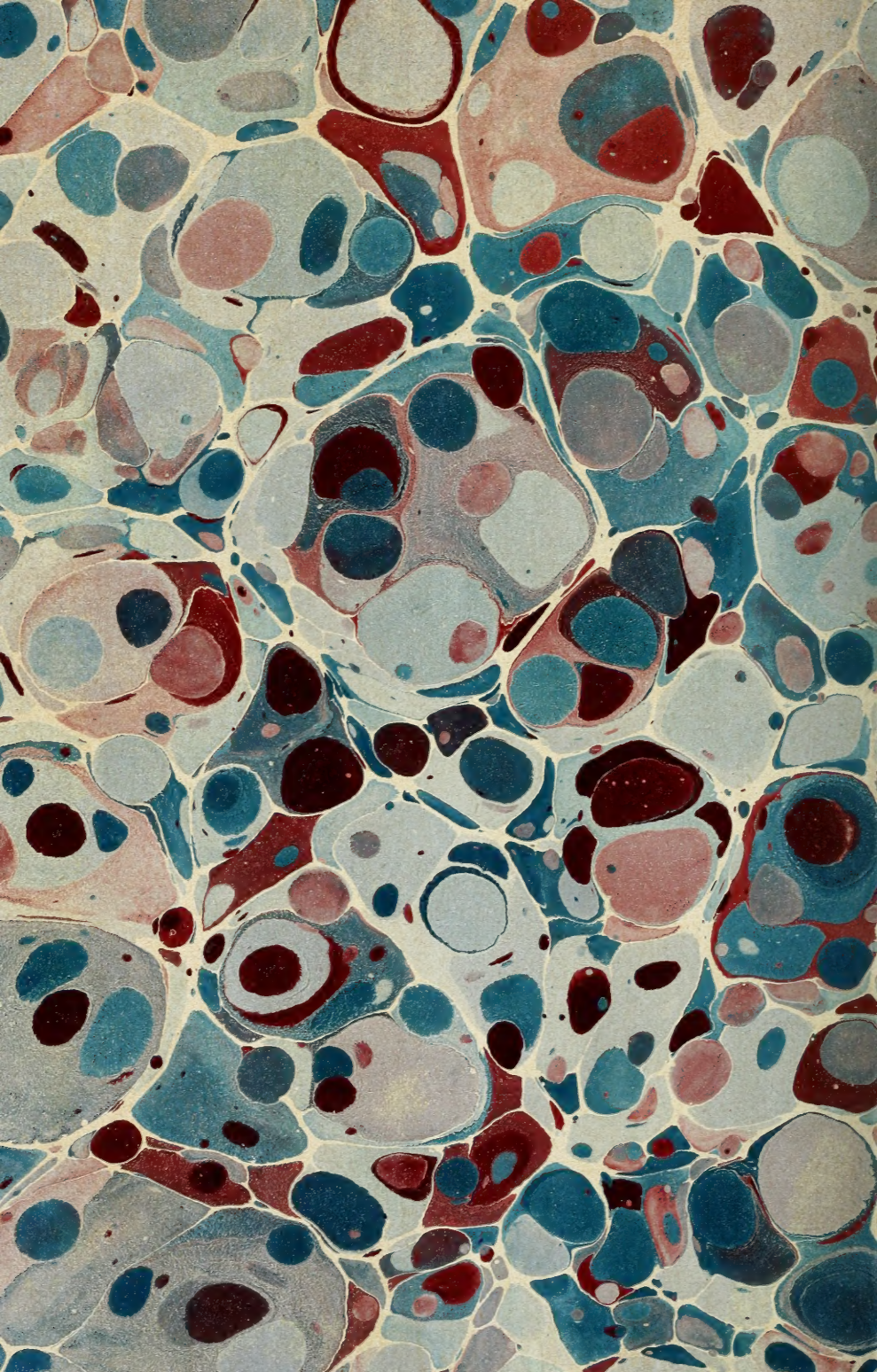

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DK
508
.752
M3J46
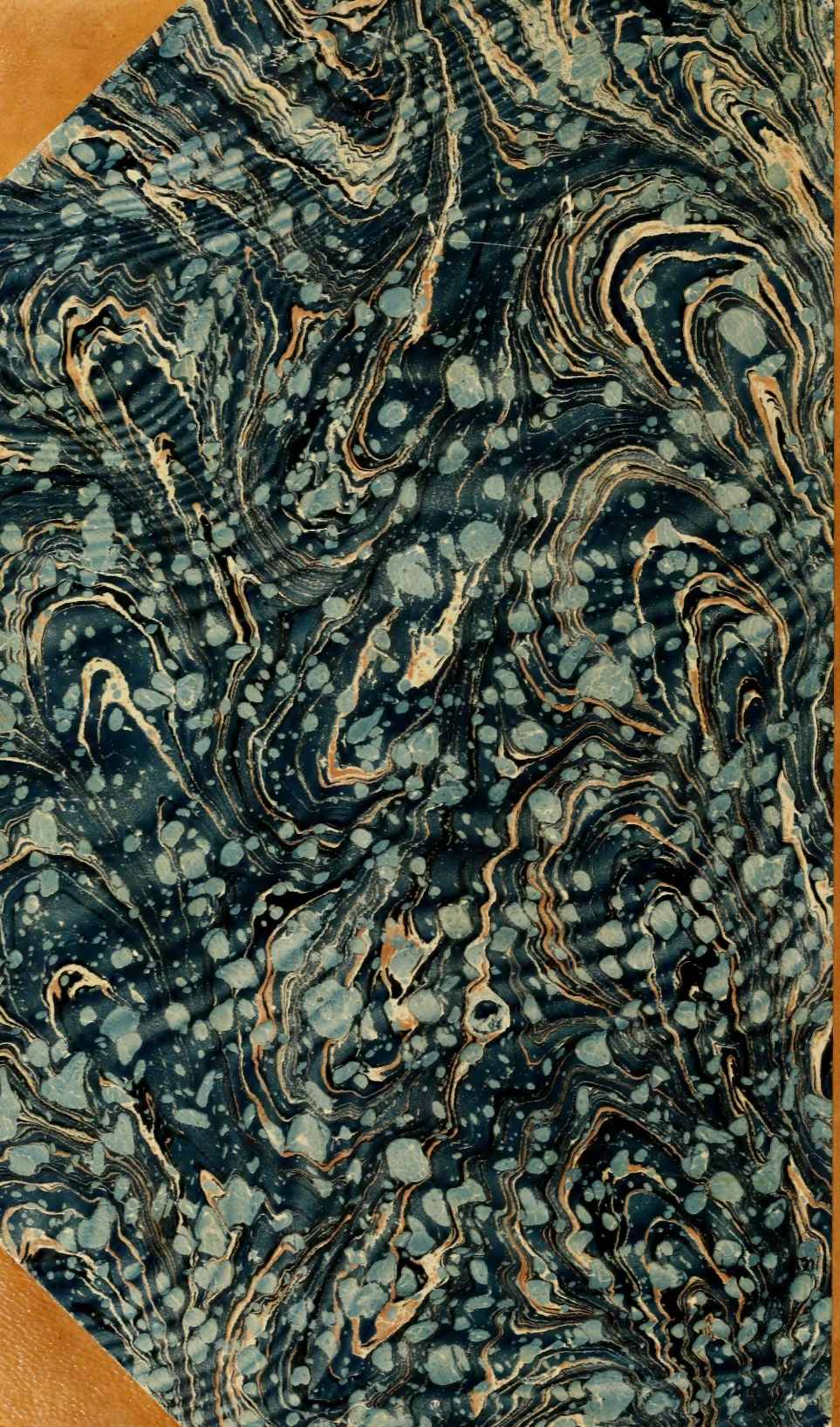
Jensen, Alfred Anton
Mazepa